

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 84

Subject : Upanishads

Title : Upanishads

Author : Vishvanath Pandurang

Scribe : —

Date of the work : —

Date of the Ms. : —

Place of the work : —

Place of the Ms. : —

Size : 11" by 4-5"

Extent : Part 1 of 5

Language : Sanskrit

Script : Devanagari

Remarks : Incomplete

भा.प्र.
२

फलमाह। शेषेति। तत्राद्योत्पत्तयोः स्पष्टवार्थः। केचित्तु शेषे तु शेषश्चाशेषो न नो विरोधा
र्थोत्पत्तिरिति तत्रोक्तं यदर्थः महाभाष्ये गृह्यते। तत्राभावे सार्थः। अत्र सप्तदशविकारिक
यनद्वारा ज्ञानस्योपदिष्टत्वात् तत्राभावे त्रयोपपत्तः। दुष्टमहं सत्यं तु त्रयाविचार्य सप्तदशविकारिके न वा त्रयसि
द्धिर्ज्ञानोक्तव्यत्वादिति भावः। इयं च चतुर्थी तादर्थ्येति बोध्यं। उक्तार्थमेव विशेषस्तुतेः फलमाह। दत्तुमिति।
पदित्तन्मध्यवर्ति फलद्वयमात्रमिष्टं तर्हि तावन्मात्रेणैव तद्व्याप्तिरिति विशेष्याक्तिरुक्तं। फलं यद्यप्यत्र गण्यते तत्र
नास्ति। शः तु स्वमित्युक्तत्वात्। मित्रा मित्र दोषोपि नास्ति। आदौ द्वयोः पञ्चमगणत्वेन मित्रतमत्वात्। एवं चैव
मपि फलविशेषणस्तुतेरेव संभवतीति शेषस्य नामक मीडे इत्येव वाच्यं। किंच। तस्य देवतार्थकत्वेन स की
द्यात्तफलकोरपि लाभः। तथापि विशेषणस्यैव शेषार्थबोधकत्वात्। त्रयमुक्तनिषेधस्य विभूषणपद
समभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थकत्वेनैव निरास इति तदर्थं मध्यवर्ति केन चतुर्थ्याद्या लाभार्थे चैव शेषं गल
नावश्यकमिति तच्चतुर्थपक्षमनमप्रसूहमेवेति भावः। सर्वनाम्ना प्रधानपदमाश्रितत्वात् स शिवस्य विष्णोर्लक्ष्मीनृसिंह

२

सर्वानुपायान्तरादिः रूपैव दष्टिर्वैतर्थाः। नन्वेवमपीतस्तदाद्यर्थस्थननलाभः। आरोपं भास्करादित्यादिवच
नजति स्तदेव तानां विशिष्यततत्कामना पूर्वकं त्वस्योक्तत्वेन तत्तु वायेनाभूषणादिकमिवामकार्यम
न्येन कर्तुं मशक्यमिति ततः कामना सिध्यर्थे ततः संगलस्यावश्यकत्वेनैकस्वेष्टे देवता अपि साधारण
त्वात्। किंच। प्रकृतेऽन्यकामनाभावेपि निर्विघ्नताया आवश्यकत्वेन तत्कारणवशात्पतेरधिकृतत्वेन
ते संगलं विनेष्टे सिद्धभावेनैतन्मंगलस्या किंचित्करत्वादत आह। सकले मिति तथा च ज्ञानमात्रमुल
भवस्तु मात्रात्पि विद्यतेः। तस्मिन्नेव सकलकामनाया इत एव लाभो निर्विघ्नताया अपि तदुत्पत्तिर्ज्ञानेनैव
लाभो तत्सिद्धिस्तद्व्यननचसम्यगेवेति भावः। इष्टे। ईश्वरत्वेन स्वातंत्र्यात्समर्था भवतीत्यर्थः। यदीयतादृ
शदृष्टेरेव दृशसामर्थ्यमिति तस्य महत्किं वृत्तं नीयमिति सर्वेषु तमन्वितत्वेति तात्पर्यं। तथा च सर्व
णामभक्तानामेव दवादीनां च तत्तत्प्रसक्तलाभिषेत्ताभासत्वेपि तद्व्येवां सर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेन वजानतां स
उचित एवेति भावः। ननु ध्यायमिमां देवजाद्यतप्रकृतिकदिती योतत्वेऽप्यासां नृपदिती यानामनुपप

भा.प्र
३

हात्मात्वेति नाममुलं तमिति वा एतेन स्मारां स्मारमित्यपि व्याख्यातं। ननु ब्रह्मणि किं नाम परत्वं न चाम्यत्वं मेदस्या
सत्त्वात्। न चोक्तं त्वं यत्विचित्रप्रतिधो गिकोत्कर्षस्य पेनेनेन द्विदुपेण सर्वत्र सत्त्वात्। जगदुपादानस्यापि हि
रूपगर्भोदावतिप्रसक्तत्वादत आह। सर्वेति एवं वेदशोत्कर्षस्य तदन्यत्रासत्त्वाच्चातिप्रसक्तिरिति भावः। यः सर्व
जः सर्वविद्यस्य ज्ञानप्रयत्नपः तस्मादंतद्वत्प्रनामरूपमन्त्रं च जायत इत्यादिश्रुतिरिह प्रमाणं। इदं ब्रह्म जीवः
ह्रस्वरो वा मुह्येति प्रतपेदेनेति स्पष्टं सुतरां मीमांसकाणां। सर्वपटव्यावर्तं ध्वनयितुमाह। कार्यं ब्रह्मेति। यद्यपि
ब्रह्मा तु तपसि ज्ञाने वेदे दृष्ट्या वेदो विधौ। क्रुत्वियोगविदोश्चेति विश्वादावृत्ता तथा वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा
विप्रः प्रजावेति इत्युक्तं। तथापि श्रुतौ ब्रह्म शब्दस्य कार्यकारणवत्प्रसक्तत्वात् प्रसिद्धत्वात् न दोषः।
अपि देवतं त्रिषु रूपेषु विराट् हिरण्यगर्भश्चैव पृथक् पृथक् कृतं सतत्कार्यं। समष्टिर्देवस्य शरीरोपहितो हिरण्यगर्भः।
तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे पितृपापैः क्षम्यते इत्युक्तं। एतेन वस्तुतो जन्मत्वस्य स्वीकृतत्वाद्वापि
कजान्मत्वस्य विराडादावपि सत्त्वेन तस्यैव शरीरोद्भवः कुतो नेति परस्मै। अत्रोक्तं वनिताम्या पेनतथोद्भवेति वा। हि

३

रूपगर्भस्य भौतिकस्य मध्ये प्रथमस्य स्थितेन तथोक्तत्वात्। अत एव हिरण्यगर्भः स प्रवर्तयामि भूतस्येत्या
दिश्रुतिः संगत इति दिका इदं। सर्वत्वविशिष्टं जगत्तु पादानमाद्यकारणमित्यर्थं कं परमिति विशेषणं।
ननु ध्वं स्रधात्वोक्तत्वात् कार्यकत्वेनाम्यतरेवार्थप्रत आह। ध्वनामत्यादिना। चिंतेति ध्वं चिंता यामि पुनरिति भा
वः। सनुकृतेति। स्रतिजनकभावनाख्य संस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः। प्राचां प्रते स्र ताव नुभवस्य कर
णत्वस्य व्यापारस्य तत्त्वं विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्त्वात्। व्यापारेण व्यापारिणो न न्यथा सिद्धेन न व्ययम
ते स न्यथा सिद्धा तस्यैव करणत्वात्। एवं च सतद्व्यवसायोरगामिदं। यद्वा। पूर्वमते पंचम्यर्थं बहुव्रीहिणा स्रतिज
नकानुभव रूपमित्यर्थः। तज्जन्यमिति। उक्तं रूपव्यापारजन्यमित्यर्थः। विशेष इति। ध्वनामत्यादिना। चिंतेति ध्वं चिंता यामि पुनरिति भा
वः। ध्वनामत्यादिना। चिंतेति ध्वं चिंता यामि पुनरिति भावः। ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादेत आह। गुरोरिति ति
एकसादेवेति। ह्रस्वपण्डितादेवेत्यर्थः। एवोः न्ययवच्छेदे। ह्रस्वितमिति। तथा च तस्य सर्वविधानिधित्वस्य न द्वापस
वोक्तं तत्त्वं च नेन सर्वपूज्यतया प्रतिपादनं द्वापस्यैव वादिता यत्प्रतिपादनार्थं कवचनोक्तिरिति भावः। प्रोक्तं

भा.प्र.
४

नमनोमनोमनोरमयोरमेदेनविशेषणमित्याहोहा नामिति। मनोरमयतीत्यर्थिका मिति। इतिशाब्दार्थकशब्दप्रति
पाद्यामित्यर्थः नन्वेवंविमहेकर्मण्यणित्यनिहीधायतिरितिचेत्। अत्राहुः आवश्यकस्यपपचादित्यादेर्मनोरमीति
सिचकर्मोभयविशिष्टरमधातौकल्पनपाः साएवाप्रामिरिति कुतंचैतत्। अन्यथा मनसः कर्मत्वाविवक्षासंबंधित
स्यवविवक्षाविवक्षाचेतिज्ञानगौरवस्यमेव। अतोविशिष्टपाठस्येवलयुत्वं। एवंजातीयकेषुगंगाधरदिष्व
ववोध्यं। अतएवाकारदनुपपदात्कर्मोपपदोविप्रतिषेधेनेतिकर्मण्यणित्यत्रत्यवार्तिकंअलमाश्रयतेऽनाश्र
यतेऽनाश्रयः सचासौ विविध्वात्विधिरिति स्यानिवत्सूत्रस्यभाष्यस्त्रिपमावक्ष्यातेत्याह्यास्मावित्यत्रम
लविभ्रजादिकरेतिपूस्त्राख्यावितिसूत्रस्यभाष्यस्वरसतःसंगच्छते। एतेनमानोरमयतीत्यर्थिकार्थमिति कु
कल्पनापरास्ता। नन्वेवंमैतस्यासिद्धिः। येप्योविशिष्टेभ्यश्च्यतेतेष्टादोपि। अहितान्केवलान्तानपठित्वाततः
कर्मोपपदेभ्यश्चेतिपठित्वाततोऽपिचप्रकृतिभूतान्तादृशान्तसचकारनपठित्वाशिबश्चेतिपाप्यमित्येवं
तात्पर्येणानाद्यवसरमेत्यादिसिद्धेऽनिष्प्रसूहत्वात्। एतेनस्यतुज्वलादित्वासिद्धिः। कृतपूर्वकद ४

नमनोमनोरमयोरमेदेनविशेषणमित्याहोहा नामिति। मनोरमयतीत्यर्थिका मिति। इतिशाब्दार्थकशब्दप्रति
पाद्यामित्यर्थः नन्वेवंविमहेकर्मण्यणित्यनिहीधायतिरितिचेत्। अत्राहुः आवश्यकस्यपपचादित्यादेर्मनोरमीति
सिचकर्मोभयविशिष्टरमधातौकल्पनपाः साएवाप्रामिरिति कुतंचैतत्। अन्यथा मनसः कर्मत्वाविवक्षासंबंधित
स्यवविवक्षाविवक्षाचेतिज्ञानगौरवस्यमेव। अतोविशिष्टपाठस्येवलयुत्वं। एवंजातीयकेषुगंगाधरदिष्व
ववमेववोध्यं। अतएवाकारदनुपपदात्कर्मोपपदोविप्रतिषेधेनेतिकर्मण्यणित्यत्रत्यवार्तिकंअलमाश्रय
तेऽनाश्रयपतेऽनाश्रयः सचासौ विविध्वात्विधिरिति स्यानिवत्सूत्रस्यभाष्यस्त्रिपमावक्ष्यातेत्याह्यास्मावित्य
त्रमूलविभ्रजादिकरेतिपूस्त्राख्यावितिसूत्रस्यभाष्यस्वरसतःसंगच्छते। एतेनमानोरमयतीत्यर्थिकार्थमिति
कुकल्पनापरास्ता। नन्वेवंमैतस्यासिद्धिः। येप्योविशिष्टेभ्यश्च्यतेतेष्टादोपि। अहितान्केवलान्तानपठित्वात
तःकर्मोपपदेभ्यश्चेतिपठित्वाततोऽपिचप्रकृतिभूतान्तादृशान्तसचकारनपठित्वाशिबश्चेतिपाप्यमित्येवंता
त्पर्येणानाद्यवसरमेत्यादिसिद्धेऽनिष्प्रसूहत्वात्। एतेनस्यतुज्वलादित्वासिद्धिः। कृतपूर्वकदमित्यादीतुभा

भा.प्र
५

यथा प्राणादगत्या कर्मणो विवक्षाट विवक्षाचम हवा कपद यप्रदर्शनं तद्वृष्टी तस्मिन् प्रोत इमं च अमुत रासा
 अंत्ये नित्य सांको ह्यत्वा तस्य मनस्य च पस्त दूर कसं वंशे न राया वेति तत्वे पितुं न सह विग्रहो घमि प्राये यौ गय
 पा संभवेन बाधितत्वात् अत एव तथैकामिपुक्तिर्न तिति विग्रहिका मिति अने च मानो रमा मिसे वोक्त मिति भावः
 ननु मनो रमणो वयं कत प्रौढत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेण हेतुत्वादस्य तस्या विवाच्यत्वात् प्रतिभादेरेव हेतुत्वा
 च प्रौढेति विशेषणं व्यर्थमत आह प्रौढत्वमिति प्रौढत्वे चेत्तर्थाः सूचितेयवपाद दृष्टेना शास्त्रे एते नान्य सर्वशा
 स्त्राध्ययनोत्तरमेव महाभाष्यगृहार्थज्ञानेनान्यथा तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वज्ञेन सह सात्येन यतं न निना न्यशा
 स्त्रविषयनपिकांश्चिद्रूपं धृतयो प्रतिपाद्यत्वेति तत्वात् अत एव गृहार्थं युक्ते मिति महाभाष्याध्यय
 नोत्तरं नान्यशास्त्राध्ययनादौ प्रवृत्तिरपि तत कास्त्रविषयारण के वां चिदित एव ताभात अस्म सर्व
 शास्त्रक पाटत्वाच्च अनेन शब्दवृत्तिनिष्ठस्यान्यत्रासा रत्वा निष्ठलत्वाच्चैव त्रयमिष्टस्य विषययुनर्वेदा तत्र
 वगाद्यो रिक्ते रज्यो दयादिति च सूचितं तदुक्ते विष्णुपुराणे द्वे ब्रह्मणि वेदितव्ये शब्दवृत्त्यपरां च यता शब्दव

त्प्राणिनिह्यातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति। एतन्मूलम् ताद्वेविद्येवेदितव्ये इति हस्मं यद्ब्रह्म विदो वदंति परा
 चैवा पराचेत्यादिभ्रूतिरपि सुन्दके प्रसिद्धा। अन्यभाष्यव्याहृतमर्थः। महोति। भाष्यभात्रो ह्येवेन मूलस्यापि
 तन्मात्रानुपायितं ध्वनितं। अर्थेति। एवं तादृशानामेव निर्दुष्टत्वादियं मनोरमपत्तेवेति रयं उत प्रहस्य
 नुमिता तादृशानां रं उत काराणां रं उत नापात्रप्रवृत्तिरज्ञानविलसितत्वेन निष्कलेवातथा वप्रोटत्वस्य वि
 लक्षणबुद्धिमत्त्वहपतयानिर्वक्तुं शक्यत्वात् नोक्तदोष इति भावः। इति महोति धितीति अत्रैव बोध्यम्। अशि
 त्यधिकं। सूत्रमतं भो भगो इति सूत्रे तत्सूत्रे तत्सूत्रेपि सिद्धांते देवाः संति ह्येदस्वितादीनामन्यथा वारणो न ते स्य
 र्वडितत्वेन तत्रैतद्गुह्यं तत्रैव फलाभावात्। चरित्वा सिद्धा विमर्गादिप्रवृत्त्या लोपशाक्यस्यैव तत्रैतदनु
 वृत्तेर्न फलं। ह्यक्षर्वकरोतीत्यादौ तु लोपशाक्यस्यैव तत्रैव फलाभावात्। चरित्वा सिद्धा विमर्गादिप्रवृत्त्या लोपशाक्यस्यैव तत्रैतदनु
 वृत्तेर्न फलं। ह्यक्षर्वकरोतीत्यादौ तु लोपशाक्यस्यैव तत्रैव फलाभावात्। चरित्वा सिद्धा विमर्गादिप्रवृत्त्या लोपशाक्यस्यैव तत्रैतदनु
 वृत्तेर्न फलं। ह्यक्षर्वकरोतीत्यादौ तु लोपशाक्यस्यैव तत्रैव फलाभावात्। चरित्वा सिद्धा विमर्गादिप्रवृत्त्या लोपशाक्यस्यैव तत्रैतदनु
 वृत्तेर्न फलं। ह्यक्षर्वकरोतीत्यादौ तु लोपशाक्यस्यैव तत्रैव फलाभावात्। चरित्वा सिद्धा विमर्गादिप्रवृत्त्या लोपशाक्यस्यैव तत्रैतदनु

भा. प्र.
६

संगच्छते। अनुनासिकप्रातियोग्यादितदर्थः। तेन हरषिहेत्यादिसत्त्वेपिनक्षतिः। भोसादिमाहचर्येणारेरि
त्यनुष्ठेपाचरुस्यानिकयस्यैवतेनलोपाच। अतएवावपपरेइतिनिर्देशसंगतिः। एवंचाष्टमीकंभाष्यमे
कदेशपुक्तिः। अतएवमूलोक्ततरहकारफलोनाभाष्येसाकल्पेनाहरेष्वदसहस्रमूलोक्तानातेषां तथाः
नुहरेखाट्टदृशोरेवतेदुहरेखश्चसंगच्छतेइति। नन्वेवमिपयपितेदुक्तिरसंगता। नचेष्टायतिः। लिलिहि
हरेखादीनामसाधुतायतेः। यदिस्वरुहशोः फलोक्तिपरभाष्यस्योपलक्षणत्वं व्रजेतसंबन्धप्युक्तहेतोः केयटेन
तथैवकंठस्तुत्रफलोक्तेः पुर्वोक्तदिक्तेनेमंचाहसंतीतिभाष्यप्रयोगश्चनरणापेता। वधिकप्रसुक्तिरेवायु
क्तेतिचेत्। अत्रकेचिदाहुः। द्वितीयहकारफलोत्तेपनंतरं यदिकिंचिदत्राप्युपदेशप्रयोजनमस्ततत्राप्यु
पदेशः कर्तव्यइतिभाष्यादिगिसफलत्वात्तथा नत्वशितदभावादितिसफलत्वेवतदुपपत्त्याप्यसंज्ञा
त्वंनाम्यथा। एवंचाष्टिद्वेनभाष्यानुक्तत्वमात्रहेतुः कितुफलोभावसहितं तं केयटोद्योतौतुसंज्ञानुसारव्यो
मंचाहसंतीतिप्रयोगस्तत्रापिमतेसिद्धिर्निर्वोधैवेति। वस्तुतस्तिसिगित्यपितथैवअतएवपदि किंचिदि ६

तिसंदिग्धार्थकमुत्कामेफलदानेभाष्येसंगच्छते। अतएववक्ष्यति। अभिहकारप्रयोजनमितिचभाष्येनोक्त
मिति। तदुक्तिस्तत्त्वरूपप्रतिपत्त्यर्थएवायमक्षरसमाप्तापइति। नमनिवारणायसर्वथाशास्त्रीयफला
यंतयाहस्पदधोपदेशः कर्तव्यइत्यत्रेतत्त्वतात्पर्यम्। एवंवाशंशोफलोभावस्योक्तरीत्यास्पष्टत्वेष्टत्रो
क्तहेतंरिवतदनुमानादाधिक्येतदुदीदृशभाष्यानुक्तत्वमपिहेतुः। अतएवकेयटेनाप्यत्रफलेनोक्तं
एवंचलिलिहरेखादीनामनाभिधानमेवतिबोध्यं। स्वडनकर्तुंदाविताम्यनेतापरिहर्तुंशकतो। नन्वि
त्यादिना। इहफलंवातुर्विधं। नूनमितिप्रथावगुरुनथैत्थनतयैवमुक्तेपिनसापगतेतिभावः। अत्र
मंदुतोपि। अत्रगच्छतेयस्मिन्नत्रपुमः। स्वपीत्यादावपि। नहेतात्। अत्रवाच्यत्वननिमित्ततयातदुहेता
स्यावक्षणीयत्वात्। एतेनमूलमपिआख्यातो। लोकप्रसिद्धफलमवच्छेदायतुशब्दः। अत्रपुमिति। ननुवहपु
मकहरेतिसमुदितानुकार्याप्रसिद्धाः। नुकरणात्रयकल्पेनावश्यकत्वेपिपुट्टिजे शोभे। प्रास्तित्वहपुमिति
सांतेमेवानुक्रियताप्रथमोपस्थितत्वात्। किंभ्यामप्राप्तितंनः कृतसंयोगात्तलोपस्थनपुंसकस्यवाचोतवहपु

सुशब्दस्यानुकरणेन श्रुत एवोत्तरग्रन्थसंगतिः न वैवंपुनः स्वपीतिनस्यात्तत्र भांतग्रहणादिति वाच्यमिति त्रा
 सांतस्त्वैवानुकरणेन सौत्रात्सलोपेन पुस्तोकि लक्ष्म्यादा विवैकदेशमिह तन्मायेन हंत संयोगांतलोपेऽत्र
 तत्प्रायेः सौत्रागीकारेणैव फलाभावात्तथा निर्देशफलसर्वेषु सिद्धिः सूत्रेमांतानुकरणेन त्रयप्रथा
 सति लक्ष्यवत्संयोगांतलोपेन मांताक्षते भेति चेन्मैवं तन्मापासत्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् किंचा तथा
 सति लक्ष्यवत्संयोगांतलोपेन मांताक्षते भेति चेन्मैवं तन्मापासत्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् किंचा तथा
 सति सूत्रे विहतास्य धुक्कारो न चिह्नति ग्रहणो नात्र प्रकृतिवदनुकरणाप्रितिन्यायेन प्रत्वेन संयोगांतलो
 पाप्राप्ताकादेर्जभ्वादिवा रणापाभेदविवक्षापक्षाभ्रपणाभ्रतदप्रायेः अत एव शसः प्रावर्तिन एव सका
 रं विहायानुकरणाप्रित्यपि नार्थवत्तौऽनुकार्यत्वे संभवात् न नर्थके तत्त्वानोचित्याच्चा न खेव मुभयत्र मांता
 नुकरणे प्युक्तीत्याऽभेदविवक्षया पदत्वाभावेन हत्वा प्राप्ताफलाभावः ननु सूत्रे एव फलाप्राप्तापद
 स्येत्तस्यासंबंधः अधिकृतस्य तस्यासंबंधे मानाभावात् व्यभिचारसंभवोप्यसंभवोत्तयाचारताप्यीत

न च वीत्यादावने संबंधस्यावश्यकत्वेन संबंधतदभावयोः कल्पने गौरवात्तदंत विधर्थे तस्यावश्यकताच्चा अन्यथा
 पुमितनेन पदाक्षेपे पितदुपपदस्य हत्वमित्यर्थे केवलै संभवे पितदंतेऽतत्वात्तदनापतेरिति चेन्ना बहुपुमित्यंशो
 गत्वाभेदविवक्षागीकारेण प्रकृतिवदनुकरणाप्रित्यंगीकारेण वा पदत्वात्तत्प्रायेः फलस्य सुवचत्वात् एवं तत्र सांता
 नुकरणे प्यापक्षेपाधकाभावात् उक्तीत्यापदत्वात्संयोगांतलोपेन लक्ष्येमांतस्त्वैवावस्थिते रिति केचित् वक्तव्यं तत्त
 त्प्राप्ताकुरदस्य नुकरणादप्यसत्वेपि कुजाप्यपदार्थकवहवचनात्तवहुव्रीहिर्न नुकरणां बहुपुमितितदर्थस्य च वृथात्वे
 र्थोक्तत्वेनान्वपः अध्याह्नियमाणाभ्रवरो संवोधत्वेन वा तत्र वसोर्लुकिप्रत्यप लक्षणेन पदत्वात्संयोगांतलो
 पे हत्वप्राप्तिविद्येवा अत एव सूत्रसंतो ग विसया प्रित्युत्तरग्रन्थसंगतिः अन्यथा नापितदनुरोधे तथांगीकारेऽ
 फलत्वमर्द्धजतयत्वे च स्यात् एवं च पक्षांतरे रपीत्यगतिकगतिकगतिकयायादरपंककलेकले शोपिन। कपू
 तुन। उरः प्रकृतिष्वेकवचनांतपाठेन प्रियपुंस्करत्यादौ तत्संभवेन वक्तादेस्तत्वा संभवेनात्र तदप्राप्तेः किंचा वैपुल्ये
 राचकत्वे पाष्ठा नुशेषेन बहुवचनांतानामेवात्र समासकरणेन अरुमकलक्ष्मीरतिवत् शेषाद्विभाषितत्वादि

भा.प्र
८

कः एवंचेदं पूर्वं पुक्तमिति गुरुचरणानामाकृतमिति बोध्यं कृतं मिति गुरुशब्दस्यार्थः। अनुस्वारशास्त्रस्या
सिद्धत्वादिति भावः। अत्र पथात्पक्षेऽप्यस्तथा मंजूपादौ स्पष्टं न त्वेवशा यामित्यर्थः। अत्रेदं पक्षयोः पदत्वापद
त्वयो रूपपतित्वेन प्रविष्यति। ककारादेरिति। आदिनाहकारपरिग्रहः। एवं च जस्यैव त्वस्याप्युपलक्षणमिति
भावः। एतेन मुमुक्षुर्हविष्यदाहं तोमान्या एवमित्युक्तिरिति। कस्य जन्मापत्तेः। अतएव तावमात्रो ह्येतत्। रकारादी
ति। अनन्यार्थेत्यादिः। प्रकारार्थकादिभ्यां टकिं तो ह्यपत्ताथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः। तदनुपादानोर्वाजित्वाश्लीकव
निकास्यापरेव। एतेनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरुचितेत्यपास्तम्। तस्याप्यसत्त्वस्यैव श्रमाणात्वाच्च। तथा च सक
लतापकैरेकवाक्यतया समासतोऽज्जहिततादशहलसमूहस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते न तु देकाररूपविशेषाज्जहितसतस्य
तिफत्तितं। एतेन सुट्तिथोरित्यादावाघुपस्थिताकाराणां मेकाराणो न विजातीयाज्जहिततादशहलसमूहस्य तुल्य
स्यापत्तादसाधुत्वाभावे जवगडदशमुच्चारयेत्तस्यासाधुतापत्तिरिति मंदोक्तमप्यस्तम्। इकारमात्रकरणे न तुल्य
स्यापत्तात्तथा चोभरितित्वदुक्तेर्वाहतत्वाच्च। शास्त्रावोधितेति। तत्त्वं विधेयतासंबन्धेन शास्त्रजधीविषयतात्ववि

ध्वनस्यतदवधिनाश्रयत्वस्य वायोऽभावस्तद्वत्वं शब्दानाकायं त्वे आद्यं नित्यत्वेऽस्य अतएव शास्त्रावो
धितेऽनुक्तं न तु शास्त्राविहितेति। अत्रथा तत्समूहस्यापुद्गल्यतया तत्सत्त्वं बोध्यत्वेन स्वस्मिन् चरितार्थी ज्ञा
पकत्वात्तं गतिः स्पष्टेव। इदं च समूहविशेषणं विशेषणं तस्मादेव चर्कितं। अत्रप्रतिको गिनस्तत्त्वं तु साक्षाद्वावदवयव
दृशस्तत्त्वोध्यतत्त्वं रुतिप्रत्ययादिस्तत्समुदायघटक्यावदवयवद्वारा वा यथा कथंचित्। अतएव सुधुपास्य
त्यादौ धुधुहत्पस्य दधधुहत्पस्यासीत्यादौ सूत्रादेरिति रित्यादौ मन्त्रादेश्चासाधुतावीरणापेक्षं विशेषणं स
फलं। द्वितीयस्य तूणादिव्यत्यातिपक्षे वट्कमहदित्याद्यनुकारमेव वावर्त्यं मुख्यमते व्यवमेवापरं तु डित्यादौ तत्पदस्य
समं न तुल्यत्वेऽपि उक्तं तत्समं भवत्यवयवता बोध्यं। अत्र ग्राह्यादिवन्द्यसाध्यपदेशे न तस्यादृश्यात्मकत्वेऽपि तादृश
हलसमूहस्य पितृपत्तात्। हलमात्रसमूहेत्यर्थं श्रुतत्वात्तत्तात्पर्यं ग्राहकमिदमेव तापकं। अतएव स्कोरित्या
दितुसोत्रः प्रयोगश्चेति वा मंदोक्तं न त्वस्यादिचर्कितं। एवं च प्रकृतं तत्त्वसिद्धिप्रसूहेति बोध्यं। एतेन हलवरेत्यानुपूर्व्या
शास्त्रबोध्यत्वमुक्तेनेति विकल्प्याद्यतस्यास्तत्त्वेनाचं विनापि स्कोरित्यादिवत्साधुत्वापत्तेर्ज्ञापितेऽपि स्वस्मिन् चरितार्थी
र्थेन तापनासंभवोत्पत्त्यासाधुतापत्तिस्तस्याः। अत्र स्वस्वबोध्यत्वानुपपत्तिः। शाब्दिकमते शब्दस्यापिशब्दबोधेभा

भा.प्र.
८

भ्युपगमेन दीयसे वतसंभवादिति मदेन मपास्तम्। द्वितीयविशेषेणोनां पक्षे तद्वारणात् नहि तावन्मात्रे
सासाधुत्वमुक्तेऽदृश्यतायां साधुत्वोपपत्तेरिति विविधे मतयोः तत्त्वनाघदीयस्याप्यभावात्कारित्यादीनामप्यथोपप
त्रेहं तासंगतेः। गुरुचरौ साधुत्वमुक्तेः। एतेन नोपपत्तिरिति नोपपत्त्यावृत्तार्थत्वाद्यवस्थित्यकारणोक्त
त्वात्संभवश्च पितृदुर्गमया सत्यमकिंचिच्चरितार्थे पितृव्यचरितार्थ्याश्च असमानोपेकावप्रवृत्तेरप्यथा
वारणोप्यात्म्यवश्यकत्वेनाज्ञापितथा संभववाचेति दिक। असाधुत्वेति। अथवा मादिव्यवहारस्यैवोपपत्तिरिति
रेताप्रत्याहारश्च यथा द्वादिनैवोपपत्तौ न मडु। एतेन सूत्रे मोनुवधो न कार्यः। प्रकारपरत्वाद्यभावात्समः। एवपीत्य
दिनोति प्रसंग इति तत्सूत्रभाष्यसंगच्छते। अस्यावहुषुमुक्तद्वयत्वादीहत्वादिवारणपक्षदप्यवश्यकत्वे तदसंग
तिः स्पष्टे वापतुल्यपुत्रे वा दृष्टे दिसत्रानन्वयार्थतकारे चारणो न हलं विनाऽचसमहस्याप्यसाधुत्वेत्कारित्यवदु
गित्यादेसाधुत्वेप्युत्तरेहीत्यादेरसाधुतापत्तिरिति मदेः। तन्न सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्षयोर्गुणोत्तरं संग्रहायते
स्यावश्यकत्वात्। सिद्धौ जात्यभेदकपक्षान्तरात्मात्मानस्यानस्यत्वेऽदृष्टार्थकताया एव सिद्धातितात्वा
च्च। यदपि जलो ज्ञेयवत्यादीनां मंत्रे कृतां चासाधुतापत्तिरिति सः। तदपि नातत्र महेत्तां सजाघटकतया एव रूपे

धर्कतया च शास्त्रवृत्तेरनिष्टत्वादचं विज्ञां अज्जागमि व्यक्तिर्यस्य तद्व्यंजनमिति तदन्वर्थता बोधकाया विना स्वरेस्त
नान्येषां जायते व्यक्तिर्न सत्पमिपुक्तो ज्ञेर्न पुनरित्यादिभाष्यादशक्तौ चारणो मंत्रे स्वरंदत्वा समुच्चरेत्। संधित
तत्र न कुर्वीदं च दृष्ट्या स्वभावतस्तत्पत्रपंचदशी मंत्रेऽचंदत्वा चारणं कुर्वीत संधिमे लं न कुर्वीदं च विना न पठेदि
तियावदित्यर्थकस्य गणेशस्त्रिमूर्ती तत्र उक्तत्वात्। पत्रपत्रतादृशहलसमहो चारणं मशक्यतादशमंत्रस्य कृतादिषु स
रविना तदनमि व्यक्त्या सशक्तिकानां हलां प्रत्येकमुच्चारणं माप्यमिति तद्व्याख्यातुं अत्र साधुत्वेऽकापेतेः। किंच
स्कोरितादाविवसौत्रत्वादिना साधुत्वोपपत्तेः। किंच पदात्मसमुदाये उणादेरमुत्पत्तौ च साधुत्वस्य उक्त्यादिवदु
पपत्तेः। किंच जापकस्यानुकरणमात्रविषयकत्वस्योक्तत्वे नात्र तदप्रात्यरिति गदका बोधनोदिति। तथाचा
पभंशवर्जितसशास्त्रविषयत्वमिति भावः। एवं सूत्रसिद्धेर्भाष्यमपि गमकमित्याह। अतएवेति। तादृशहलसमु
दायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः। भाष्यमिदमेव न प्राग्धानितं तेनोक्तार्थं धनं। एवं मंत्रेपि। उच्चारणमपीति। अकिंच
सषो चारणमपीत्यर्थः। तियावेकस्य हलस्तत्वाभिविनतसमहस्यसुतांतत्वाभावादसत्त्वेन साधुत्वसदृशपास्त

भा.प्र.
१०

त्वापदितुत्वाभावेन तादृशप्रयोगः स्यात् हि भाष्या संगतिः स्पष्टेव लिभा वः। यत्ति दं भाष्यं मयि मंत्रादिन्याये
नोच्चारणे निरोधकमुतासाधुत्वबोधकं। नाघः। संयोगसंज्ञादिशास्त्रे वै पथ्यापतेः। लोपश्चेति दिशकारको निर्दे
श इति भाष्योक्तैश्च नोक्तः। उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादिति मंदः। तन्न। सार्वजनीनात्तदुच्चारणमात्रानुभ
वप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वस्यैवाभावेन विकल्पे सैवानवतारतात्वेदशास्त्राणां सकलव्यवहारस्य बोधेदा
यत्तात्पर्यं नुरागमात्रविषयकत्वे स्यात्तत्वेन साधुत्वाकांते दधुपदपादोत्तरादितात्पर्याद्योपश्रित्यस्य स्कोरित्यादिवदु
पपत्तेश्च। यदपि तस्मादचं विना हलोस्त्रसंधाभिन्नतयाः चामेवोदात्तादिधर्मितया हला मुदात्तादिस्वरशिक्षा
स्वरानं संभवतीत्येव भाष्यार्थो वाच्यः। प्रकरणास्पन्निवामकत्वात्। यथाश्रुतार्थसंभवाच्चेति सस्तदपि न पूर्वापर
संदर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीतेः। तथा हि। तत्र हि पूर्वसूत्रादसूपदस्यामुहति न वेति विकल्पे यदि हला मव्यते
गुणास्तेदाः नुवतेः फले पतरक्तं तदमातः सानेत्पुष्कादपेत्वे जेत्वेत्यादावनुपन्रभ्येतेतेदामितुष्कारोत्तेस्पष्टिक
धीचभ्रंतेवेपंधीरित्याशयेन नैते हलगुणाः किं त्वच एव तत्तामीप्या व्यंजनमपि तद्गुणकमुपलभ्यत इत्युपलंभ

२०

मुपपाद्यप्रतीतेर्भ्रंतेत्वं स्पष्टपितुं प्रतीतेर्भ्रंतेत्वेवी जं किमित्यशयेन कुतो नित्यादिना कृतं वैपरीत्याशं कामिराया
जन्यपव्यतिरेकादितभ्रं जत्वेवी जमिति ध्वनयितुं तरेणापि व्यंजनमच एव ते गुणा नृक्षंते। न पुनरंतरंगोत्पाद्युक्तं।
अत्रांतरंगापीतने न हेन हलं शोः न पव्यतिरेकनिरासः। न पुनरित्यनेनाजं शेतस्त्वेप्रदर्शनेतत्तश्च ताभ्यामच एव ते गुणाः
पुक्तं चैतत्। अन्यथाभिन्नस्वरोपलंभापत्तिः। पतीत्यचामेव स्वरं मनुविदधति हलस्ततो न हला स्वरं स्तीति। अत एवो
दात्तादिगुणैः स्वपराजंत इति स्वराः अजगुणमन्वगभवत्तनुगच्छतीति विविधमुदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारं
गच्छतित्वजुपरागवशादिति वा व्यंजनमित्यमेभाष्येतिः संगच्छते। उपरागश्च स्वाभाव्यात्प्रातिशाख्यादितश्च प
रगोवाचेति बोध्यं। एवं च यथा हलं विनाः जश्वासां भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथाऽचं विना व्यंजनस्य तादृ
शमोच्चारणमपि न कथं पुनर्बोध्यमुदात्तादयो व्यंजनधर्मा भवन्तीति एकं धृतदर्थप्रतिपत्तिरपि पुनः शब्दयोः
साध्यक्यं च भवति। त्वन्मते तु निर्हेतुकसाध्यप्रतिपादकस्यास्य हेतुत्वाकांक्षेन साधकत्वेनासंबद्धत्वापत्तिः।
पूर्वापरसंदर्भविरोधापत्तिः स्रसंधाभिन्नतया घपप्रयोगश्चेति। यत्किं विदितं ननु निरुक्ते मसाधुत्वमिति व्यसमते आ
ह। स्कोरिति। आदिना बोधित्यादिसंग्रहः। सोऽत्र इति। एवं च तत्रैवापेसाधुरिति भावः। अत एवेति। तादृशस्य तस्या

साधुत्वबोधनेने रशमयोगाणामशस्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः। अथ व्याख्यातं नोक्तमित्यनयोऽप्यन्वयः। हकारेति हि
कारग्रहणेत्यर्थः। एवमनेपि। तदुपाहरणं। शब्दोटीत्युदाहरणं। नोपन्यस्तं। भाष्यकृतं तेषां योऽप्यः। एवमनेपि। यत्तु मा व्येतदुदा
हरणं। दानेकैयटीयतादेशव्याख्यानेचवीजं धातुपदानुवृत्तिपक्षे भेदविवक्षायां यत्तु सज्जन्तस्य वा प्रवृत्तिरिति
भेदः। तत्रा एका वस्तुतस्तु ननु हत्याऽत्रापि तत्संबंधोचित्यात्। किंच। वृश्चादिधातुसाहचर्यात्तदवयवयोरेव शब्दयोः
यत्त्वप्रवृत्तेः। यत्तु हत्याजमस्य स्यादित्येन तदुत्पत्त्यनुपयोगाच्च। किंच। भेदविवक्षां गीकारेऽग्रहणं। मृगहृणोपि
तद्विषयकत्वात्। स्यात्तु भावापत्तेः। अनुकारानुकारणयोर्भादविवक्षायां त्वदिष्टान्तरं जरमानाभावेन वैषम्यस्य दु
रूपपादताच्च। एतेन प्रमदगोति सूत्रभाष्यमपि सर्वत्र जन्तेन तत्कार्यप्राप्त्यभावाभिप्रायकं न वदितव्यं साध
कमित्यपि तदुक्तं मयास्तमिति दिक्। नोक्तमितीति। एतेनैरणशेषफलं नास्तीति सूचितं। तच्च प्रतिप्रादितं प्राग
जमदगोति सूत्रभाष्या संगतिरत्र बोध्या। तद्वनयन्नाह। दिगिति। हृणोपि भावेऽगलवैयर्थ्यं सूत्रस्यैव तत्त्वपलित
मित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति। इदं सूत्रमितीति। एतेन पूर्वतो भेदेन कथं वीजं चित्यमिति विडनकारघुक्तं मयास्तम। तद

नुरोधेन तमुपपादयति। वत्तादीति। आदिनारलादिसंग्रहः। एवोऽयवच्छेदे। हंत्यमित्यत्रेति। तदभावे सरेफप्रत्याहा
रपुक्तं हृणोपि प्रसक्तं इत्यर्थः। न्यासेनेति। उक्तं न्यासं विहायां तेषां फलरूपं हारवैदुवतीति क्रमेणोभयार्थकैकन्यासांतरं गी
कारेणेत्यर्थः। मध्यपाठदुभयत्रात्पदे संबंध इति भावः। अत्र गौरवादयाणि नीयत्वाच्च। ह। आहृत्येति। हंत्येत्येत्य
र्थः। तत्राहृत्येत्यर्थमाह। हर्मत्याहारेति। हर्मिन्प्रत्याहास्वोधको यहयेत्यादिशेषसरित्यतसूत्रसमूहस्तदंशमि
त्यमित्यर्थः। तस्मत्स्वोधको यहयेत्यादिशेषसरित्यतसूत्रसमूहस्तदंशमि
दिसंज्ञादाराशास्त्रप्रवृत्तिफलकोयः समवायो वर्णानां क्रमेण विवेशस्तेषां सत्यर्थका इति समवायार्थवर्णानामुपदे
श इति भाष्याच्च स्पष्टं प्रवसीयते। एतेन हर्मत्याहास्वोधसूत्रेत्याद्युचितमित्ययास्तम। वर्णानां तत्त्वेषु सूत्रस्य तत्त्वसमूहस्य च
तत्त्वाभावाच्च। एतेन हर्मत्याहारः स्वोधको यहयेति वदन्तीति त्वप्यायास्तम। स्वोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः। सिद्धं ते अहंतं स
हृतं सूत्रैः जातं जायनेत्यर्थकोपदेशपदानुवृत्त्याहलितिसंज्ञास्यमित्यर्थलोभवात्रापि तदनुवृत्त्याहस्य कोपदेशाभावादन्य
तात्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यमग्रहका यदेशपदादृष्टस्य स्वच्छास्तेषां तदर्थं प्रोक्तं। संबंधस्तु हर्मत्यादिनोक्तं प्राप एव। एतेन हर्मद

स्योक्तार्थे एव लक्षणा योगप्रकाशात्कथमुक्तार्थे लाभ इत्यप्यास्तमापहरणार्थमिति। पतुस्तत्र प्रश्ने एकदेशोत्तरमि
दं लक्षणानुत्पन्नवतापत्तानोचितमिति सिद्धं न कृतादि। तत्राशयानवबोधार्थं तदुद्धरणं यन्व्याचष्टे। अथ सति। रि
फ्रागेवहकारो न वदितार्थः। एवो लक्ष्यवच्छेदे। **विमर्गपतेरिति।** तथा च तथा वक्तुमशक्यतया फादग्नेपाठेपि
पि विलंबिततत्फलस्य वक्तुमशक्यतया वैयर्थ्योपतिरतः प्रत्याहारं तत्सिद्धये लक्ष्याप्यावश्यकत्वस्यार्थोद्धवत्वेन स
त्रैकदेशप्रधानफलकथनेन तदंगस्याप्युक्तप्रापत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रापत्वेन एव वलरलित्याद्युक्तमिति न न्यूनते
ति भावः। यमपि प्रेष्यवुवो हे वीतिनिर्देशो न विमर्गकारणं सुकरं तथापि तत्र सौत्रत्वेन निर्वाहेनापकत्वे मानाभावः। यद्वा आदिपदा
त्यपदुहसतीत्यादौ - कुणितिकुणोद्यापति संग्रहः। तथा च विमर्गपदं कुणोद्यापि र १२ शरीरं व्युपलक्षणां क्वचिद्विस्त
र्गोद्यापतेरित्येव पाठः। एतेन हरिहरिणित्यत्र तदोषमदरावुडनकारादिः परस्ताः। आगमशास्त्रानित्यत्वे त्वप्राप्ता शिकं
इतोपितस्य तत्त्वमेव निश्चीयत इति दिक् ननु हलीस्य कारकविभक्त्यतत्वेन क्रियात्वं चोचितं नोत्पद्यते न त
दभावे सामर्थ्याभावेन कथं समासं सत्यत आह। **विमर्गपति।** आदिना कर्मपरिग्रहः। सामर्थ्यमिति। हलस्य पदकोरि

एतिशेषगणनेन सत्यमीसमाससर्वत्रवृत्त्यंतर्भूता सत्त्वादि क्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटोक्तिः परस्ताः। यद्वा रकं
यस्य कारकत्वं तद्वपद्वारेव तस्य क्रियात्वं चोचित्यादिति भावः। **विभागस्येति।** सत्यमीशोर्द्धे। एतत्सत्यमी
ति योगविभागस्येत्यर्थः। **सुसुपेतीती।** एकयोगेनाप्येषु सिद्धेः पुनयागविभागादिति नोक्तं सहसुपेति सूत्रम
र्थतो निर्दिष्टं। यद्वा तथा निर्देशाद्योगविभाग एवामिमत इति तथा नोक्तमिति भावः। **अनेनापि।** सुसुपत्य
नेनापि। सोधनस्य। समासकारणस्य। **अगतिकेति।** अगतिकप्रयोगोपापत्तादित्यर्थः। वहवीहि पूर्वपदकषण
सुसुपः स्वार्थे क इति भावः। अपि नापूर्वप्रकारस्य तत्त्वंचितं। विग्रह इति। हलः। अत्यमिति विग्रहः। हलति
तिसूत्रस्येति तु तदर्थकथनात्तद्योक्तस्यालक्ष्यं। अतएव तदभिन्नापेक्षा न्यपितुमिदमुक्तमिति भावः। अ
त्र सर्वपक्षेषु समासप्रवृत्तिस्तु वरीणां पदशोः। आदि संज्ञानामनिष्पादादिति कैयटविरुद्धकोक्तभादित्यावो
ध्या। नन्वेवमपि षष्ठीस्थाने इति प्रवृत्तावुक्तार्थो लाभेन कथं मित्रार्थे तस्यत आह। **षष्ठीति।** गोहरति। उपवा यद
श्रुत्या गोहरति षष्ठी यथा भवपवाववा विभागाथकस्य त्वनिर्णयस्तथाप्यपदं श्रुत्या हल इति षष्ठीप्रवृत्तिरिति न्ययः

भेदाद्विभेदस्तद्वेदेपितदभेद इति मतद्वयेविशेषः स्वयं यपरिहृत्य सहचेशब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वामं धातथा
पितस्यतत्सहत्वमत्रैवं उभयत्रापि सत्त्वदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेका र्थबोधः । अक्षानपर्येत्पादावाघापठानप
र्येत्पादावयवैः । अक्षामभ्यंतां भक्ष्यंतां दीव्यंतामित्यादीनां हतिरिति बोध्यं । ननु मूलमप्युक्ते । सुस्थिते दुःस्थिते चेत
सिदवदहनशक्तिरिह नदीधिरित्यादाविवसमीपलोहलूपांतं चेदिति विरुद्धार्थयोरैकामुसंधानेन युगपदो
धासंभवेनात्र वक्तुं त्रैकशेषयोरन्यतरस्मिन् सत्यपि बोद्धव्यं तदावस्य कतेन कपाणां मेदिकविकल्प
पारतप्यतोक्तैर्दुर्वचत्वाद्यस्तप्रकाशस्य सोमस्य नानुवादा संगतैः । इयानपरे भेदः । दृष्टान्तैः न्वपि मेदादुदृश्य
विधेयं भेदाद्विरोधः दाकांतिके हिलपदार्थाप्रसिद्धा सरतीत्याशयेना हापघपीतिरिति । विरुद्धार्थयो
गपदोध्यजनने दुस्यर्थः । तत्रैकेति श्रोतुः शब्दद्वयानुसंधानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः । एवमलोच्युक्तं
वद्वेदे । अनुभवेति । एवं च निनानुभवापलोपसाकत्तुमशक्यतया मनेव तत्सदृशास्त्राणां मेदिकविक
ल्पपरतया प्रवृत्ताः केपटादिग्रंथा अपि चित्वा एवेति । सव्यामं गयोरिव युगपदेवोभये बोधाच्चित्पमिदं । अन्य

था साहित्याभावेन तत्राहत्वेकशेषेति द्वंद्वेन सादृशिमंदोक्तं चिंतयेति । तत्र द्वंद्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितां अत
एव परममलेसत्राहतिरेवोक्ता । एवं च गंगायामित्याद्युक्ता घशंका समाहिता भवतीति बोध्यं । व्यवस्थितैवानियतै
व । एवं नैकिव्याहृतिः । तस्यास्तत्वे च वक्तुं श्रोत्रमातराभिप्रेतात्वमेव केवलवक्त्राद्यभिप्रेतात्वे ह्येस्त्रिकीं तस्या तदेवन ।
तथा चेदृशे स्पले श्रोतुः शब्दावृत्तिरेव वक्तुं संज्ञा घनतरेवेति वक्तुं सदिवा श्रोतुं तां विना निर्वोहे गौतमस्योपाया
भावेन तयोराहृत्य भावस्याप्यत्रा बोधनेन बोधयो संज्ञा हत्येकशेषावृत्तीवापुद्गाहृतिर्वैतिततात्पर्यमत्र एवावृत्तिप
दं मध्ये दत्तमिति भावः । तेना तत्राहत्यादिनमेना अनेनेति पाठस्तु पुक्त एवानतु केवलवक्त्राद्यभिप्रायमात्रबोधमं कि
पतइति भावः । बोध इति । पथगनुक्तिरूपदोषानेत्यर्थः । अतएव तत्र द्वंद्वोपपन्नः । वस्तुतोऽक्षरस्वरस्येन तथाप्य
लोभेन यथा कथंचिदुक्ता र्थकं न यो मूलोपपत्तिर्न तु सिद्धोक्तिरिति बोध्यं । नन्वेधमप्येकशेषस्य प्रत्याख्याना
तत्वं बाधितमेवात आह । एकशेषश्चेति । चस्तथैव प्रत्याख्यात इति । यद्यपि तथापीति शेषः । भाष्यकृता लौकि
किकादिप्रयोगां गत्वेन निराकृत इत्यर्थः । सहविवक्षायां सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभिविनंददा

भावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तत्रैतौ वृत्तिर्वादिता भावः संभवति दृष्टफलकतेः दृष्टकल्पनामन्याप्येत्याशयेन समाधे-
 तैः तदेति. अत्रापि सास्तीति भावः अपि विरोधः उक्तरीत्या तत्संस्कारान्यवानुपपत्तेश्च शस्त्रघटकप्रयोगेषु एवम. अन्य-
 थाऽतिप्रसंगवत्तेरिति भावस्तदाह सास्त्रमात्रेति. शास्त्रमात्रघटकशब्दाधनोपयोगीत्यर्थः मात्रपदेन लो किका-
 दिव्यवहेदुः अतएव सर्वदीनीतिस्तत्रैः न संजातेषां विधीयते ये सर्वार्थास्तोसर्वादपरतिगता पाठश्च विधिष्यते
 कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यं लभ्यमित्याहैकशेषनिदेशादिति प्रकृतसूत्रे दिव्ये चैव चातिप्रसंगे चैकशेषनिदेशात्
 सिद्धमिति च भाष्यं संज्ञा छतेः तत्रैकैकपदोपपत्तेः एतेन तत्रैकशेषोपपत्त्युक्तत्वादस्य तरोक्तिरपुन-
 त्यथवास्तं यद्वा अपि प्रत्याख्या नपदोत्तरं योज्यः तथा चैकशेषस्तु प्रत्याख्या तौप्यसह विवक्षा वा मित्या चैकवा-
 क्यतयेवावयवे। नरोपपत्तौ वा कालं कारवाचनोपमिति बोध्यम्. अत्राशयेनेति. मूलस्येति शेषः ननु भाष्यादः
 तन्मतेन ज्ञापिते त्रैलोक्ये वृत्तिर्वादिता एव च सिद्धाते तत्रैकशेषशब्दोक्तत्वे पथाश्रुतौ ज्ञेयता दभावेन तत्रैव
 अतएवैकपदेन तत्रैव व्याख्याता एव च धर्तृतापि न इति बोध्यम्. अतएव प्रत्याख्यातइ

त्पक्षिरपि सम्यगेव. एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रिये पयोगित्वे प्रत्याख्यातइत्पक्षिरपुक्ता दृष्टफलकभावे एव तत्वांगीकारादि-
 तिमंदोक्तप्रपाते गुक्तइति. मूलकृता तत्राद्यपेक्षयेति शेषः एवं च तदीत्यान्यतमोक्तिर्युक्ता मूले इति च व्या-
 ख्येति प्रागुक्तीत्यानिर्द्देशत्वादित्येव व्याख्यास्येत येन दोषावाप्तिरभीष्टा सिद्धिश्च ते च पूर्वोक्तं रूपं न ज्ञा-
 तीयेवाऽन्यथावेति भावः. तिभावः न भाष्यरीत्येन नुषंगीक्या न इत्यस्य प्रवृत्तौ सामीप्यं प्रपञ्चोदितोऽत्रा-
 हवतीति. यद्यप्युपदेशो हस्यानिकलाभावाद्वा त्रैलोक्यसाक्षात्तदभावापान्द्वेनातीत्यादौ कथंचित्तत्वे-
 पि लोपस्याफलत्वेन फलोभावाच्च तदप्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यं तथाप्यादौ प्रवृत्तिरनंतरं त्यागः ततः प्रक्षा-
 लनादिति न्यायेन प्रागेव तदप्रवृत्तिरुचितं किंच वक्ष्यमाणरीत्या तत्र लिखितं स्फुटं सुवचनित्यभीष्टा सि-
 द्धिरेवैव चात्रान्यथानिर्द्देशः. अतएव प्रागुक्तानामिति पक्षान्तरमुक्तमित्याशयेनाह प्रागुक्तानां चेति
 न्यायस्य मिचरितत्वेनात्राप्रवृत्तिरिति च न पितुमाशंकतेन. चेव इति. तच्छेषशब्देन. तित्तत्रैवाव-
 रुद्धीहिषधीतं सु. हवाभ्यां अर्थकने. त्यर्थः बुद्धेः क्रमिकत्वाद्दशषणविंशत्यभावे का प्रचा

ग.प्र.
१६

एवेतिभावः परिभाषयोः अतोत्यस्येको गुणोति यो ग योः गुणभावः शेषशेषविभावः अंशं गिभावदित्या
वत् एवं च ततोऽपि भाष्यात् स्यान्नानाश्रयणादनित्यत्वाद्वा त्रप्रवृत्तौ तत्र दृष्ट्या तस्य तत्वे दुर्लभमिति भा
वः नयस्येतेन तयोः समकालं प्रवृत्तिः सूचिता महत्वोद्देशेन विविधवृद्धाविति गीत्याते वा स्वस्वदेशोऽवां त
रवाक्यार्थं ज्ञानं लक्षणासाधकं तयानिष्कलमप्यवश्यं कमिति विशेष्यविशेषणभावस्य तयोर्विध्याश्रि
तत्वं न तु सोक्षात्स्वत इति वसूचितम् **वाक्येति** प्रतिपाद्यत्वं सप्तम्यर्थः विशेष्यति परिच्छेदपरिह
रकृभावादायेत्यर्थः परिभाषयोरित्यस्यानुवर्गः येन विधिरित्यादौ विशेषणविशेष्ययोरिति भाष्ये वा
निकप्रयोगदर्शनी सोपि साधुः एव आवेत्स्येच्छार्थमाह नावति न्यायमूलभूतार्थेपि न त्याह परस्म
एतेनेत्याह परस्मैत्येत्यर्थः न्यायस्तु तदुभयनिरासको न विरोधविशेषणभा **व**स्यति तद्विषयक एवेति
न प्राप्तवद्वेति भावः न्यायस्य तद्विषयकत्वेथाह **साम** लेति उक्तमप्यनुकुतयेत्यर्थः एवेति न तत्राह
ते हेतुं तरनिवृत्तिः **तप** हेति तच्छेषपक्षेत्यर्थः तेन केपटेन मिथोऽनपेक्षयोस्तयोः स्वहेतुतः संज्ञि

१६

हितयोर्विधिषु तत्स्वकार्यबोधकतयैकत्र क्वचित्संनित्यातेऽपि न तामिथोऽपेक्षेति हितेनोक्तं विशेष्यविशेष
णभा **व**मात्रेण शेषशेषव्यवहारो न क्वापि ह्यत्र इति तच्छेषशब्दो संभवदुक्तिकत्वेन सोपि अतएव तच्छे
षपक्षोक्तं सर्वहृषणोदारेपि नायं तच्छेष इति भाष्य संगच्छत इति तदभावः **क्व**त्वादितीति पक्षः षष्ठीस्या न
इत्यस्य बाध एव क्लेश इति मान्याः तत्प्राचामनुसंधेन उक्तरीत्या तदप्राप्तेर्न हीत्वा दिहि घटितोतरं ग्रंथास्वास्या
पक्षे आतएव तदेतदाहेति वक्ष्यति न यकारस्तद्व्यनयनकृशो तरमाह **क्व**त्वात् स्येति त्रकाराद्वावित्यादिना
लिङ्गादि संग्रहः तस्यैवोक्तिसुप्रसिद्धतात्वात् एतेनातीत्यर्थे सत्तेन स्मृतीता विष्ठापतिमं दोक्तमवास्त तस्यापि प्र
कारादि ग्राह्यत्वेन म् **व**स्येवाभावात् उभयत्रादिभ्यां चैत्रस्य पुत्रइत्यादेर्जस्य जनकभावादेश्च संग्रहः अने आदिना
समवादिपरिग्रहः वेधम्येवापेक्षता इति तथा च तस्य तत्र परमार्थत्व **अ**तरेति विनेत्यर्थः त्वामंतरातामरसाक्षी
त्यादौ वेदं समसिद्ध इति भावः सामीप्यसाधारणं आनंत्यमवहित अतरेति विनेत्यर्थः त्वामंतरातामरसा
क्षीत्यादौ वेदं समसिद्ध इति भावः सामीप्यसाधारणं आनंत्यमवहितत्वे घटितमिति तयोर्भेदोऽत्र यत्तु अम

भा.प्र.
१७

तीतिर्नमानं अथवा स्वस्वामिभावान्नसंयोगादीनामपितत्राप्रतीत्याष्वर्थत्वे न स्यात् न चेष्टापत्तिरुक्तं शतं
षष्ठ्यर्थ इति भाष्यविरोधादिति मंदस्तत्र अप्रतीतस्यापितत्वांगीकारे बहव्यकुलीभावापत्तेः वक्ष्यमिति रित्या
दौ संयोगादिप्रतीतेश्च अतएव भाष्यविरोधाभावाच्चेति दिक् तस्य सामोपपादेः षष्ठ्यर्थत्वाभावादित्यस्य साम
र्थ्यादित्यस्यैव समासावन्त्यंतस्य च दूनी मिथार्थतदप्राप्तिरित्यर्थः नन्वेवं मपीष्टमिध्यर्थवाक्येन्न तत्र योः
ज्यमत आह ते प्रयो ज्यमत आह ते प्रयो ज्यमत आह ते प्रयोजने समीपादिपदप्रयोगत्वित्यर्थः तुर्वलक्ष
ण्ये प्रागप्रतीतावपीदानीतत्प्रतीतेरिति भावः असामर्थ्यात् इति ह लोरिति शेषः अन्यपस्य वाभावादिति
माहुः एतेन किंसमासविध्यभावप्रयुक्तं किञ्चित्तु तत्स्य तत्त्वाभावप्रयुक्तं नाद्यः पृथीति सूत्रासत्वात् नान्यः अ
तो मेरित्यत्र सादृश्यानेन भगवतैव तदभ्युपगमात् समर्थस्तत्र भाष्यके पर्ययास्तदंगीकारश्चेति मंदस्वंड
न कुरुदभ्यामुक्तं प्रयास्तं भाष्याशये स्पष्टपक्षोणात्वाच्च इति हेतौ समासे स्वाक्रियमाणे प्रतीतिशेषः
तथावसिद्धसाध्येति याये मतस्वीकारस्पष्टशेनिमित्तत्वे फलेति अतएव समासस्येति सफल एवमेवेति

अस्यैव यदादिरोत्पत्त्या त्वानात्तथा तदनुक्तत्वाद्वा हस्तौ त्रैरिति तत्रैव हीनमासेतदेतत् उक्तमेव किं
 त्वं ननु वा त्रैरास्वामिकस्य तत्समीपत्वे दृष्ट्या पश्चिरेवेत्यत आह भले अयदीय इति कुमति चेति गौत्वमि
 ति नन्वस्यासिद्धत्वादेकाजुतरेति गतं व्याप्य चित्रापदगोपदयोः कर्मधारये गोरिति द्रव्येकाजुतरप
 दक समासत्वस्यत्र असत्त्वात् न चोत्तरपदावयवीभूय समासात् तत्र प्रवृत्तिरिति कैयटादिमते तत्त्वाभावाद
 ति वाच्यं समासपदस्य तदर्थकत्वात् तत्पदलक्षणायां मानाभावात् तथा सति पंचराजमित्यादौ स्त्रीत्वा
 यत्ते पात्रादित्वाद्द्वारोपकारांतोत्तरपदस्य त्रौत्तरपदग्रहणार्थं व्याप्येतेष्वसमासा व्यागलौकिकप्रक्रि
 याकाकावयवीभूयतस्य प्रवृत्तिरिति गोस्त्रिपोरिति सूत्रभाष्यात् तदर्थं वाक्यस्य लक्षणायां ग्रहणाच्च अतो इति सूत्रभाष्य
 विरोधेन तत्पक्षे न गीकाराच्च एतेनोपशब्दे हि पुरित्यादावदंतावयवाभावप्रयुक्तोऽदंतहिमप्रयुक्तोऽप्यश्राव
 यवस्येति व्यायेनात्रपक्षेऽपि सिद्धिरित्युक्तं न चैवैवाभावात् तत्राप्यपि विनापितं व्याप्येव चित्रा अस्तु गो अस्तु
 इत्यत्र वाच्यार्थानुरोधेन विभक्तेरग्रे रचितं द्वितीयं तत्त्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव ज्ञाप्यमानायाः स

माससंज्ञायाश्च सहाकार्यवत्त्वेन तद्गुणो नानुहरात्तदंते प्रवृत्तिरिति भाष्येऽपि सिद्धेऽपि ननु स
 हावयवत्वेन नुपुमिति पंचाजमित्यादि सिद्धावपि हि पुशित्यादावकारंते तत्पदकत्वाभावात्तथेष्टीत्वमिति
 चेन्न लिङ्गमशिव्यमिति भाष्येण तत्रिकरणस्यानियामकत्वबोधनात् अतएव तन्मते विपरस्त्रिङ्गमित्या
 दिसत्त्वेपि अर्धनावमित्यादौ कीवत्त्वसिद्धिः न च येन नेति न्यायेनास्मत्तदपवादपवादत्वमिति वा असंख्यविष
 ये प्रातिपदिकान्ते तस्यावश्यमप्रावणित्यसंबन्धेणोत्पादावप्रामेयित्वे चेन्न फलाविशेषणं नानुसंधे
 न वा तथोक्तेः मूलाशयो मूलशित्येव सुवचरति सिद्धं नाना नदरेण तथोक्तेः अन्यार्थमावश्यकस्यास्य निर
 वकाशत्वाभावेन वावकत्वाभावेपि पूर्वप्रवृत्तिनिष्पन्नकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितत्वरूपप्रतिप
 दविधित्वरूपप्रतिपदोक्तत्वेन तत्र सत्त्वेन तथेति चेन्न अन्यार्थमावश्यकस्यास्य निरवकाशत्वाभावेन नमएत
 शिलोपस्थादिभाष्येण पद्यव्यत्ययविध्यर्थमनुरोदित्याविदंत्यार्तिकमते तथापि विशेषविहितत्वेन प्रस
 जोपविषये शीघ्रोपस्थितत्वेन ननु मादौ व्यस्येव लक्षणातीतिके यत्तातापि डा नानुहरति न्यादीनि

नस्यापि परिभाषादुशेषोत्पद्यतं चैतत् अतएव तद्विना र्थेति सूत्रयौ च शालादिलक्ष्येदक्षिणपूर्वेत्याद्य
 र्थमावश्यकस्य सर्वनाम्नो हतीत्यस्योक्तिः अथवा पुनरुत्पन्नेन सिद्धेऽपि संगतिरेवेति दिक् नन्वेवमर्थतेर्वर्तिवि
 भक्त्यापदत्वात् नदव्यवायेपीति निषेधः स्यात्तु तत्पदत्वे चेति निषेधस्तु न प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यत्वे एव तत्प्र
 वृत्तेः अपवादिविधाविति पूर्वदासेन पदोक्तविधावेतत्त्वाद्य न चैवमेपि पदव्यवायेपीत्यसामान्यत्वाद नयो विशेष
 पत्वाच्च भविभक्तिविषयत्वस्यासंभवापत्तेश्चानयोर्विषयेतद्वृत्तेरवश्यकत्वेन नानुदोषरतिवाच्यम्
 अतद्वृत्तेरिति वार्तिकस्यादेजो मयेणोत्पादिभाष्याक्ततद्वृत्त्यस्य चासंगत्यापत्तेः समुदायोततएव तदमास्या
 येन नेति न्यायाविषयत्वात्तत्र हयेप्रविप्रवृत्त्यात्तद्वृत्त्यस्य संभवात् अनुपदवश्यं सागरीत्यातदस्य तद्वृत्त्यात्
 मपि संभवाच्च पदधीरपेणोत्पादो गतिकारकोपति प्राकसुवृत्त्यतः समासनिषेधसिद्धाभावापत्तेः वैष
 म्येवोक्तो भावीचात्मा चेद्विषयेतद नित्यत्वपदत्वपदत्वयोप्यत्वमित्यनयोऽप्यतदेव शरणा मित्यत्र स
 दुर्वार इति चेन्न उक्तवार्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्विना व्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तमिति मध्यमपदव्य

भा.प्र.
१०

वधाने निषेधो नेति व्याख्याने आर्द्रगो मयि रा वित्यादिसिद्धावपि रम्यविगा हरिका मे रा चतुर्वहंगो गोत्या य
सिद्ध्या मतिरेवेति पदुस से नोक्तं गार्तिके कवा कृतया तस्य प्रकृतिभिन्नाया अवहितपरक निमित्तानि निमित्ति
मध्यमपदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तत्सिद्धपथं मंगीकारात् व्यवधायकपदस्या अवहितप्रकृतिभिन्नाया प
रकत्वे निषेध इति यावत्तस्य प्रत्ययाया अवहितपरकत्वे इति निष्कर्षः उक्तं लक्ष्येण तस्य प्रकृतिभिन्नपरत्वमेव
न तदस्य परत्वमिति निषेधः चतुर्वहंगो गोत्याप्यंगपदस्य व्यवधायकत्वो गीकारे उक्तं लक्ष्येण तस्य प्रकृ
तिभिन्नाया गशब्देपेति पदभावात्तदभावात्तदभावः चित्रगवीणा मित्यत्रापि व्यवधायकगोपदस्य तद्विज्ञेय
रत्वमेव न तदस्य परत्वमिति तदभावः न चात्र परेति चो लोपस्य स्थानियद्वावेः पूर्वस्मात्परस्य व्यवहिता स्यैव गहीष्या
व्यवगहीष्यमाणात्वात्तावतापि क्षतिविरहाच्च धनितश्चायमर्थस्तत्रैव भाष्य कृता तत्रैव मुक्तं अतश्चित्तदवक
व्य इह मा भूत आर्द्रगो मये गोत्यादितर्हि वक्तुं न वक्तुं नैवं विज्ञायते पदेन व्यवधायक पदव्यवधायक इति कथं तर्हि प
दे परतो व्यवधायक परत्वक एव विधिया कौकवा कृतया भो मसेनादिभ्यायेन पदशब्देनात्रोत्तरपदमेव वा गीत्युते इति

१०

फलितं एवं च चतुर्वहंगो गोत्यादौ नात्र यक्षे पिदोषः अतएवा रम्यत्याख्या नयोः समफलत्वे अमथापुन
मेदापाया प्रत्याख्या नासंगतिः स्पष्टैव किंचोत्तरपदत्वे चेत्तस्य प्रत्याख्या नाय विशिष्टादपुन नैः जादौ
स्वादौ परेऽवहितपूर्वमुत्तस्य दधिसेचावित्यादौ पत्तस्य पचमीसमासेन वारोप्यकत्वापमत्वागाका
गुदत्रापि नोदस्य तथैव तत्वात्तदप्राप्तेः सुवचत्वात् अतएव लोपः शाक्यस्य तिरुलोपो न अमथाप्रत्ययलो
पदस्य स्थानियमार्थत्वेन विशिष्टस्य भत्ववृद्धौ पेमा प्रावपि अश्वैः पुरेति स्थानियद्वावा तस्य भत्ववृद्धौ पोटु
वारे तस्या नवतात्पदात्ते स्य प्राप्तिः पूर्वत्रा सिद्धी पदस्य संचरितुडेऽप्यमत्वात्तदापत्तिः एव चात्र तस्य भत्वमा
वश्यं कृतं न जीयमत्वात्तेन च व्यवधानात् किंतु तथेव च वचसा एकदेशविकृतमायेन तत्र निर्वहः तेन च
अतस्मात्तदप्राप्तस्य वा तस्य हेमापत्तेः विगवित्यस्य तत्वात्ताभात् एव च भत्वात्तदप्राप्तिर्भूतैव यदि तु समपूर्वफल
त्वापत्तस्य प्रत्याख्यानप्रकारेण पुनरपदस्य कवितादाववतिक्त्वापस्य तत्वात्तिवत्तेन सेलभ्यपुत्रात् त्वनिषेधे
भत्वाप्राप्तिरेवमुच्यते तदप्राप्तं गुक्तं निष्कर्षणैव तदप्राप्तिरिति केचित्तु तत्तु स अपुक्त एवः गुरुतात्वात्

भा.प्र.
२०

धानेतं चेदं प्रपारया नोतरं पुनर्न जयति तैतद्वचनं पठता मां व्यकृताः एवं च वचो लोपस्य तत्वाद्वाचिकेन प्रत्ययल
क्षणानि धेन निहता वृत्तदमा स्यात्तदमा सो निष्कर्ष एव शरणा मिति न ल्यप्रभाष्यमनेतु तदं केवनेति रां
सम्पजे वेति बोध्यः अत्र भाष्याः प्रत्यासत्ताविभक्त्या सिप्रकृतेः कवदुत्तरपदादिप्रसमासस्या एव ग्रह
णादत्रोत्पत्तिरिति चेत्तदा तस्मात्सत्त्वं जंतस्येति व्याश्रयत्वात् सत्त्वं स्यात्वा प्राप्तिः अतएव साध्यं भवापेनेत्यत्र
धीतपुरुषोत्तरपदके तस्मिन् कुमति चेति निरूपणात्वेन भाव्यं तत्सर्वपदके तत्र तु प्राप्तिपदिकेति वा रात्वे
न तिकुमति चेति सत्रभाष्यसंगच्छते अत्राप्यवारात्वापवादके न निरूपणात्वेनैव कल्प्येद्वेति भाष्यमिति तदसंगति
स्यैवेति अत्र गुरुचरणाः लिगाविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ सप्रसवस्य सत्त्वात्तथाश्रयत्वेपि रात्वं भवत्येवे
ति इत्यहितदा कृतमः सामान्यतो विशेषतो वातहहो सति लिगबोधकपत्यपि विशिष्टस्येन ग्रहणं बोध्यं तपि
नास्त्वचेति तदर्थः तया स्त्राप्रत्ययसमभिवाहो रेतद्वहिते दृष्टानां प्रातिपादकत्वं तद्याप्यधमोरादि विशिष्टेष्वपि य
सत्त्वमिति दिश्यते इति वाच्यं तथा च त्रिपादिर्न सिद्धं न जकाभ्यां पन्नित्रोश्च प्रमाणे द्वयसंज्ञिमादौ यथा सा

२०

मान्यतश्चाक्षिमादिप्रातिपदिकं ग्रहणमेव पत्रापतिविभक्त्युत्पत्त्यर्थं यदागमादप्यनेमटजं स्थितसमासत्वसमाना
धिकरणप्रातिपदिकत्वस्यात्र ह्येते यथातिदेशस्तथैवं रात्वे कार्ये तत्स्थितसमासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तर
पदकत्वस्यापि लोभात्तस्मात्तन्निर्वाधेव एतेन तस्याः कथंचितविषयत्वादत्र तदभाव इति चिंत्यमिदमित्यपां
वस्तुतस्तु तत्र तस्यावाश्रयत्वात्कर्तृप्रशङ्कं बहवस्तु रंगोत्पत्तौ नित्यताभावापत्तेः अतएवापि प्रयुक्तं
भाष्ये त्येवा रात्वेति स्तु उरपदशब्दस्य समावयवे रूढत्वात् सचमध्यमपदत्वानां कर्तृप्रसङ्गात् तत्र ग्रहणात्कव
र्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्रातिपदिकाननुत्तमोपाश्रयणवोधिका वस्तुतस्तु द्वाच्यं तत्तत्रासि योग्यता
मात्रे बोधकं न तु वस्तुतस्तप्रातिपदिकं पदव्यवायेपीत्यस्य जागरूकत्वात् इति बोध्यं यत्तत्र भाष्यान्निषेध उप
सर्गादसमासेपीत्यादेरेव न दृष्टित्यादि न ल्यस्य मिति तत्र तत्र सस्यात्तद्वितरितिवार्तिकस्या ईट जो प्रेयसो या
दिभाष्ये तौ दाहरणसंज्ञायापत्तेरिति विभक्त्यविति विषयसमस्यात्तत्संबधितत्परतो वापत्कोपे तत्रैकविलिखो
धकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्यर्थिकायाः श्वश्वरनिषेधयुक्तं प्रसारणादित्यधिकारविभक्तौ लिगाविशिष्टस्य

स्यात्तु तत्रापि नाप्यविषयः स्यात्तत्राभ्येतत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठे न तत्रैवेषु पुनो रनाका
विति सूत्रभाष्योक्तैरेव तत्र प्रवृत्तं गीकारतः घटीप्रहरणाद्विगातस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात् तस्याः स्वातंत्र्याभावा
च्च तस्या अनित्यत्वे पोतार्जिकप्रवृत्तयेषु सिद्धेः अन्यथेष्टस्य तत्र प्रवृत्त्यापत्ते निर्विषयेतापत्तेः किंच पुनो रनेति
सूत्रभाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन अवहारादवश्यमेवापरिभाषाः नेकफलसिद्धार्थकार्यत्वेनैव भ्रातिरि
तेपि यत्र विभक्तेः प्राधान्येनाश्रयसांतत्रैवं तत्र प्रवृत्त्याः न न स्यात्प्राधान्यात्तदप्रवृत्ते निर्विघ्नत्वात् तच्च प्रत्ययत्वविभक्ति
त्वसर्वनामस्यानत्वसुत्वसंबुद्धित्वाद्यन्यतमेनेत्युच्यते तत्र तेनैव पुनो रनेति पुनो रतीः पश्येत्पुनो रतयावारणापरस्य पु
नो रनेति सूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न ह तेन विभक्तौ लिंगविशिष्टस्य जागरूकत्वे कथं तत्सचारुपवास्तं एवं च कु
मतिचेति तात्त्विकीस्तमं जसैवेति प्रात्तर्जमुत्सार्य विचार्य मयिः प्रकरणांतेति अदीदीनीति सूत्रस्यैव
यः अतस्मात्प्राप्यातस्यापितत्वमिति भावः एतन्नक्षुभ्रादित्वकाल्यनपानरात्वं तत्रैव जंतुके परे प्रयोगे
व यदीवाग्रहसामनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया तत्रैति संदेहोक्तमपास्तं स्यात्तद्वैः तत्रैव तदभावस्यानित्यत्वा

भेदप्रयोगस्य भेदेन तेनैतत्स्य तत्त्वाभावात् श्रुतिगणानिपि सप्तस्तानां पुत्रादिषु सप्तस्तानां क्षुद्रा
 दिक्षितिभाष्यसिद्धांतात्त्रितयशब्देन भाष्यमिति प्रागुक्ते भाष्यविशेषापत्तेर्न हि व्यवस्थितविभाषासु नित्य
 त्वेव्यवहारः कस्यापि संमतः तौ सांभाष्ये परिगणानाचेति दिक् संवत्सरेण द्वादशैकैः सप्तपक्षीपभाष्यदोषमुद्धर
 न भाष्याशयमाह अत्रेति रिति एतेनास्ते भूतुरास्परदमादिसु त्रस्य भाष्यविशेषाद्यस्तप्रयोगोपितत्रानिष्ठ
 इति चित्यमिति जगन्नाथोक्तमथ पास्तम् आदिना स्थाने इत्यस्य संग्रहः अतएवाग्नेतथोक्तेः तन्निरूपि
 तेति अनेतरादिपदार्थनिरूपितेत्यर्थः एवमग्नेपि सच वैद्वैकहेशाधारकस्थित्याभ्रपत्वरूप इति भा
 वः भाष्यरित्याचुरसि ध्याहारवशपकर्तृत्वनपितु दृष्ट्या ततया प्रसंगतो वा आह स्यानेति ननु तस्य तत्त्वाभा
 वात्तथाऽस्तु स्यान्तदुष्यार्थ एवेति प्रसिद्धं पृथगीस्थाने इति सूत्रादतः सकिमर्थ इति चेन्न तत्तीकातेन सप्तम्येतेन वाति
 नयदिकुरावद्वैद्वैकप्रदर्शकभाष्या तस्यापि तेत्यावस्य लोभात् अन्यथा स्थाने काः संवत्सरे पस्यावाच्य इत्येव वक्तु
 म्याप्य आदेशपकं निपातनात् साधुत्वमिति तदुक्तः एतेन धान्येन धेनीति वत्तीयेत्यास्तजो रवात्तस्यावशपकर्तृत्वात्

भा. प्र.
२२

सप्तमीपक्षेऽत्रिंशो हा च स्याने योगे तस्य स्यान्निमित्तसंबंधे तथैव दत्ता के परे नापि धृतमिदं एतद्य
चित्सूत्रपठना याति निनापि सूचितमिदं मः मत्सूत्रभाष्यमप्यत्र धासाधकमिति दिक् संबधेति निवर्त्य नि
वर्तकभावादिरूपे तथः आधेवाहवार्थः अत्रेभाष्यी पक्षविकल्पबोधकः पृथीतिः अथैभाक् सामान्यश्रुताया
अपितस्या उक्तभाष्याशिष्यशक्ततायाह पादिवदनेकार्थत्वे पितद्विषयसंदेहस्य संभवेन भाष्या रुद्ररुतत्वे
येतेषामतदर्थत्वात्तथाकरणासंगतिरुक्त्या हारावश्यकत्वविषयी स्यात् नैत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुप
तिः अतएव तत्रास्या निर्णयकोक्तिरग्रेरतिः तदहमिति ननु तस्य तत्त्वबोधकमिति भावः एतेन नार्थस्त्वले सर्वत्र
शक्तौ संदेहसंभवः नैव मत्रा शकार्यस्य प्रागुपस्थाप्यार्थबोधनार्थं जाध्या हारेण शंको नोचिमाते अन्यथा
घटभाजनयेतुक्तावपि तथा घटः पटो वेति सा स्यादिति संदोक्तिरपास्तः उक्तपुक्तैः प्राक्शकार्या निर्णयार्थः
अध्याहारबीजस्योक्तेः पटादिवैषम्यस्यातएव स्पष्टत्वाच्चेति दिक् अनंतरादिचित्तिसंलसमलयेन उक्ता
थैभाष्यादिसंमतिमाह अतएवेति तस्य तत्त्वाभावादेवेत्यर्थः अस्यामिमोक्तद्वयधन्यः शंकापरेति पं

२३

चमीसमाप्तः इत्यर्थे पात्रपात्रमनुपरांकातत्परं भाष्यं तद्यारभ्येत्यर्थः इदमेव धनयितुं वक्ष्यति भाष्यकृते
ति अस्तथो वर्तमानासताः जोमानासीदित्यादेस्तथा व्यवहारविषयश्रुतीदित्यादिरर्थः पाधिरिति त
स्य विशेषणमित्यर्थः अतएवांतरात्फकिरन्यथाऽन्तरमित्येव वदेत् वक्ष्यतेनेति अन्यत्र स्वीक्रियमा
तानेति शेषः तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रकृतप्रत्ययार्थत्वे फलति एवमनेपि हेतुना न्यतरवैयर्थ्यमित्यप्यास्तस्वासा
सामर्थ्यात् सापेक्षमिति न्यायात् तद्विपदेन मत्सूत्रप्रणाल्याः केति न काप्यप्यर्थः कथमपि तस्या संभवादिति भावः
तथा चानेतरादिति नैव देतइति बोध्यं एतेनैव भाष्यप्रमीपादिपदपुक्तवाक्यामिमांसेन तस्य तत्त्वाभावापरमिति संदोक्तमप
स्त एवमपि तत्र पक्षे तस्य दुष्यारहरत्वेन भाष्यासंगतदुष्यारहरत्वात् अन्यपक्षे तदुक्तहितीयदवगममुद्धरन्नुपसंह
रति उक्तहेतोर्मित्यर्थः पत्रेति गुरुपुत्रौ देवदत्तस्य किंचिदित्यादिसर्थसूत्रभाष्यादिप्रयोगे इत्यर्थः मात्रपदेन प्रकृतस
मीपादिपदमात्रेण प्रतिप्रकारणाद्यभावेरतिशेषः एवेन वृत्त्यर्थत्वं निवृत्तिः अतोऽत्रेयत्रांतशब्द एव तद्वाचीति भावः
एतेनातोऽत्रेयत्रसूत्रे कृता प्रषी शेषे इत्यत्र च तथागी कृतमिति संदोक्तमप्यास्तः उक्तहेतोः तदंगीकारस्यैव
पुण्यापमारात्वाच्च अनंतरादिचित्तिसंलसमलयेन प्रकाकृतं तत्रैव ममारा निभाष्या घतएवमाह तत्रैव

नदखनपत्राह तत्रेति उक्तमो लवासे इत्यर्थः। तत्रेपीति तथाचाधिकसंज्ञाहकमपिततमत्रुखस्यैवसंकोचकमु
क्तभाष्यदिरिति भावः अनंतरिति अनभिधानहपयुक्तेरसत्वात् अतएवसंज्ञानंतरमित्यादिप्रयोगसंगतिभावः नन्वे
वमप्युक्तयुक्त्यामकपरत्यादिनस्यादत्तग्राहकमेतिग्राहकमो लब्धत्वादीतयेववोधासंज्ञासंकोचकसाराण्यकेत्याराण्य
केरुत्यात्रनिर्वाहादाहमेति अत्रापिसंकोचेननिर्वाहादाहादिविति तेनाक्षेपेतरं समासः शिदित्यादिग्रहः आ
द्यैकैयदेकिस्तुचित्येव अत्येष्टसोरेद्विवितिसुत्रभाष्येगमकंपेववाक्षधरित्यादावगत्यातयेवभाष्यादिप्रामा
ण्यादितिमास्योक्त्या चामनुरोधेनेतिवोधेनेनशिशिरर्तुसमीपयोषैत्रेमासावित्याद्यर्थकशेशिशोमासोप
रिहाथेत्यापस्तंबोपिआख्यातः एवंवतत्रसमासपदेतद्वितस्याप्युपलक्षणंरतिनिर्दुष्टमेव एतेनग्रामस्यनदी
त्यादीनस्मृतीतिमासिद्वेवेतिरुचिउत्तरुदुक्तमपस्तुअनेकांतपक्षेसर्वत्रैवैवगतिः यथैवसतिनदोषस्तथाऽन्य
त्रस्यधःइयंएतिः कदेष्वनत्रग्राह स्येति तत्रहिपेरिग्रहणंकिमित्याशेषनघतमयीदांतवाचैत्रस्येक्षत्र
मित्यादावतशब्दस्यपथाकमंप्रयादाभिधोर्दृष्टत्वादप्यमात्रेनरुणार्थतदित्युक्ता सर्वत्रैवातशब्दः सहतेन
वर्तते आद्यतुनद्याः क्षेत्रत्वासंभवात्पादु पादितिगम्यतइतितेद्यर्थमित्याद्युक्तभाष्यतत्रसर्वत्रैवेतिप्रक्त

तीकमादायसंभवापेक्षतया व्याख्यातान्वेत्ताहः सर्वत्रैवांतशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यंतत्वंकस्यचित्सा
मीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदंभाष्यं ततश्चतस्यतत्त्वामपर्वतस्यादेशलाभान्नार्थपरितोत्याद्युक्तंतेनअतोऽत्रोति
त्यत्रमुख्यावयवेसामीप्योपचरितावयवेवेतिभाष्यार्थइतिनतद्विरोधइतिरुद्रावः तदाहकैवइति मनुब्राह्मणकैव
लइत्यादिरस्तथावोधाभावेमन्त्रकेनोक्तभाष्यादिप्रतिपादिप्रतिपादितानभिधानेनतथैतेप्रयोगानेष्टाः संतुम्ना
मकृपादौतुतथाप्रतीरेस्तुतथाअतएवशिदित्यादिनेचेदक्षधूरंतरत्यादिवत्त्रभाष्यप्रयोगाप्रपिस्वरसुतः
संगच्छतेः अनंतरादिष्ठितिरुक्तभाष्याद्यनुरोधेनकाचित्कानिष्यलाशपकमितिमविरोधः अस्तुवाततथै
कउभयथापिप्रकृतेरुष्टमिद्वेवेतिलाघवमेवेत्यतग्राहकवेतिहस्येतिहावयववत्इतिहसमीपलः इतिवायेइत्य
र्थः सातोर्लस्येवेति नचसिद्धांतग्राहतसुत्रेष्वप्येदोषइतिवक्ष्यं धातोरुपदेशेपिलस्यतत्राप्यत्वभावात्तथाच
नंतरापकत्वाद्धोषः स्यात् तयोर्व्याप्यावकेभावात् इत्येताप्रकरेणोत्तरात्प्रमाणकतत्पदयुक्तेनतस्यलोपइति
सुत्रेणतथाऽन्यजनकभावबोधनायेतिभावः नन्वेतलोपान्यफलाभावेनेतेजायास्तन्मात्रफलकोरोवीराणांहाप्रव्यंति

दभावेन च मेत्वा पतिः पतुः लकारापरिचारात् कारोच्चारणसामर्थ्यद्विनेत्संज्ञा लोपाविति तत्र तस्योच्चारण
 यतयापि चारितार्थी दित्याशयेनाह न च पूलेति लोपतदस्य फलवोरभाव इत्यर्थः उक्तरीत्येव समाधत्ते देवदत्तेतिः
 संवाधनमिदं हतेति लोटसंध्यमपुरुषैकवचनं मत्पयादिति लितः प्रत्ययत्वाभावात् न चो फलेत्वात्सेवनेति न सा
 मर्थ्यं दृष्टान्ते पितृत्वात्वापेक्षे तत्रैकोनवैकल्येपि फलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यं एतदर्थमेव दृष्टान्तोक्तिरिति भावः नित्व
 रस्येवेति तकाराकारस्येति भावः फलत्वं वक्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्यं मेति पाठः अन्यस्तु लेखकप्रमादात् सोपि यो
 ज्य इत्याज्ज हेतुदेवदत्ते सतो पत इत्यादिः इत्यपीति फलत्वपदोत्तरं योज्यं इति उत्रापि पदाहलपदार्थो ज्ञानेनार्थद्वय
 समर्थकत्वेन तत्रैकशेषान्यतरासंभवोऽपि नासमुच्चयते यद्वा किंचेत्पस्यदाषसमुच्चये कत्वप्यापत्ती न समुच्च
 येव ममेपि सर्वत्र श्रुतीः न दोषलेशशंकापि एवं च नांतरीयकत्वोक्तौ पेन देवदत्त इत्येव व्रतप्रयोगः स्यादिति भावः वा
 तु निर्देशस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यादाह ह लेति नेत्वमिति तेन लोपाभावे हारभावेन फलाभावाद्यापकाभावेन व्याप्या
 भावस्यावेशकत्वाच्चेत्तमपि न त्वर्थः यत्रैत्संज्ञा तत्र तद्यापकलोपद्वारैव कार्यमित्यस्य त्रस्य षस्य एवं च नात्र पक्षदोष इति

भावः तापकेति ॐ उक्तनिर्देशरूपतापकेत्यर्थः लघुपक्षी आस्यते लघुमृता नहिवर्तमिष्यति जनककुंठाद्यभि
पातगौरवमेवादत्तं न जान जनकमनोयापाः शौनखमिति राजातासि तथा च संपूर्णसूत्रतो लघुत्वत एकदेशतत्राद्यं
जीका एव दादौ लघ्वेतापक्षितो निर्देशानुपपत्तिस्तत्तदभावकल्पनमिति महागौरवात्ततो लघुतरत्वात्सनाहतिरेवो
चितोतेभावः एवेनोपदेशो इदं त्वं अत्र अनुनासिक इति सूत्रत्रयं हलन्त्यमित्यत्र योजदत्तादितत्परिहास्यपक्षारणं नि
वृत्तिः तदर्थमपत्राहदिमितिः सजो लो वेतीति नन्वेवमपि अत्रोपशितिसूत्रभाष्यादावश्यकत्वेनात्रेव
सिद्धिरेवेति चेन्न तथा सत्यपि तस्य यत्नमिदं विषयत्वस्य संयोगांतस्येति सूत्रोक्तभाष्यादावश्यकत्वात्तत्र
न्यथाविरोधस्तयोर्दुष्यति हा एव न चैव मप्यपक्षे निस्तारः तदा तदभावात्तर्कस्त्वारस्येनेदशलक्षणास्यथा फ
लभेदापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टेवमिधानात् विमर्जनीयविधायकसूत्रकार्यकालपक्षे पितस्य रिहास्यभाष्ये ह वि
तेत्याह एतेनाप्यपक्षे तत्संभवइति जगन्नाथरत्नाकरेक्तमपास्तमतत्त्वमपत्राहसूत्रेति सूत्रोक्तमेवेति संपू
र्यसूत्राहतिरूपमेवेत्यर्थः एव पूर्ववत् एकशेषनिर्देशादासिद्धिमिति भाष्यस्याप्यप्यमेवार्थः केयटस्तु चिंत्य ए

भा.प्र.
२६

वेति स्पष्टमन्यत्रेति भावः लघुः लघीयः ननु मूले द्वंद्वमपोक्तस्तदसंभव उक्तः सवायुक्त इति खंडनं कदादिगह मवे
ति आदिना तस्य स्यात्प्रिया मत्यादि संग्रहः अन्ये पीतिः लक्ष्य संस्कारक वाक्यार्थबोधवैजाया प्रिति शेषः तथा
च तथाः न्यवर्तते स्यात्प्रिया भावात्कथं द्वंद्व इति भावः प्रथमतः उक्तबोधात् प्राक् एव मत्रे पितरैतरद्वंद्वे साहित्यवि
शेषा प्रामिति तत्प्रतेनाह साहित्यावच्छिन्न इति मुख्य मते तु साहित्यान्वयेति बोध्यन्वयेति नामार्थयो रिति व्यु
त्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्न्यवमत्रेयोत्यर्थः मात्रपदेनान्वयस्य लक्षणा संस्कारकस्य कल्पितेन तस्यानवस्थावत्त्वमिति ध्वनय
ति पूर्वपक्षी अस्य सहविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः एवं च तदानीं वक्तुं सहितबोधेच्छायाः सत्त्वोत्पत्तिरित्येव तान्द्वयमिति भा
वः पीतिः हलन्त्यमित्यत्रापीत्यर्थः यद्यपि हलन्त्यत्वे त्वेव द्वंद्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रममादर्थक्रमोक्तलीकानित्याश
येनाह लकार इति अस्य बाधस्पष्टं द्वंद्वसाधुत्वाद्यर्थकत्वात् तत्रैवानुपयुक्तत्वात् नोत्पत्तिविशेषः एकत्रान्वयसत्त्वात् नोत्पत्तिदोषेव
सच संज्ञापरिभाषित्यादि वदति भावः सामान्यतर इति हलपदवाच्यत्वेन सकश्चिदित्यर्थः हलिति सुवतश्च वसोन
तत्र पदवाच्यमहेतत्र पद्यतर इति व्युत्पत्त्या सामान्यः तोऽर्थधी हेतुत्वं स्पष्टं हेतुत्वमिति वेद्यतया तद्वच्चत्वं स्पष्टं यत्र

२६

महदिति भावः ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहारधीनत्वेनैवं तदभावात् कथमेतदत आह कल्पितमिति सूत्रप्रणाम
नानुपपत्त्या सहलयादिः अनेनाशोऽवास्तेव त्वत्तस्य ध्वनितं एवं च हलपदार्थज्ञानस्य प्रागुभयोरपि सत्त्वात्
दुरासहविवक्षायाः सत्त्वेनात्र द्वंद्वः तुल्यमिति भावः द्वंद्वसाधुत्वेन तदपितेनैत्यदार्थधीसत्त्वः न चैवमप्यस्य
वैयर्थ्यापत्तिरेव शो इति दृष्टं तदेव प्रथमत आह तदिति उक्तं स्याद्वंद्वसाधनोत्तरमित्यर्थः विशेषेति न हि
निर्विशेषसामान्यं भवतीति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् अयथाशौ वैयर्थ्यमेवास्म्य
दिति भावः तत्रैव बोधागमकमादादितिरिति उक्तबोधेनेत्यदार्थज्ञानसत्त्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्त्वादिति भा
वः विशेषत इति हादि हातवर्गा नाहलत्वेनेत्यर्थः वाक्यार्थः तदोषश्च वशात्प्रसंस्कार इति एवं च द्वंद्वोपपत्ति
नोत्पत्तिश्चैवैवार्थज्ञानेनोत्पत्तिरिति भावः ननु सहविवक्षाशोकार्थः किंतु वक्तुं सहवक्तुं मिथ्या तस्य आधि
तादित्यादौ वक्तुं स्यात्प्रत्येकं ज्ञानेनोत्पत्तिरिति नोत्पत्तिरिति भावः ननु तदभावात् द्वंद्वमासिरिति दृष्ट्या त
वैयर्थ्यमत्र तत्तत्त्वोत्पत्तिरिति सिद्धमप्यथा प्रतिपादयति केवेति वक्तुं वास्यमात्रस्य काणि निरेवत्याह सावेति ताद

भा.प्र.
२७

गिष्ठाह्वासाचेत्यर्थः क्वेति आदिरन्तेनेति सूत्रप्रणयनेत्यर्थः पदुहलंत्यमिति सूत्रप्रणयनेति व्याख्येयं त
न्न तस्य यत्किंचिदर्थकत्वं नापि सार्थक्यं यत्नेः ततः पूर्वमपि उक्तं सूत्रार्थबोधत्वागपि ह्यप्यदर्थेति हादिहां
तानां हलन्तेनेत्यर्थः नन्वेवमपि सूत्रवेपथ्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेषां सिद्धेरत आह बोध्यबोधेति ते
षां उक्तं सहेविवक्षाभावेन प्राकृत्ये सहा बोधस्तत आदिरन्तेनेत्यस्य ततो हलन्त्यमित्यस्येत्येवं क्रमेण
त्यर्थः एवः सह बोधव्यवहारे एवैवौ भवथापितस्याः सत्वेनासंभवादिति मूलमुक्तं प्रवेति तस्य भावः नन्वेव
प्रविष्टांत वैषम्यं तपाहिः तत्र पाणिनेस्तत्तदपेक्षया समुदितरूपेण च ज्ञानं तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागस्त्येव तज्ज्ञानस्य
तच्छास्त्रासाध्यत्वात् श्रुतौ पान्वयेन तत्सत्त्वं दृष्टं दृष्टप्रयोगः साधु रेवः श्रोतुरपि प्राकृतं त एव तत्सत्त्वेन तत्स
त्त्वेन तत्त्वज्ञानं तथैव बोधः न च पाणिनेर्द्विविधेन बोधेपि श्रोतुस्तथा बोधीभावादस्य च लक्षणां सत्कार
कत्वात् सूत्रवेपथ्यं प्रवेति वाच्यं यथा तस्य सूत्रे वजात्याधिकृत्या बोधेनादोषात् अत्र तु न तथा दूषणे तत्स
त्त्वार्थबोधात् प्राकृतं तदज्ञानात् तस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वात् समान्यतो ज्ञानकल्पनायां ज्ञानाभावाच्च सूत्रस्य

२७

किंचिदर्थकतया सिद्धोत्तरात्वादासार्थक्याच्च यत्रानुपतिस्तदन्यगमकाभावाच्चेति अतस्तदुक्तं तेनात्र तत्साधु
त्वोपपादनं तस्यापुक्तं प्रवेति ग्राह्येन समाधत्ते आद्यं ताविति प्रारंभेति अत्र शास्त्रेः संभवात् लोकादी
स्यानारब्धलौकिकप्रमाणदेव सिद्धेस्तस्यैवार्थमिति भावः तथा सत्यपीति शेषः पार्थिक्यथासंख्या
न्वेवेपीत्यर्थः गीकारेपीति तथा न्वेवेत्येवमिदं समूहान्वयेन तत्सत्त्वं चोच्चांगीकारेपीत्यर्थः यथा उक्तं प्रका
रेण तथा न्वेवेपीत्यादिः तत्सामर्थ्यात् तथा न्वेवेपि समूहान्वयपक्षेणैवार्थः यथा तथा तेन प्रकारेण तथा न्वे
पीत्यादिः तत्सामर्थ्यात् तथा न्वेवेपि समूहान्वयपक्षेणैवार्थः यथा तथा तेन प्रकारेण अवेभावाप्यपि
समासत उपस्थितिरैकैव तथापि तत्सत्त्वं तज्ज्ञानस्यैव ज्ञानाभावाच्च लोचनेन दृष्टान्तेनैव प्रत्येका न्वयः
बोधेनासर्वज्ञातथा न्वयबोधकपक्षेण बोधकजन्या बोधीनततः प्राकृत्यन्यथासाहित्ये दृष्टविधानात् तत्
ज्ञानं बोधनस्यात् एवैव तत्सत्त्वं दृष्टनिदिष्टं बोधस्तथा न्वेवेपि दृष्टसत्त्वाधुनैव बोधयति स्वशास्त्रे एवैव प्राकृतं ततः
पदार्थोपस्थितवप्यतास्यैव विषयत्वञ्च समूहान्वयबोधस्तथा तेनैकै आद्यतो वली नोविप्रभदौ लो

चनाधेरुता हत एतेत्यादौ न हं हस्यसाधुत्वमिति। अन्यप्रकारेणेति। एकस्मिन्तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्मिन्तत्वेन
जानमिति हवेतो। त्वर्थः तस्य हं हस्य एवमाद्ये हस्यमुक्तात्पदुक्ते। द्विविधोऽपि सहविवक्षापदार्थोऽस्ति।
नयितुमादिरेत्येनेति सूत्रमेव तत्र मानमिति शंको हरीकर्तुं चाद्यसाधारणं द्वितायेतदाह किंच श्रोतृणां मि
ति श्रोतृसंवेधिसहबोधकवक्तृसंवेधिसहकथनकाकारित्यर्थः। एवेनोक्तयोः स्यादिति। सहविवक्षया
त्वेन तच्छब्दाद्यन्तेन तच्छब्दार्थत्वेन श्रोतृणां मयातिः हं हस्ययोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यवि
षयत्वस्य निर्णयान्। अन्यथा तान्प्रतिवक्तुं हं हस्ययोगेण तथा स्यादिति भावः। अविर्वक्तृसमुच्चये सहबोध एवेत्य
र्थः। एवेन क्रमसामान्यबोधयोः स्यादिति। एवं च देवादेतेन दोषः। अत्र तु अन्योऽप्यत्र पक्षत्वाद्वाधितः सरति भा
वः नन्वेवमपि श्रोतुर्हं हस्यपदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधासंभवेनावक्रमेणैव बोधोऽस्त्यत्र आह तादृशो हेति उक्तं
येष्वेतेत्यर्थः। हं हस्ययोगेण तथा नुपपत्त्या तस्या आवश्यकत्वादिति भावः। तेषां श्रोतृणां तादृशबोधोऽस्ति ह
स्यपदार्थाज्ञानात् तथा सहबोधाजनकहवेत्यमिति शब्दप्रयोगेति त्वित्यर्थः। तान्प्रतीतिशेषः श्रोतृत्वमिति।

श्रोतृनिष्ठहस्यपदार्थाज्ञानस्य तस्य ज्ञानेऽज्ञानेऽपि श्रोतृत्वोपतिरित्यर्थः। एतेनादौ विशेषाज्ञानात्मा
ज्ञानेऽज्ञानात्मानं किंच श्रोतुर्हं हस्यपदार्थक्रमेण बोधात्तादृशकवक्तृतात्वे पीत्यपास्तमश्रोतृत्वो
पत्तेः श्रोतृत्वादुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च ततः कस्यापि सामान्यतोः बोधाच्चेदिक ननु हं हस्ययोगेण श्रोतुः स
हबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्युक्तं मुखनयनपश्येत्यादावस्य तस्य ज्ञानवतोऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृ
शवक्तृतात्पर्यविघातादिति खंडनकारोक्तं मुखरूपेण खंडयति मुखेति दोषरतिः। हं हस्यसाधुत्वहस्य
र्थः उभयज्ञत्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव मुखनयनमित्यादि हं हस्ययोगादिति हत्वर्थः। एवेनान्य
तरज्ञत्वेन ज्ञातव्यादिति। एवं च देवादागतस्य तस्य तदज्ञानवतः कस्यचित्सहबोधासंभवे। तपि तादृशस्योद
श्यस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्वेन तस्याः सत्त्वात् ततस्तत्पर्यविघातः। अत्र तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः। अत्र तु न क
श्चिदपि श्रोतुः प्रागुक्तपश्येति विशेषः। अतएव तदुपपत्तः एतेन पाणिनिर्हं हस्यपदार्थात्प्रसिद्धस्तुल्यवदेकत्रि
या न्यपित्वेन वक्तुरिच्छासहविवक्षावक्षावक्तृत्वस्यैव इति कुतस्तदसंभवः बोधोऽप्यपि हं हस्यक

भा.प्र.
३८

हल्पर्यार्थानां तद्वदर्थवो धौ दुर्लभं स्तथापि लेसं जायां तेन प्रत्याहारे हल्पर्यार्थसिद्ध्या तदप्यवो
धोपपत्तिः न हि तेषां मय्यादौ तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति यत्तत्तदसंभवे न हं दोऽनुपपन्नः स्या
दिति रत्नाकरं पुनः सपास्तं ननु तत्र माया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोजोऽत आह तेनेति ॥ ३८ ॥ उभयजत्वेनेत्य
र्थः तथा च भ्रम प्रमासाधारणज्ञानत्वेने हेतुत्वे लोकसिद्धमिति भावः एवं च तदसंभवादित्येति पु
नैवेति बोध्यं ननु नाप्यसहविवक्षापर्यर्थः धातोरिति सूत्राक्षरतोऽप्यभावात् अतस्तदुक्तं तादृशतामभ्युपे
त्याप्यंते ह्येव साहचर्येण नो रिति अप्यंते व्याख्यातं तदभीति जातहल्पर्ये व्याख्याप्रतिपादिता
न्यादयो ये साख्यातस्तेषां पां पराशिष्यरूपा तयाऽवगतं जातं यदुक्तं तात्पर्यं तदप्यनुपपत्त्यर्थः इ
यंच लक्षणपांशुसंभवे हेतुः ननु तथापि जघन्यलक्षणेति मीमांसकसिद्धांतात् तत्रैव विरोधोप
स्थितेश्चाप्यपदे एव तस्याशौचित्यमते आह लक्ष्मण इति कैयदाक्षरिणा तदुक्तं अयं भावः तत्र हि स्मपुराभ तमा
त्रेन स्मपुरा घतन इति कथं तर्कद्वयं पठितं तत्रैव पठः तत्राद्ये स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यंताभ्यां लक्ष्मणेन अप

३८

रोक्षे वननोपपत्तिवचनेन न्योर्विभाषा पुरिलुड चास्मरति पंचसूत्री लक्ष्यते अन्यथा आद्ये भूते मात्र
स्य विधानात् तस्यैव चाघतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्यं गानिषेधादेकत्रैव त्रैलोक्ये अपरोक्षे
च पुरिलुड चास्मरति सूत्रत्रयविषये एकस्य भूतमात्रविध्यघतननिषेधो रस्यंत विरोधो दसंभवदुक्ति
कतापत्तिः तदप्यमर्थः उक्तसूत्रत्रयेण मद्यतनैर्भूते प्रत्ययः न नोपपन्नोर्विभाषेति सूत्रद्वयेन भूत
मात्रे प्रत्ययः अत्रापि लक्ष्यानुरोधादग्निमभाष्याद्यौ एव सेति एवमत्राप्याघताभ्यां हकारलेकारभ्यामुक्तं
हेतोर्लक्ष्यानुरोधादप्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च हादयो लक्ष्यते तदवच्छेदकं च तद्वाच्यं च घ
टितत्वे तत्सर्वगतत्वे तच्च घटितत्वे वेत्यन्यदेतत्तथा च स सिद्धांतो मस्वीक्रियत इति लक्षणं च शक्यमुमानव
बोधसंभवे हेतुः कचिद्यवश्यकशकशकानुमित्यानि कीर्तय लक्षणं मपुक्तं त्वाशयेनाहं तदर्थेति भयो
र्लक्षणां गीकारे नुगो एव त आह तद्वत्तदर्थेति शास्त्रांतरीयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जसि स्यादिति प्रतिक्रमिति भावः न
तात्पर्यं नुपपत्तौ लक्षणं बीजत्वस्य सर्वतंत्रप्रसिद्धत्वादत्तत्वासाशक्तिबीजत्वस्य तु कस्याप्यनमिसतत्वात्कथं

भा.प्र.

30

[illegible]

त्वादयः सप्रकृतिप्रत्ययानि पात्यंते इत्युक्ता तत्र दोषानुक्ताः नानां भोगप्रातिपदिकविज्ञानाद्यथासहस्रादिचित्प्रत्ययै-
 तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्वा शब्दस्तर्हिर्थः तत्र प्रकृतिप्रत्ययोरनुगमाभावेऽप्यर्थमिधानात्ते यथाऽमुत्पन्ना एवमेतेषां
 संख्यायां संख्येयवत्त्विभावतः पथकप्रयुक्तहर्षादिवदनेकार्थी इति न फलं न स्येति तद्वाक्यं ततः स्तुत्रं समर्थनाय
 मभाष्यकृतसहस्रं गवां सहस्रं गाव इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुक्लादिव ह्रस्वनिघोषिकत्वमेव न हि सं-
 ख्या निरपेक्षं संख्येयबोधकत्वे तेषां येन तदभाष्यह्रस्वस्यादिति न तद्वाक्यं तेनैव स्तुत्रप्रापारव्यानसंभवः तर्हि
 तच्च पितृस्त्रमावश्यकमिति शकानिरासायैवोक्तवान्नासूयेति प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमं विना संदुद्धानां मनु-
 ज्ञानादननुगमस्य दोषत्वेऽपि नाचार्यस्य सः सर्वशब्दानुगमस्यान्त्येन कर्तुमशक्यत्वादिकप्रदर्शनाथं प्रकृ-
 तानुगमोक्तिरतस्तस्य सः तद्विषयेषु विशत्यादिष्वर्थविशेषानिश्चयस्य स्वप्रज्ञापराधेन स्येतेन तस्यानवग-
 धत्वादिति तद्वाक्यं दाहभाष्यैकैरिति परिष्कृतमुपसंहरति तस्मादिति उक्तभाष्या संगते रित्यर्थः करिष्ये-
 ति करिष्यमाणः न तु कृतः क्रियमाणः करिष्यमाणो वा शक्यते हस्योपायो यस्य तस्य पदस्येत्यर्थः तदमीति

भा.प्र.
३१

प्राक्ज्ञातार्थमिप्रायेणेत्यर्थः पूर्वतादृशशक्तिमहोपायज्ञानात्पूर्वं एतेन वस्तुतो बोद्धव्यमपि ननु प
तिः भाविनी हलपदार्थप्रसिद्धिमादापदार्थद्वयस्यैकबुध्युपाह्वयुपाह्वत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति र
विकरमेदाद्युक्तमपास्तम् उक्तैः पूर्वैर्हंतैरमप्याह निमित्तइत्यादिनाभाष्येण पीत्यजेन दृशनामिति ति
तदादीनामित्यर्थः तेनेकारणशमहणदिसंमहः अतएवंतेऽप्यदृशादीनामिति वक्ष्यति उपदेशरतिआद्यं
मुच्चारणमित्यर्थः तच्च प्रसास्येतच्छास्त्रप्रवर्तकानामिति भावः नरकालेत्संज्ञविधिः ज्ञातस्य संज्ञाविधाना
तदपि तदव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिः पप्रश्नादिति भावः प्रत्याहारआदिरिति सूत्रैकवाक्यतयाऽणादि
संज्ञाहपः सवर्णसंज्ञार्थोपस्थितिः पप्रश्नादिति भावः प्रत्याहारआदिरिति सूत्रैकवाक्यतयाऽणादि
सर्वसंज्ञादुष्यविवयेतसंज्ञितुमहः तदुत्तरेति सर्वसंज्ञादुष्यविवयेतसंज्ञितुमहः तदुत्तरेति सर्वसंज्ञादुष्यविवयेतसंज्ञितुमहः
एतेनेति तत्समहपुक्तेमाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः समहस्यपुक्तेरीत्यापरेप
रयोपयोगीदिति भावः अत्र समुदितपाद्यकाव्याकः सवर्णइत्यादौ विधेयान्यत्रेति शेषः तस्मिन् अणुदित्सू

३२

त्रेखांगे उपदेशदौ सवर्णानां ग्रहणं भवतीत्यस्यानुषंगः अंगत्वं चोपकारकत्वेन तदा तदा क्यार्थानि व्य
तेः तदा ह्यव्यापरीति स्वस्वांगान्तरजबोधकाले समुदिततत्तत्वाक्यार्थपरिसमाप्तीत्यर्थः सवर्णपदा
र्थनिर्णयविना तदुपबोधनासामर्थ्यमिति यावत् तथा च साकांक्षत्वात् पूर्वद्वयस्याप्यपरिसमाप्ति
रिति भावः स्फुटीभविष्यति चैतत् हेतुत्वं विशदयति अथ्येति प्रकृते प्राक्ज्ञातार्थाशयेन प्रयोगांगीक
रे इत्यर्थः तुल्यास्यनारदस्य लावण्युदित्वादिनास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हलपदार्थज्ञानवत्तत्रापि न
मेण ते तस्यार्थज्ञानस्य तत्तत्सार्थबोधात्प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य तत्तत्तत्त्वात्साध्यत्वेन च प्रा
गितिना हलपदप्रयोगवत्प्रादृशलावित्योदौ सवर्णाशयेनोक्तन्यायस्य श्रोतृप्रतिप्रवृत्तेः तत्त्वात्प्रयोगकृते
गतेषामपि उपदेशादिजमेण हलपदार्थज्ञानवत्तदनुपपत्त्या लक्षणादिना बोधजाते तस्याप्यबोधकभा
ष्येण किं कृतमित्यसंबन्धः अथैवावतत्रहाकारेण शस्यपि ग्रहणदत्तत्वाच्च शयोः सवर्णसंज्ञानिषेधपरं
शतानीत्यत्रोदौ शीतिलोको न स्यादित्याशंको निराकर्तुं तन्मायाश्रयणं पाणिनेस्तथा व्यवहारतत्तयोह

करीत्यानिषेधमात्रिस्तदवस्थेवतन्मायस्यप्रोक्तप्रतिप्रवृत्तत्वेपितप्रत्यप्रवृत्तत्वात् एवं चतदाश्रय
 णां व्यर्थमिति एवमकारादिभिरष्टादशादीनां गहरोः काराद्योरपि मिथो निषेधः स्यादित्याह कथं वेति न
 रणमिति दीर्घमुताकाराभ्यां हेकारेणासावर्ण्येति प्रश्ने वादितिस्य प्रत्ययभाष्याक्तमिति उक्तं न्यायेने
 ति भावः भाष्यतोऽहं वादिभिरिति शेषः तदा हेति तत्सर्वं इति निधाया हेत्यर्थः तयोः समीपबोधकत्वे एव
 परशब्दवदवयवमन्वत्वे वा निषेधसिद्धे स्तुं मन्वत्त्वे वा भाष्यामिति तयोः बोधकपदाभावादाहं वाच्यत्वेनेति प्रका
 रत्वात्ती पार्थः तस्यैकदेशो बोधः नवो नित्यसाक्षात्त्वात् लोके व्यसादितो वेत्तुं वशिष्टमपि किंचि
 दकाभ्यामाद्यावपवत्वेन बोधकाभ्यामाद्यं यशब्दाभ्यामित्यर्थः समुदायस्येति आदिप्रधानसमूहस्य
 त्वर्थः अनेनावयवीसमुदाय इति मूलप्रयुक्तार्थकमिति धनितं अतएव बोधे विपत्तौ देश्यत्वेभ्यामेकत्र लक्ष्येते
 स्माप्रयुक्तावादानर्थकान्तर्द्वेष्टित्यापसंचारः एतेनाक्षरसमाश्रयितथा सत्वादिप्रयुक्तमित्यपास्तम
 उक्तपुनः सिद्धानुशासकत्वात् त्रस्य कार्यार्थसंज्ञापस्तत्राफलावाचेति भावः मौल्यतीयापत्तार्थमाहं

ति शक्तिमहेति एतेन दानीमतत्वात् सास्यादित्यपास्तमर्थ इति एतेनावतरंतीत्यादेरितरेतरं हे
 पित्तादित्यस्य विशेष्यत्वादर्थात् स्वमित्यनुवृत्तिस्तु निषमशास्त्रवदं त्यपनिवृत्तितास्यपिकाभाष्यादेरप्यमेव
 शयः अतएव तत्र भेदेनोक्तिः एवं च वादिर्निकाय इतिरेवमलकदिष्टा अतएव निवृत्तादिकत्वं अथाऽप्रधान
 त्वादित्येव ददित्यपास्तमश्रवणवपुसं जाविभ्रास्यतीत्येव सिद्धमध्यमपदयोरजागलत्वेन तावत्तैः संज्ञापस
 मूहस्याथ फलत्वेनेवोक्तीत्याचारगोननत्वित्यादि निर्गोपादित्यं तमेव निष्फलत्वापत्तेश्च तस्मिन् तद्विशेष
 त्वस्य तत्राभावाच्चेति दिक् सत्त्वे उक्तं तद्विशेषेण राजमातंगस्तस्यैवामातुरंगमातयादौ व्यभिचार इति भा
 ति भावः यथा कथंचिद्व्यस्य यगुपस्थितो तस्यापि तेन पुरा प्रशंसितं भाष्यादौ स्पष्टं न चेवं श्रित्यामले आदिमं स
 गहं सदा एव अमुक्ते असेभवात् वक्तिके स्य जागृकत्वेन तेनेव वारं संभवाच्च स्वमित्यस्य तत्रावश्यं तत्रावश्य
 कत्वेन तत्सिद्धप्रत्यावासां गतेभ्यः अस्मिन् रणार्थमेतत्कशांगीकारपि प्रध्यानुबंधवारणापवार्तिकस्यावश्यकतया
 मिक्षितेपीत्यतिपापात्तत्वेत्याशयेनाह वस्तुत इत्यादिज्ञापकादिनेति तेनेवैवार्थः अतएव पसंहारतथोक्तिः यद्य

भा.प्र.
३३

चमत्प्रहारत्यग्नहारांस्तत्तद्विषयचतीत्यादावाद्गुणाघापतिरतः कृतिचेत्यादि जापकाश्रयणमिति भावः आदिनाः
प्राधान्यलोपयोः संग्रहः अस्यापि अस्यापि अपि र्मथानुबंधसमुच्चापकः संज्ञाकार्यमिनत्यर्थः एवमावर्त्येध्वयतं
तत्र हेतुमाहायतेति तथाविधकेत्यादि यथा मध्यगतां तयोः आद्यतयोः संज्ञायाः अजादिसंज्ञायाः प्रकारं
तरेणोति शक्तिं कोक्तं जापकाद्यन्यप्रकारेणोत्यर्थः तेन त्वं त्वं एव वारं नोदेरिति भावः अतएव हेतुमाहायतेति
व फलपदोत्तरं योज्यः तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यर्थः नन्वेवं भाष्यसंगतिरित आह मायेपीति अपि नापरमम
लममश्चयः एतदिति जापकादित्यर्थः एवेनानुवृत्तिरिति संग्रहः तदुपमुपपादयति संज्ञेति विशिष्टस्य चो
द्वयात्मकाजित्यादेः एवमनेपि प्रत्येकैतन्न हेतुमाहायस्य चोत्तरं चेति अजादपदेत्यर्थः चस्तथैकोवि
शेष इति संज्ञादिसंज्ञेनेवोपतिनस्वाचरोधात् उद्देश्यविधेयभावस्य मेदानुबंधनत्वात् तत्र शक्तिमहोसिद्धेः
नैवमत्राउत्तरीयातदेवोदकपोस्तयोश्च भिन्नत्वादिति भावः उक्तमेव द्वावपि सृष्ट्या तमाहयति अथ
व स्पष्टं इदं संज्ञापक्षे वापि संज्ञापक्षे तु तदद्य उक्तकारणस्यत्यर्थ आदिनाहं तां तां संग्रहं तद्यथा

३३

गुणशब्दः संज्ञा रूपस्याबोधकोपि स्वघटकाकारस्यापि तथा अतएव हेतुमाहायतेति हेतुसंज्ञातपरिभा
षकारुहस्वादिति लोको नस्यादित्याशंक्यगुणासंबुद्धे रित्येव सिद्धे तथा कृतसंज्ञासामर्थ्यं नृदिष्यते तस्याप्रवृ
त्तिरिति हेतुमाहायतेति तत्रैकैव संग्रहः अस्याथाहेतुमाहायतेति लोपासिद्ध्या ह स्वपदचारिता च न तदसंगतिः स्प
ष्टेवेति निमित्तं तन्मुपसंहरति एवं चेति अविरोधेचेत्यर्थः अचक्षुषाः पीनरुत्तापयोः त्वेवैवैवार्थापत्याचने
थास्तमं ज्ञातं जायते प्राप्नोत्येवेति तथा चतयोस्वारं तदनुवृत्तिनेष्वप्येव सिद्धमिति भावः प्रत्येकानुवृत्तावयनि
कृतदेवस्यमेवेत्याह किंचेति संभवेपीति मूलोक्तरीत्येति भावः बाधकमिति मूलोक्तं इत्यर्थः एवं च सप्तपुत्र्याः नि
वीहपवदिति भावः तत्र विशिष्टपरासंज्ञे सति समुदायविशेषणं वा एतेन भाष्यमतेपि न तत्संज्ञासर्वथाभावः किं
दृष्टार्थत्वात् अतस्तत्त्वं चानुवृत्तिः सुलभेवेत्यपास्तं उक्तं हेतोः अवधारणासंगत्यापत्तेश्च पततमतेपि लाघवादिरे
त्यश्च सहेति न्यासकार्यं गृह्यत तथान्यासेनात्येः प्राधान्यबोधनद्वारा आदेः प्राधान्यबोधनेनैवार्थे त्वेपि संज्ञितबोध
नं आदिपदावृत्तिर्वैतितत्र जीवात् उक्तरीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च तद्व्यवहारमाह तस्मादित्याद्यलमिति तेन तस्मा
त् आवश्यकत्वादेतोः तां कार्यः संज्ञा रूपं कार्यः एतेन तस्मादित्यादिमर्थः पुनरुक्तो निःसारश्चेत्यपास्तः कार्यमाणा

भा.प्र.२
३४

सकृदुच्यते इति । त्वं न स चित्ततत्त्वेषु निराकाराणां यद्यपीति न केवलं ममतत्रैवामिनिवेशः किंतु यस्य कस्या
 थसं हुक्तिनिरासे इति सदर्थमात्रमाहितेन न ममत इति भावः । अनुबध्यमासीत्याभाषा । यद्यपि तत्रैव यथाश्रु
 तमसंगतमिति चेत् तत्तदेव ध्वनयितुमाह । तत्र हीत्यादि उपदेशो गजिति सूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । अप्युक्तमिति । आख्याने म
 त्युक्तत्वाविशिष्टत्वादिद्वयमेवार्थस्य पदार्थानेतथोच्यते । न बोधनं उपदेश इत्यर्थः । यद्यपि अनुनासिक
 त्वमपि तद्वाहं तथापि तच्छब्दो व्युत्पन्नलोपां न तत्रैवेति भावः । गुणैरिति । प्रत्येकं प्रसिद्धसाधारणधर्मोपादानेन
 पदबोधनं उपदेश इत्यर्थः । बहुत्वमत्र मिति भावः । नासाविति । आह । इति सूत्रविहितानुनासिक इत्यर्थः । तथा चो र रो
 ना बोधनात् तथा चोत्पत्त्याप्येति भावः । व्यवहारो गति तेनापीत्यर्थः । तेन चैव । सहाति धीत्यादि विहितानामवयवे
 संज्ञेयत्वं समहः । अत एव संज्ञेयत्वे गतिकोक्तोपदेशपदेन तस्यैव ग्रहणं कथं तर्हितं स्यात् । हस्त ह्यो हतिश्चात आ
 ह । उपदेशानुसंधारित इति शेषः । उक्तं भाष्ये कृता तत्र हीत्यस्यात्रान्वयः । तच्च । उपदेश करणी चेत् आह । मया सेति । उपस्थि
 तत्वेनेत्यर्थः । तद्धास्तीयेति एतच्छब्दोपात्तेत्यर्थः । एतेन तत्पाकरणे वि-आहः । प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च दोषस्तद्व
 स्य एव इत्यपात्तं धात्वा गतिरिति । हलन्त्यमित्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्तमित्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्तं

३४

मित्यर्थः निपातस्य तु प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न यद्युक्तिः । एवं च नाव्याप्तिरित्यासीदिति भावः । उक्तं हेतोर्वेत्ता
 श्रुते प्रौढिवा दमात्रमित्यस्यापुक्तत्वेपि तत्रैव त्वाधनुत्पातयोक्तिमाहात्म्येन चमूलकृतोपीत्यमेवामिममिति
 ति ध्वनयितुं व्याचष्टे । त्रिकेति । कथंचित् । अगतिवाहलकाश्रयणमेव केशः । तमेवोपपादयति । कश्चिदस्या
 घञ । तिकगतिरित्येतेन मल्लकृतं पतु अकृतिरित्येव सजायामित्युक्ता घञ र वा मासौ ल्युटाधादित्यु
 क्तमिति खंडनकृतं तत्रैति ध्वनयन्नाह । कर्त्तरीति । अत एव को भवतादायो लब्ध इत्यादि सिद्धं स्पष्टं चेदं
 दंतत्रैव भाष्ये । एतेन तत्खंडनापासंजायामिति छेदः । अगतिप्रत्याख्याने चोभयोस्तुल्ये इति मान्योक्तं प्राचा
 मनु एधेनेति ध्वनितं भाष्यविशेषादिति भावः । तत्रासिः घञ् प्रातिपदिकत्वात् । पतु वा स ह्यप्यायेन पक्षे घञ् सुलभ इ
 तिसः । तत्रैति ध्वनयितुं तुमाह । सहवेति । प्रतिषिद्ध इति । वचनात्तदित्यत्वाद्वा । तत्रैवोपकृतं हलन्त्य
 त्वेवेति । तयोर्ग्रहणं तत्र हि चकारसमुच्चपलिकृत्यत्वं चोक्तं धात्वाभावेति तयोर्ग्रहणमिति भावः । तत्र
 वचने अपूर्वतत्त्वलेकापरिभाषा रूपेण हचर्येणेति परेण तु मुनिति शेषः । पूर्वण तु नदाश्रयितुमेवाशक्यमिति

निभावः स्वल्पनेतीति किंत्वातोपुजितिमुजेवेति शेषः वात रूप इति सूत्रे शेषे भाष्ये स्पष्टमिदं तदा हे भाष्यादी
ति अन्यथा तत्र एव भाव स्वल्प विषये एव तन्निषेधेन तत्र कर्मार्थकत्वेन प्राप्या तदसंगतिः स्पष्टे वेति भावः वे
षमेतु न वीजामित्याह नात्रेति उक्तं रूपे वचनरावेत्यर्थः **विषत्वादिति** यत्तु व्यवहितान्वयात् तत्त्वमिति
मायाः तत्त्वात्मानुरोधेन तस्यापि बहुपुद्गलानात् यथाश्रुते तत्त्वमिति कल्प्या सन्ने वा के तत्त्वाभावाच्च गुणस्य
विशेषणसंबंधाद्वैतत्वमित्यपि न गुणः कृतो मेति न्यायेन तस्यापि तद्वृत्तानात् तदेतत्तद्वचनापत्तमे
त्यरीत्येव स्पष्टं विशेषाशयेन तत्त्वमाहुरेति कृतात्मसंस्कारगुणमप्रधानमहोपकाराभावे विशेषणोत्तर
सो भयसन्निधावित्यर्थः उक्तत्वापत्त्वे तदन्वयविषयक इति भावः अत्रानुवधाद्यत्वे विधेयत्वं गुणत्वमिति प्रा
प्तं सक्रमते तेन मते किं तु शास्त्रसंभोगोचरत्वं तदुपलब्धत्वे एवेति स्पष्टं मन्त्राविशेषणोत्तरं निरूपितत्वं स
मर्थः तस्य तन्निष्पत्ताकांक्षावत्त्वे च सतीत्यर्थः **इतरा** न्वपराति इतरास्मिन्प्रधानान्यगुणोऽन्वपरात्यर्थः **त**
स्याविशेषणोत्तरस्य पुनरिति उपस्थितमिति न्यायेन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः इति हेतोः तत्त्वचात्र

प्रयोजकत्वं तदा हेति उक्तं केशप्रयोजकमेव सदा हेत्यर्थः **त्यादिने** तित्वात्तेन हेतुनेति भावः ननु कर्म
णो प्रयोगान्निवृत्त्या प्रयत्नविषयी प्राप्या पदासंगतिरिति तच्चाह अस्मैति एतेनातर्हीयेनेति वन्निवृत्त्या प्राप्या
न वृत्तीत्यप्राप्तिः प्राप्तिपदेनोभयोरैव तत्प्राप्यात्तत्रापि विशेषणप्राप्यादशकत्वात् तद्वचनापत्ताहेतवेति शेष
प्राप्ते चेत्तर्थाऽनन्तत्वं चासंगतिरुत्प्राह चो हेताविति स्वहेतावित्यर्थः तदा ह्यत इति गुणोत्पाद्युक्तहेतावित्यर्थः
नन्वेवमपि ध्युतावादेशं कानुत्पितिरैवातच्चाह **पुनरिति** एतेन न च घटत्वेनाप्योदंकोध्यमित्यस्य चित्तं मूलं स्या
त एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नर्थहेतुमाह **तत्रापीति** हजश्चेत्यत्राप्यर्थः प्रायेणोत्पन्नत्वात् प्राग्वदत्रा
पि बोधव्यं तथा चेत्तद्वदप्यपि दलमवदति भावः वाहलकं विना विरूपसिद्धिरिति विवृत्तं कदाचि
कृतेन च विन इति अन्यतो ह्यनमिन्नादपि धिक् इत्याह **सामर्थ्यात्** तत्तत् हेतुना तत्रैवावस्थितिः कर
णरूपेण सिध्यतीत्यर्थः तस्येति तेनैव विधानस्यापीत्यर्थः **इति** केति वचनमहं तामर्थ्योच्चापकसिद्धत्वा
द्वाऽसावन्निष्ठावात् अतएव भाष्ये वाहलकोक्तिः अन्यथा तत्तासिद्ध्या तदसंगतिः स्पष्टे वेति भावः

भा.प्र.
३६ ह

वजोरिति कुत रूपे एवं चतुर्विंशत्येनात्रापहनिः नन्वेवं पदशब्दा सिद्धिः न चेच्छा पतिः तदुक्तमुत्वायते।
 अतएव कृतं तकोमुद्योभगः पदमि। त्यादीत्यक्तिरत आह दस्येति तत्पदेत्यर्थः पतुतस्य पदस्येत्यर्थः प
 त्तुतस्य पदमित्यर्थोक्तिः आदिना स्यानेह गृह्यते तत्कालं तु तस्य केवलपौ गिकत्वबोधनमिति माया। त
 दास्यंदप्रेतिसूत्रस्य हरस्तानुरोधेनः क्वचित् तथा सत्वेपि सर्वत्र उदाहरणविषयो मुनीनां तथा शैल्यभावात् प्र
 सिद्धस्योदित्यो गेमानाभावाच्च तस्य केवलपौ गिकत्वाभावाच्च तेन न यत्रोहकित्वेति नन्वेवमपि भावघञ्जु
 त्तेरीत्येषां सिद्ध्या स्त्रीनीयेचूणिमित्यादवदगत्या वाहनकाप्रवेणमत आह किंचेति आदिना प्रत्यक्ष
 माख्या नमित्यादिसंनहः चारोत्यर्थः नक्षत्राणां पापितिशक्तिनाहक्याकारणप्रवेत्तेकानां व्यवहारनेत्र
 शक्तिनिधेः नन्वेवमपि अपिनाशत्मातद्गुरुकशिरोमणिगुरुव्यवहारस्य प्रावृत्त्येनाभयप्रशङ्क सिद्धे
 वंचाः नेकार्थत्वमिति भावः यत्तु एवं उक्तं तत्तथासति आद्योच्चारणक्रियाप्राप्त्यस्य सत्त्वात् सत्त्वेनाचो सं
 तितित्तत्त्वद्वारा तत्त्वसंभवात् उपदेशशब्दोर्वहुद्वा हेतुप्रमाणस्य तेनाज्ञाप्योच्चारणोत्तरदिति फलि

३६

तंउपदेश आद्योच्चारणमिति परममन्त्रेपि आद्योच्चारणमित्यत्रापि बहुव्रीहिर्विधेः तद्व्युत्पन्नयन्नाहकारकाभा
 वेति संप्रवेदमादेव इति एकावउपदेशे इति च सूत्रेकेपदेत्वमपि लुटः सदेत्यादिविहितवचनानामि
 त्वानापतिः लक्षणादिना तथा व्यवहारोपपत्तिवत् अत्रद्वयोपेधा कथंचित् बोधनस्य वाग्नहारात् अत्र आह
 त्यादौ दोषतादवस्थमैवाधकस्य तेन सत्त्वात् भाष्येति रेवशात् मत्त आह किंचोपेति परत्वेति भाष्योक्त
 कारणव्युत्पत्त्येति भावः परकिंचित् इति धात्वा घञेत्यर्थः पतुतथातेदुहत्यातेस्य चारोपि मनिना दावंत्य
 स्पत्तोत्तरमिकारस्येत्वमिणामादावत्येत्तोत्तुनस्येत्वापत्तिरेवापत्तिरेवातस्तत्तामर्थद्वर्तनमावश्यकमिति
 तन्त्रे वैधर्म्यात् तथाहि दृष्टान्तेताभ्यां तयो युगपदेव तस्य हेतुका निवृत्तिरुपदेशानंतरमेवोक्तरीत्या ननु
 मिथोऽपेक्षानयोमानाभवात् असंभवाच्च वाचः क्रमशः तत्त्वाक्रमेण वाक्यार्थस्य मदेतत् विनिगमनाविरहाच्च
 प्रत्युक्ते कारस्य मागमिष्यत्तयोऽतंगत्वेनादौ तदित्वप्रवृत्तेश्च दृष्टान्तिकेतुनेवं अनंतरप्रविनः समुदायोप
 देश एव सर्वत्र मुनितात्यर्थो वचनोक्तोक्ततत्त्वकतपातेजोमत्ततस्वस्य रूपकत्वाभावात् अतएवमत्तस्य
 भावार्थस्य मोहकारश्चरितार्थ इति दिकृतद्वयनपन्नाहकारार्थोदाति आदिनाहन्तेत्यसर्वप्रसंगः सर्वोपत्वा

भा.प्र.
३७

तत्र अत एव मे संज्ञाभावात् स्य मोहकारश्चरितार्थ इति दिक् तद्वन्वयनाह सामर्थ्यादीति आदिनाह संज्ञे सध
संगः सर्वोत्पत्तात् सिद्धं यवसितोत्पत्तादिति वार्तिकसंग्रहः **वार्थ इति** तथा च ततो भावघने जीकावश्य कलेना
तो भावे एवेति मूलोपपत्त्या लुटः सहेत्यादिसंग्रहा यत्तद्वत्तादिनाः स्यार्थस्य ग्रहणोपायाद्यो रणमित्यस्यात्रैव
तात्पर्येण तदुपपत्त्या भ्रंश इत्यादावफलत्वेनानित्वेन च दोषलेशस्याप्यभावेन तदश्रयतां नोचितमिति भा
वः ननु चित्तमन्तत्समुदायहासः वयवस्याप्युपदेशकारणत्वात् तदस्य पितृपापपत्त्यामर्थवर्णनाद्युपप
त्त्या मूलशेषित्यात् तत्त्वमन्तत्समुदायहासः ननु च तदवधिपि सिद्धे ननु च तेष्वत्र अत एव भाष्यतस्याह तां नोक्तप
त्र अत्र अत्र अत्र अत्र इति एव फलमुक्तं न तत्रार्थमित्यमिति तस्मिन् निति सत्रभाष्यत्वे कदेशपुक्तिरिति स्पष्टमन्य
त्र किंच त्वयाप्यनुवृत्तिरुक्तमशक्यं भवतश्च कश्चावित्यादि विहिते चित्तसंज्ञापत्तेः परस्य प्रत्येकदेशे नैव तत्त्वान्न
दितु उपदेशे धातुत्वादियुक्तः स्य इति तर्प्यस्तर्हि मन्तत्सिद्धिर्भवेत्तेष्विति यावत्पत्त्या गौरवंचोत्पत्त्यामर्थे नैव तत्त्वान्न
भेद इति तर्प्यच एवं वा बाधोक्तं नागत्यावश्यकं तया च बाधकाश्रयणं उपदेशपदं तद्विद्वांते व्यर्थमेवेति चेत् सत्यमेव अ
त एवेति बोध्यमित्यन्ते न दोषाभासगणमुक्ता परिष्कृतं मूलकमन्तदोषभेदेनाहोदशश्चेति उक्तं दीनामप्युत्पन्नत्वे

३७

स्वकं समग्रतात्प्राप्तिनिमित्तत्वेनोपादिपाठस्योपादय इति सूत्रे दाहणमदर्शनमात्रार्थत्वेन च तेषां तत्त्वा
भाव इति भावः आदे च इति भावः आदे च इति सूत्रे कै यदस्य मित्दं चेन्नोपदेशोत्पत्तः एका च उपदेशो प्रत्यक्षमा
ख्या नमित्यस्य संग्रहः तस्य उपदेशशब्दस्य इष्टसिद्धौ निष्ठाभावाच्च **मिति** तदर्थं सूत्रत्रविषये वाधिकस
त्वेनेतत्प्रक्षतस्वरमिदं चेन्न बाधकाभावेन च तथागीकोरप्यत्र न तथा प्रागुक्तपुक्तबाधकाभावाच्चेति
भाष्यकत्सरणिरेव शरणमितीति दिक् ननु प्रक्रियायाख्यायां गुरुत्वं स्य उपदेशत्वमित्यस्य तत्संज्ञेति
नार्थः अत्र न च पापत्रैरिति मन्तदोषत्रयापत्तः अत आह उपदेशोति ननु वाक्यशब्देन न प्रसिद्धं तत्र तत्त्वपत्त्या
मावात्साहचर्यमंगापत्ते आत आह वातै क मिति तथा तां त्रिकवहागदिति भावः त्विगौ नुष्ठासनस्य
मुपपुक्तत्वादुदाहरणं नुक्तिः ननु प्राचो हरे रेवोत्पत्त्याख्यातुर्वीगस्यैवोत्पत्त्याधिकल्पानव
काशोऽत आहोपदेश पदमिति उभयोः सापेक्षजादिवत् तस्यैव व्याख्यानेन पाचकादिवद्वातवत्त
मिदमिति मूलकता प्रतिपाद्यते एवं चोपदेशसंज्ञेत्यस्य सापीत्यर्थः तत् अन्वयनामेत्यर्थो वा बोध्यः

अतएवाग्नेमात्रमित्युक्तिः सफलामलाशयेनाद्यः पक्षो व्यानाशयेनांतरातितात्पर्ये तु मात्रपदानर्थवत् स्पष्ट
मेवेति भावः असंज्ञात्वाद्यत्रययोनेतीति मूले पाठः घप्रत्यय इति पाठे तु घञे कदेशानुकरणा बोध्यं साशब्देनेति
तत्त्वबोधकत्वशब्देनेत्यर्थः एवः संज्ञात्ववच्छेदः एतेन संज्ञाया इत्यादि ह्यत्राप्यंमोऽलं परिहृतं स्यात्पक्षेति भावः
घञंतमहारापक्षेत्यर्थः कृतार्थबोधनेन लाघवादिमिति भावः यकारोदी इति एव वदतो भाष्यकारस्याप्येव शपदा
नुरतिरित्याशय इति वदतां प्राचा मते तत्रापि तदनुवृत्तेः एवं च सिद्धांतेन नुवृत्तावपि तद्गीत्याऽप्यंशः भाष्यं ज्ञेयं
स्तु हलं न्यमितिसूत्रस्य स्वयं याशयकर इति न दोषः एतेनादिसंज्ञा ह्यस्य प्रकृतानुपपुक्तत्वाच्चित्यमिव दानि
त्यपास्तं ननु स्यान्निरस्तत्वेन तथोक्तिर्युक्तोपेत आह आदेशेति वस्तुत इति यमेकदेशपुक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र के
यतानुपपुष्टीमाह साशब्द इति अनुबंधो न धात्वैकदेश यस्मादुपदेश एवेतं भवति तत्राहोरेण तथानोक्तं तदर्थं धनपन
तथवत्वं न नुवृत्तौ मानवत्रेति अत्र उक्तं यद्येन नुवृत्तौ धात्वोदीत्येव सिद्धे तथोक्तिर्विचित्रापत्तदोषकेति
प्रयोगस्य धादिबोधिका तत्पठिता आनुपूर्वी भूतरे धात्वादिह पायेषां नुवृत्तकभूवेत्यादीनां तेषामित्य

र्थः वार्तिकादिसंज्ञाहापादीति तथा च तेषामेव तत्पदस्य वहायत्वेन सूत्रे तस्येन तेषामेव ग्नहणेन तदंस्यानुना
सिकयो हलचोरित्वमित्यर्थद्वयेन नोक्तदोषगण इति भावः ननु ते धातुत्वोदित्वात्तद्यवहापभावे कथं तेन तदुह
राभत आह तेषामित्यर्थः भाविति भविसंज्ञा योऽप्यप्रयोगस्यानुबंध इति तस्मात्ताती यद्यदितत्वेनेत्यर्थः तथा
चोपचारिकः स इति भावः एतदावश्यकतामाह आह पाठ इति विषया गणमिति भावयजिययेत इति भास्तथोक्तं
प्राक् बहवचनं धात्वोद्येक्षमिति भावः एते स्यात्प्राये तेषां तथाप्येव शत्वकथनस्य उक्तरीत्येवाव्याप्येति व्या
स्यभावात् एवं चोक्तदोषगणः सस्यमेवेति तथा खड्डेन रुदुक्तिरपुक्तैवेति भावः नन्वेवमपि दृष्टांतितथाप्य
वहावशकत्वेन तत्प्रायेऽपि धात्वन्मते हतिद्वयकल्पनादिजोरवंतवन्तथावेदमेव ततो वरप्र किंच प्रा
पुक्तरीत्या भावयतीत्यत्रासिद्धिरित्याशयेनाह एववेति इत्येव भावादनुकरणात्वां संभवेन तावत्संज्ञा
भावेन चोक्तं पक्षेति तं विनापि नापितत्वं अनुकरणे चेति सूत्रादि भावः शप्रभूषे पिज्ञां तस्या संज्ञात्वेना
नर्थकात्सु खन स्यात् उक्तौ बाह्य आदिलोपात्तदिशकारक इति अनुपपन्नमेव सो नत्वा संदेहादिना त

भा.प्र.
३८

द्वारतोतु आद्यदोषरूपत आह तत्र हीति. अतो रिति सूत्रे हीत्यर्थः. निति चेति. भिन्नं पदमित्यनुषज्यते कुंडिनचर
वस्व रूपेणार्थवत्तात्मातिपदिकत्वेऽस्य अन्यत्रेवात्रापि भिन्नं गत्वा दित्वे विधीयमानो लोपः शिवात्सुवीदेशः एतेन लोप
विधानकत्वेवमपि सशयोः सत्वेन तदपुक्तमेवात आह. इति. नचेवमपि प्रवृत्तेस्तदपुक्तमेव. नचास्यासिद्धत्वात्
योगात्तलोपः नचास्मादपवादत्वं पदांतसंयोगादिलोपस्येव तदपवादत्वादिति वाच्यम्. पदस्य संयोगांतत्वाभावात्. अ
र्थोत्तरसंबन्धितत्वाच्च तत्र आह. देहा येति. नच व्याख्यानेन निर्णयः तथापि द्विशक्यको निर्देश इति भाष्यवैरोधाप
त्तितादवस्थाह. यथा लुप्तनिर्दिष्ट इति चेव वदेत्. नचेवमचामक्षितिहयवरटसूत्रशेषभाष्यप्रयोगे पितृनस्या
दिति वाच्यम्. अचाप्रितिसाहचर्येण तत्र संदेहस्यैवाभावात् इति भावः. ननु तत्र संदेहोतिवार्तिककृतोक्तत्वादनाप्रा
प्तिः सनः सकाशद्वारभ्यमहिजोऽकारेण प्रत्याहारः तत्प्रत्याख्याने तु निमित्तनिमित्तिनोरेकपद्येव तत्प्रवृत्त्यं
गीकारः संप्रवेदपरेभ्योऽकारेण प्रत्याहारः तत्प्रत्याख्याने तु निमित्तनिमित्तिनोरेकपद्येव तत्प्रवृत्त्यं
मत आह. सत्तामिति. अत्र परस्परत्वपीत्यादिः स्वाध्यायोऽधेत्यतिवस्तुस्मिन्नपि स्वपयत्. अन्यथाः ३८

र्थवत्तुत्राद्यंतर्गतोनांप्रातिपदिकत्वाद्यनापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः पद्यमजशरत्वं स्यात्तर्हि विधेयतावच्छे
दकसंदेहेन जजितिरूपस्यापि विधेयतायतेषां र्थसिद्धिरिति तन्निवृत्तयेतन्. एतेनौपम्यादित्वं न
भत्वातदप्राप्त्योदृष्टतासिद्धिरित्यपास्तं. अत्राजशोत इत्यस्येततोऽप्राप्तावपि सलो जशसशोत्यस्य प्राप्तेऽपि
वीरत्वात्. एवं च तत्र तदप्रवृत्तौ हेतुतत्ताभावेनासंदेहस्य तत्प्रत्यक्षत्वावश्यकत्वे तत्रैव सौत्रपयोऽपि पत्रो वार्तिके
पुक्तसेरतो लौकिकप्रयोगोपायस्यात्रानाश्रयणं अतएवाचक्ष्ये एवो जनिताः अचसंधिरित्यादौ तत्तत्का
र्यभावः अत्राचक्षरं सिद्धमनचत्वात्कथमनचत्वमित्यादि सूत्रे वार्तिके भाष्यप्रयोगा आत्रार्थे गमकाः
एव च शब्दाधुत्वबोधनाय प्रवृत्तानामपि मुनीनां सौत्रप्रयोगनिर्वहणायोपायो करणं कृतोपायाना
मपरां च किंतु व्याख्यानेन सौत्रप्रतिपत्तिरिति निवृत्त्यनंतमाश्रयणमिति शैली. नक्षपते. किंचात्र तदु
पायाश्रयणं परेभ्येति भाष्यादिति वा नभिधानमेव नभ्यत इति लोकोक्त्यापत्तिरौच्यत्वेन तत्सत्त्वा
गीकारेपि च समुचितविशेषेनासाधुतदुदीर्येति तदसांगत्वं तदवस्थेनेवमिति सूत्ररीत्येव समाधानमुचि

नमितिदिक्कृतं सति विरोधमुपपादयति. कारयेति. द्वितीयस्येति भावः नन्वनङ्गेऽ. सेवतत्रयक्षे एवत
 ससत्वेन शस्याथादेशात्पत्वेन निर्वाहः किंच एकांतपक्षस्येव सिद्धांतत्वेन तस्यैकदेशपुक्तिरिति. एवं च तदि
 रोधो न दोषापातश्चाह. किंचोति. सत्येति. सत्येन यच्चिद्वि. तस्येति. अपि सत्यो ज्यः तेन चोः कुरित्या
 दिसंज्ञाह. एतन्न किंचेतेव सिद्धे. विव्यर्थ इत्यपास्तम्. प्रकारान्तरमपि प्रागुक्तं बोध्यं तदेदमुपलक्षणात्तस्यापी
 बोध्यत्रयक्षेमाचोक्तयोगहृदि पक्षे. एतेन भाष्योक्तकारणव्युत्पत्तौ च स्यादिति ग्रहः तदुक्तपरिगणनसत्तन्म
 तेऽभावात् व्यवसितपदार्थेषु प्रातिपदिकस्मादिगणनाच्चैति सूचितं. ननु मया विपारेण गानं तोक्तमतं आह
 एषिति. धात्वादिष्वित्यर्थः. एतस्य उपदेशश्च सत्यस्य तदर्थस्य एवार्थमाह. नत्विति. ननु मया इति परिग
 णनमिति कंठतो नोक्तमतं आह. धात्वादीति. ननु न पप्रतङ्गानेतात्पर्यं किंतु दोहरणप्रदर्शनमात्रेऽ. त आ
 ह. मन्त्रे धात्वादिष्विति. अर्थमेदेन कर्मकारणव्युत्पत्तिकथनादगमादिषु सो नैव कलितस्येत्यर्थः. ए
 तेन पूर्वोक्तोपातानां तथा तत्त्वमुक्तौ हृत्ते स्यैते च कर्मव्युत्पापदेशा इत्यस्यैते इत्यनेन धात्वादि सर्व
 आगमादिलक्षणापुका १

परामर्शश्च समिन्नक्रमत्वाच्च सर्वे ते ते कर्मव्युत्पत्तेर्यथ न सर्वत्र व्युत्पत्तिरूपे तदभिमतमिति न वैषम्य
 मिति एवं न कारोक्तमपास्तम्. आगमादिषु प्राकारणव्युत्पत्त्यर्थे नानि मन्त्रेऽस्य तन्मात्रकथनप
 रत्वेन च अक्षरमपादयतां ताभाते. कर्मकारणसाधने यो ह्योऽप्युपदेशश्च न तत्रेति पादाने मि
 तितदीयोतान्त्रेयविरोधापत्तेश्च. किंच कर्मव्युत्पत्त्यर्थं गीकारस्याफलत्वात् तदुक्तं न यत्राह. अतियेति.
 धात्वादिब्रह्ममादिभिः प्रयोग उपदिश्यत इति भावः. एतेनोपदेशश्च सत्यस्य कुरुष्वारितत्वादस्य त
 रव्युत्पत्त्या सर्वत्र निर्वाहश्च दुरुपपादयति मिति मा. यो. किं प्राचामनुशोधनेति ध्वनितं. भाष्यविरोधाप
 तेऽ. ननु न मन्त्रवैषम्ये सर्वत्र व्युत्पत्तिरूपकं नैवातात्पर्यं किंतु एतस्य भुद्धौ गीकत्वप्रतिपादने एवं च वा
 धकाभावात् सत्यभाष्यारितिरिवात आहोपदेशात् इति. इतमन्त्रे ध्वनयन् भाष्यशेषे व प्रत्याशयमाह. गीति.
 भाष्योक्त्यादिः मात्रपदेन हृदि परिगणनवैषम्यादिव्यवृद्धतया योजकप्रित्यर्थः. प्राकृत्ये एकैव चिद्यो ज्य
 मित्याह. शास्त्रेति. योगहृत्तेति. अस्पवत्तु शक्यमित्यन्वयः. पत्ति तदोपदेशात् तच्छब्द इति. तत्र

एतस्या को गृह उक्तवा शब्दा प्रवृत्ति निमित्त कत्वेन तत्सतदुत्तरत्वाद्यर्थत्वा संभवात् पदपुपदेशात् तत्कार
णत्वावच्छिन्नधातुत्वादीति तदपि न तथापि तत्र योजकधातुत्वादीत्यसंगतेः तत्राहोपदेशशब्दत्वमिति
शब्दपरत्वादिति अत्रेति शेषः अनुकारात्वादिमिमांसा कथं वित्तं स्फुटयति तदवच्छिन्नमेति त्वाव
च्छिन्नतत्त्वव्यवहारस्यैवार्थः तथा त्वत्सतत्र ज्ञेयत्वात् तद्वैशदिति भावः नमपदेशात् तत्र योजकत्वस्या
पदेशात् तत्त्वसिद्धिर्करणात् तत्त्वसिद्धिर्करणात् तत्त्वसिद्धिर्करणात् तत्त्वसिद्धिर्करणात् तत्त्वसिद्धिर्करणात्
मूलपक्षद्वयसाधारण दोषानामुपपक्षद्वयसाधारण दोषानामुपपक्षद्वयसाधारण दोषानामुपपक्षद्वयसाधारण
वंगः तत्रोद्योक्तमुपपादितं चेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति
हृदि निधाय हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति
त्रेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति हितायेति
महानुसर्वसंभवे विविधा व्याख्यानुसारिणा मतेऽत्राह भाष्येति उक्तेः कौरोनतं प्रतिप्रोक्तं त्वेति तत्प्रकारस्य

अत्रावश्यकत्वेनैतद्व्याख्यापिसिद्धांतत्वेन तदाश्रयणो विमलोक्तदिगित्यस्यार्थस्तु तथाच सिद्धांतमस्त
इमाण्यानुसंधेन तथैवात्र पुक्तं न तु प्रोक्तं तदभाष्यानुसंधेन तथेति भावः लिङ्गानुशासनकर्मस्युत्तिपरि
गणानुपयोगात् सर्वथा प्रोक्तं मपुक्तमेव तथाच भाष्यद्वयवत्त्वादन्यतराश्रयणमस्तु न तु भाष्ये एवैवैव
धारणमिति तथा प्रागुक्तमप्युक्तमवैति तत्त्वधनपत्राह वृत्तिरिति आदिना तत्रोपदेशश्चेदिति वार्तिक
संग्रहः एवं च तत्रात्र तथासत्वेप्यत्र प्रागुक्तरीत्या बाहुलकाश्रयणमिति भाष्यसम्पदप्रोचीनं तथा संग
त्वे विमलभाष्यकोरेवं चेति फलितं तद्वधनपत्राहेति दिगिति तत्त्वधनपत्राहेति दिगिति तत्त्वधनपत्राहेति दिगिति
नुपश्चात्त्रात्पिकाया प्रियते वक्ष्यते तत्त्वधनपत्राहेति दिगिति तत्त्वधनपत्राहेति दिगिति तत्त्वधनपत्राहेति दिगिति
धिनवापुसंकोचमस्तद्व्याख्यापिसिद्धांतत्वेन तदाश्रयणो विमलोक्तदिगित्यस्यार्थस्तु तथाच सिद्धांतमस्त
को गोत्तरमेव तादृशस्य रूपाभिव्यक्त्या विनिगमकेनोभयोऽस्या नत्वेन पुगपदेवोभयसंबंधात् एवं च मा
नुस्वारेण च अनुस्वारपदानां चेति आदिशो ज्ञात्वा तेषां नासिकासात्रस्या नत्वेन तस्या एव संबंधात् तत्त्वधन
तेन गतार्थत्वेन तत्राह नासिका मिति तथाच नोक्तरीत्या तस्य योजिकत्वेन तत्किं तु अनोरभिहितमिति गतं

भा. म.
५२

तस्याभिव्यंजित इत्यर्थः इत्येवं पदानां सिकाशवेनमागुक्तस्तथाप्यारंभानुपश्चात्गतो जात इति इदं च
प्रागुक्तेषु पूर्वेषु विशिष्टमिति प्रोक्तानुबोधे पश्चात्तत्सम्पत्तिर्भावाः प्रोक्त एव धनित माहमिति शरैव
ति. तथैवोपेति. तत्र वचनाभावादिति भावः अत्र शास्त्रेऽपि दत्तदावश्यकं तत्रापि स दुक्तमेवेत्यपि तेन धनित
मित्याह त एवेति. स दुक्तयोगाश्च पणदेवेत्यर्थः अत्याख्यानेति. प्रासादवासिभ्यां स्वाभ्यामाभ्यामिति भावः
भावे धनित इति. तत्परभावे इत्यर्थः उक्तन्यायाभ्यां भवेदुभयवचनाजी सिद्धं आनुस्वारानामपि प्राप्नोति
नैव दोषो न फलमिति ज्ञेयं नैति शेषः सति तद्यवो ह्यदोषफलभावावोक्तिरुक्तानत्वमयेति भावः सत्रमते
इति शंककोक्तयोगान्तरस्य तत्रासंभवेन पाणिन्या धनमिमते त्वेपि प्रातिपदिकादि संज्ञावदुक्तिमात्रसा
कारेतेषां नासा माद्रुचनत्वेनाभयघटितसूत्रा प्राप्ता तद्यवहारानुपपत्तिस्तन्मते इति स दुक्तयोगोपि श
रणं संख्या वेनाहासस्य योगार्थो बाधस्य पाणिनेरपीष्टत्वादिति भावः इदमपि पाणिनिशब्दात्कृत्वा प्राति
पद्याद्या घनुरेधेनोक्तं नासिका नासिकास्यानामुख नासिक्येति तैत्तिरीयप्रातिपद्याख्यातपेक्षा
तैत्तिरीयसूत्रमते पितृव्यवहारे सत्रमते पितृव्यवहारे न बाधकमिति बोध्यम्. नन्वेवं संरूपमित्यनेनेतद्दृष्टि

५३

तस्य तेषु स्वहपग्रहणावेति तत्राह. पणः चिति आदिनाऽनुदात्तोपदेशोऽप्यादिसंज्ञः इत्यादीति आदि
ना देवतासमा राजामनुष्येत्यादिसंज्ञः एवं च तस्यात्र व्यभिचरितत्वेनानित्यत्वेनासार्वत्रिकत्वात्प्राप्य
ख्यातत्वाच्च तेऽपि निर्वीहः एतेन तत्राशब्दसंज्ञेति निषेधद्वारा तत्स्वरुपं शब्दहणावेतत्सूत्रमिति ध
नयितुं मंदवदंतथा च मंदत्वं फलविशेषणवदुद्गीहः पिसीका इति भावः ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य
प्रयोजकपरत्वेन समायाधिकरणवदुद्गीहरेव युक्त इति चेन्न. तस्य पूर्वनिपातापत्तेः अतएव बाह्ये विधेति
सानुनासिक्यवहारेत्यर्थः क्रियाशब्दवदुद्गीहरेऽपि प्रासादवासिभ्यामप्यप्रवृत्तेरादिना संज्ञः तथा च तादृशव
दुद्गीहभावे तात्पर्येन तत्तथा विग्रह इति शेषः लीप इति. पद्यविवेदेऽप्यमानरूपाभावस्तथाप्यस्यानांतर्य
कलोपे विनाऽन्यपर्याये वसुक्तिरिति भावः वस्तुतस्तत्तत्तैत्तिरीयफलाभावाच्चैतदभावेऽपदेशोपदं व्यर्थ
मेव तत्तद्व्यवहाराह. ति भाव इति इतितीति. उक्त इति वत्. आऽ. इच्छं दसीति वक्तव्ये इत्यर्थः एतेनेति
शाप्रकरणे तस्य लोपदत्तुत्तरं वा आऽ. भ्यः ददसीत्येव पाठेन सिद्धिरिति प्रोक्तं शब्द इत्येव तस्मात् अर्वात्

ननु तेन वश्यकत पातत्र कर्तुं मशकत्वात् ननु विधानस्य मर्थः चो को मास्तु स्या देववाधका भावादत आह म
लेति तस्मै त्वस्य फलं फलान्तरं द्वापककोलो यस्तस्मै त्वर्थः फलाभावात् इति द्विविध फलाभावात् त्वर्थः सन्
भाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तम् तन्मात्राफलकत्वमिति तदभाष्याशयेन यथाश्रुतार्थसंभवात् एवं चोपदेश
पदेन यमेवेति भावः उक्तार्थं तु न तत्रैतदनुवृत्तेर्भाष्याभिमतत्वात् तन्मते पितृपुत्रकत्वस्य प्रागुक्तं वेदित
त्वाच्च एवं वतया पीत्यादिमूलं प्राचा मज्जो धेन अत एव त एव तन्मात्रात्मा तत्तदेतत् तत्त्वमपि तु मत्रैवेतस्यैक
देशपुत्रकलातरमाशंकते नन्वभ्रूतिवक्ष्ये अस्मिन् पक्षे अत्र पक्षे शिदादौ वेदव्याप्यपपत्तिस्तु प्रा
गमकदो वेदितानविस्मर्तया फलेमित्यर्थः एवं चैतत्तार्थकमिति भावः प्रागुक्तं सिद्धं तत्त्वमपि तु शक्यं
नवलोकाभावे इति उक्तं इत्येति भावः इति मते इति एतौ द्विपचर्थे त्वर्थः एवं मज्जेपि यथाश्रुते तु द्विप
भादितुल्यत्वेन तदसंगतिः सखैव इतो येन स्यालोपफलकत्वावश्यकत्वादिति भावः ननु तत्रासिद्धस्य
पितृस्य साधुत्वार्थतदावश्यकमत आह इति अन्वर्थसंज्ञपातमिह चेति भावः नन्विक इत्यादौ को

दिश्रवणेन वाधकं तस्यैकादितुल्यत्वे पितृत्वाभावात् अत एव वैष्णवोचितत्वेन एवं चेदं
चित्तमत आह आदिति आदिति चताभ्यामद्रुतः सित्यादि संज्ञिवोधकेषु रादिश्रवणा नी
पत्ति संज्ञाह एवं चैतस्याश्रवणार्थं वक्तुं मशक्यः अत एव तदंगीकारे तत्र तत्र भाष्ये महासंज्ञा करणा
स्पहेतुत्वेनोद्भवः अत्र तथा शयेनोद्भवेपि वस्तुतः तदभावः स्पष्ट एव एवं प्रागुक्तं गीतानयो व्याप्य
आपकभावेपि नास्मादुक्तो रिति भावः एतौ नेकांतत्वव्यावृत्तये तदाह मुख्येति तस्यैलोप इति सूत्रभाष्या
क्तं इति भावः सखैवेदमभ्रूतिवक्ष्ये भाव इति अनिष्टफलरूपदोषाभाव इत्यर्थः अन्मत्रे वात्रापितथा विद्यादित्या
शंकं निरसितुं मागे पाभावेन लाघवमाह तदाहीति तेषां श्रवणत्वे हीत्यर्थः मुख्य इति तत्त्वचते यास्तत्त्वस्यैवा
रसिकत्वादिति भावः एवं हलं यदित्यादौ लक्षणापि नेति बोध्यं उक्तो दहरातो तदभावमुपपादयति नचेति न
हीत्यर्थः अयं आश्रवणवचः मुख्यवचः आदौ वादिति एतदभावे दोषसाक्षात्पादादित्यर्थः एवं चैतदर्थ
मेवेति भावः एतेनादोषादिति पुनरुक्तमित्यपास्तं विषय इति पाठस्तस्या जहद्विज्ञात्वात् एतेनादोषा नच नो वेद्या

बुद्धि विषयमिति वदन् लाकारः प्रत्युक्तः नन्वेवेन क्षण एव हेतुः अहं वेति प्रतिज्ञासमतिगम्यमानु
 नासि क्यं पेष्मामिति केन चित्तं मयमपदलोपि विपदवधिकरणवद्वीहिलक्षणाभावेन संवेद्यैवं गुरु
 र्गोक्तमिति बोध्यं नन्वेवं लक्षणाच्छेदोऽत आह **तीति** एवं च शक्तभावे सा आवश्यक्येति भावः ननु त
 तेनोत्पत्तिवादिनोभयत्रापितु ल्यार्थो जीकारादृष्टतासंगतिः तदुक्तिरफलोचदोषदासेनेव पार्थसिद्धर
 ते आह वेति असतिज्ञाशब्दः इत्यर्थः तत्र दृष्टाते मनुके उपशब्दार्थः कर्मण्युप उपज्ञापत इत्युपज्ञापा
 णिनेहपुत्रितिकत्वं पृष्ठासमासः पाणिमहत्या घञानविषयो आकरणा मिति शब्दोर्थ इत्येव दीक्षितोक्तरीत्ये
 त्यर्थः एवं चेति उक्तं पुत्रतातत्र तथा व्याख्याने न दृष्टात संगतित्वेनेत्यर्थः **विरोध इति** विरोधोपीत्यर्थः एवं च
 तदुक्ति साफल्यमिति भावः एतेन भावादेता दर्शनाद्युजित्यथ पास्तमः किं तत् उक्तरीत्येव निर्वोद इति द्वय
 कल्पनागौ एवापत्तेश्च ननु माचोभयथोक्ते पिप्रकृत्युपस्थितत्वेन लाघवेनैतदनुपेक्षेन स एवावधानीयतामि
 तिनविरोधो न वा दृष्टातत्वमिति मलं चित्यमिति विंडन कृदाह न चोभयोरिति भावकर्मणोरित्यर्थः शास्त्रानर्थ

कूपमपि नेत्याह **ति** एवेन शब्दार्थानुशासन अवच्छेदः तथात्वेति लाक्षणाकार्यानुशासनतापत्तावित्यर्थः
 एतेन नहि विधानमात्रेण तत्र शक्तिः कृदा गेषणाः कर्तृकर्मणा विधाने पिप्रचरणे तस्मिन्नेवेन संवेद शक्तातत्रल
 क्षणास्वीकारादिति तच्छेषमतमपि तदुक्तं मया स्तमभिपुक्तोक्तेति शक्तिमहत्याकार्येत्यादिनेति भावः **यदि** ति
 रप्रत्याहारविषयेयदृक्त्येवेडनेतत्तत्तदुशेखरे उक्ते मित्यर्थः विस्तरस्तु माह तत्तत्वेडनमंडनादवसेयः पतुबाहु
 लेकस्यागतिः कगतित्वस्योपदेशपदव्याख्यायां स्वयमेवोक्ततेनात्र तदेगीकारा नोचित्येन भावघजतादर्श आ
 घचन्याप्य अथवा पूर्वापरविरोधापत्तेरिति विंडन कृदाह कर्तृकर्मणा तदुक्त्येवादित्याह **वेति** अपि नाकर्तृरि
 चेति चादसंज्ञाया मपि घट्टसस्योपदेशपदेगुरुक्तस्य ससुचयः पतुअकर्तृरिति संज्ञात्वसत्तात्त्वजसंभवः
 तदभावाभ्युपगमेतुवाहुलकादसंज्ञाया मपि मनोरभावा अथवा नैवतात्पर्यमिति सुखबोधिन्या मुक्तं तत्र योगे
 रूढत्वेन संज्ञात्वाभावात् तदशेव हलसंबंधाभावाच्च कारणधिकरणयोश्चेति लुप्तोऽभावाय पुनर्वाहुलका
 श्रयणावश्यकत्वाच्चेति दिक् तदाह **विशिष्टमिति** श्रुतापितस्याह तिराणात्वात् इति द्वयकल्पनापत्तेश्चाग

तिकगतिर्त्वं एवंभावसमुच्चापकचस्पतत्रसंबंधेन लुपुडभावायतस्यावश्यकत्वेन संज्ञापां चेति वक्तुं मोचित्ये
 तचगुरुत्वेवीजं धनयितुं तत्रतदुक्तं हेतुमाह एकस्मादिति उजरावरा अनुबंधा एकैकस्मादेवीदिवर्तादनेउ
 चारिताः संत एकैकमेव प्रत्यादुरंजनयंति नानिपमेनेत्यादिरर्थः अत्राद्ये आघशाः द्वितीयेद्वितीयेदिति बोध्यं
 एउयज्ज्वाला छवृत्त १ भूष २ अक्रूरकूटकूट अण्डरामपण ३ अमपमः ४ अचइच एच एच ४ ययमप
 सयः खयः ४ ययः सरखरखरशरः ५ अशहश वश सश वश ६ अलहल वल लल सल शल इति तदुदाहरणानि
 बोध्यानि शासदडि त्यादिना पकाद्यादिं तेनेदं लभ्यतं इति स्पष्टं हह वरत्तै तदते रिति प्रक्तिजालुदुक्तेरि
 त्यर्थः मोलवपप्रत्याहारस्येत्यनेन प्रमत्याहादस्य बाधिको व्यदोष इति प्रुक्तिस्तुन दुषेत्युपसंहरति मने आत्ता
 वदिति चतरेवाहुरित्युक्तं तेनेति च नोक्तं एवंवेय त्वित्यादिमूलं यस्ततः पूर्वः प्रकाशानुवाद इति बोध्यं १ यतु
 पुस्तिकवचनयोः सौत्रेन विशेष इति मान्यास्तस्यायामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह मेषपीति तत्रतत्र बहुषुसत्रे
 पुबहुषुसत्रेषु तादिदिति पुस्तकेत्यर्थः वनेति एकवचनादीत्यर्थः एवंचतयोस्तत्वे विशेषः स्पष्ट एवेति भावः

अपदेने वहवीहा वित्पत्रान्वयः सहशलक्षणायेति तत्रलक्षणायेत्यर्थः उपदस्येति भावः सामानाधिकरण्ये
 हेतुरं यंकावशयेने तितेन चेत्यर्थः मिथ इति शोभतः परममलोक्तवाक्योर्थमिन्नार्थरूपं एवंचाभेदेशावेमे
 दः फलतीति परममन्ततददर्शकमेव न विग्रहप्रदर्शकमिति भावः यतु तथा सतिसत्रेकालपदद्वयश्रवणा य
 तेराहमने फलितेतीति तत्र उषषु मुत्वादि वन्निर्वाहानुच्चारणकालतुल्यकालतुल्यकालपरकालपदेत
 वीकालोपस्येति वहवीहि संभवात् तस्यापि परंपरासंबंधेन संबधित्वाद्यतत्त्वेन यत्तथैवाहमिति यतु
 स्वोच्चारणकालेक्षणाया मप्यनिर्वाहानुलं चित्यमिति जगन्नाथस्तदेव चित्यमित्याशयेनाह स्वोच्चारणेति
 वक्तुं यथाश्रुतमपि मूलं सम्यगेवेत्याह सादृश्येति अभेदेति अभेदात्तेत्यर्थः एतेन नामार्थतोददेना च यो
 न अभेदेन तु बाधित एवेत्यपि तदुक्तमपास्तमर्थ इति उदी नरति प्रात्रानुषक्तस्येति भावः मूले मूलतोपरिहरति
 जस इति अनुदात्तत्वमुपपादयति फिद्वस्त्रविधायकेन पिषांत उदात्त इत्यनेन नार्थः एवमने मूले च वो
 ध्यमस्तीति अर्वाडि त्यस्येति भावः ननु तस्य युत्यन्तपा फिद्वस्त्रप्राप्तिरत आह मिसुखे इति वेदभा

भा.प्र.
४६

ष्योक्तैरिति भावः अमुत्यन्नमिति पाणिनेरमुत्यन्तिपक्षस्यैवेकत्वादिति भावः एतेनार्थतमेवतीत्यादिदं द्या
द्युक्तिः प्रत्युक्तो मनुजोकादौ दीर्घादावप्यर्धमात्राया एवोदात्तत्वदर्शनेन सकललोकवेदसाधारण्येनात्र अर्ध
शाखास्य लक्षणाणां तत्रातिशाख्यवचनैः सिद्धत्वेन च तदनुविषयत्वस्य वक्तुमोचित्येन व्यर्थपदत्वकल्पना
संगतिः न च सर्वत्र अस्मत्सर्वप्रातिशाख्येकवाक्यता संभवति एवं च मन्त्रादि कंचित् अतएवार्धह्रस्वशब्दोऽ
धमात्रायां ह्रस्व इति भाष्योक्तिः एवं च ह्रस्वशब्दस्य मात्रापरत्वमिति योगोपि संभवतीति जगन्नीयस्तदाशया
नवबोधेनापुक्तमिति तिथ्यनपितुमाह दूषति अविद्वक्षितमित्यर्थे दिकथनं चेत्पर्यं अस्मात्प्रामितिः मूलकृते
ति भावः विषयमिति विषयकमित्यर्थः एवं चास्यार्थादिकथनस्य विशेषविषयत्वेऽप्यन्यत्र मूलकृतोपितयै
वैषम्यं अतएव परमूल्येऽत्र मित्येवोक्तं तस्य च तत्पदपुक्तं ग्रहणं स्वशास्त्रसंकेतितरूपेण बोधकं किंत्व
धमात्रा मात्रा मात्रा बोधकमिति तस्यार्थः एवं च न तदुक्तदोष इति भावः मान्यास्तु अविद्वक्षितमिति अवपुत्या
नुवाद इत्यर्थः एवं च न दुक्तदोष इति भावः मान्यास्तु अविद्वक्षितमिति अवपुत्यानुवाद इत्यर्थः एवं च न त

४६

दुक्तदोष इति भावः मान्यास्तु अविद्वक्षितमिति अवपुत्यानुवाद इत्यर्थः एवं च दार्ढ्यपुत्रयोरप्यर्धोदात्तबो
धकं अर्धशब्देन समाशवाचकित्ववपववाचा सर्वकंचिद्देसमांशः कंचिद्देसार्धमात्रा तत्रातिशा
ख्यानुरोधेनेति लोके सर्वत्र भाष्यप्रामाण्यप्रामाण्यादर्थमात्रेवेति च व्यवस्था बोध्या एवं च ह्रस्वग्रह
णमत्र तत्रमिति पथाश्रुतमेवेत्याहुः उभयथापि समस्या दभ्रुतत्वादिति एव सिद्धेऽर्धग्रहणमपि व्यर्थमि
त्यवास्तम ननु तन्न पादिन्यादिनिघात इत्येतं मूलग्रन्थं तन्मूलग्रन्थस्य पूर्वोत्तराभ्यां प्रनन्वेयेना सं
वदुप्रलपितत्वापत्तिः यद्यपि यतदुपपादयति क्रमेण तत्पवतरणेन पूर्वसंबंधो घटते तथाप्येतं किंचिच्छे
षपूर्वाणि विना निर्वीहेणावश्यकतया तत्र तस्य तदेकह्रस्वापादावपि तथैवेत्याहुः इत्यादि एवं च शंको
त्यतिरपि सुखतो भवत्येवेति भावः एतेन पथाश्रुतमूलसामंजस्यऽध्याहारौ रजौ रविमित्यपास्तम तथा
सति मध्यमं यफलितमाह तेनेति शेषपरं नोनेत्यर्थः अमुत इति तावेव प्रामुत इत्यर्थः मूलग्रन्थे नि
घात इत्यस्याथ यमेवार्थ इत्यनेन सन्नितं अयं भावः यद्यपि शेषनिशेषनिघातस्यावग्रहस्वरं आऽ

भा.प्र.
४७

धर्मात्राकाव्यवायुपायाः परः सन्निकर्ष इति सूत्रबोधितसंहितायाः अभावेन नोदात्तेति निषेधाप्राप्त्या
एकपदीयतादृशसंहितामादात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः प्राप्त एवेति न तदा वृथपञ्च उदात्तपूर्वे नियतं वि
हृत्या व्यंजनेन वा स्वयं तत्तर्हितं न चेददात्तस्वरितोदयमित्यस्य तु न प्राप्तिः प्रातिशाख्यमते संहितायाः पदप्र
कृतिकृत्वेन पदात्ताभ्यदादिभिर्यत्संदर्भदेकी कुर्वन्नेति रचनां प्राप्ताति सा संहितेत्यर्थकेन पदात्ताभ्यदादिभिः
संहितालक्षणेन पदपाठे एकपदे पिमापेरात्स्याः अभावात् तथा च तसंहितापाठे एव प्रवर्तते न च नोदात्तद
धिकारस्य तावतापि पूर्वी तस्मात्प्रातिशाख्याभावे संदर्भेण विवृते स्तदधिकारस्यत्वेन तया व्यवहितमित्यु
क्त्या चोपपदपाठः प्रवृत्तेः तथा हि उदात्तपूर्वस्वरितमनुदात्तं पदेक्षरमित्यनेनानुदात्तसंज्ञाद्वयोहोते
त्यादौ पदे एव क्लियते तत्र तदस्वरितपाठे पिमा संहितो जोगिनीः सर्वत्रैव पदे एकमुदात्तस्वरितं वा शिष्य
मनुदात्तमित्येतच्छास्त्रसिद्धौ ~~सर्वत्रैव~~ सर्गनिर्वाहोपाधुदात्तमध्योदात्तोत्तोदात्तादिस्वरितोत्तस्वरितोत्तस्व
रितस्वरितद्युदात्तमुदात्तसर्वोनुदात्तसर्वोनुदात्तोनां पदेषु एकादशसंख्यायां चोपपत्तये उदात्तपूर्वस्वरि

तस्मिन्नादीनि न चैतत्पूर्वत आगतादिभ्यस्तानि चत्वारि तत्र सूत्राणि मुखोपयोगस्तु मूलसाधनदा
रासंहितास्वरसाधने एवं च संहितावदवगन्हेऽपि निष्ठातस्यैव श्रवणं स्यात्तदपथासंधीयमानानामनेकी
वतां स्वरः उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षसंगमवगन्हेऽत्यनेनावगन्हे विशिष्यसंहितवदावविधानेन नानादातेति
निषेधायतिः वदितुं तेनैवोदात्तपूर्वमिपतमिति स्वरितोस्तु इत्युच्यते तर्हि तत एव न चैवदुदात्तस्वरितोदपमि
तितच्छेषनिषेधप्राप्तिः सुदृढेति निष्ठातएव श्रूयतेति सम्प्रगोवेति अतएव घट्टकुटीप्रभातस्यापापत्या
दाभ्यामेपीदं नोदं कितमतीत एव च शेषपूरणं कृतम् तदेतद्वदिनधायमूलैर्पूर्वपदेत्याद्युक्तं तदेव ध्वनय
न्नाह त्ववहेतीति यथासंधीयेत्याप्यापवादोपपद्यादीस्त्विति वत तदुत्तरमेतयोः पाठावघादीस्त्व
त्येतोद्यदात्तानामित्यस्य पद्येत्वेकदेशस्य चानुवर्तिः परिगृह्येति यत उदात्तस्वरितोऽप्येव यदि परावित्य
र्थकं तो चैस्वरौ पराविति चानुवर्तते यस्मिन् तवेवैवैति वारणाय पद्यादीनित्यत्र वृत्तिरुक्तानुवर्तितत्वात् तथा
च घुदात्तानां पदानां मध्येतन्नाचीत्यनयोः पूर्वपद्योः पूर्वपद्योः सतो रंतो अर्थात् पोरिवतो जात्यवतत्र

भा.प्र.
४८

संहितवत्संहितवद्वातयोः पार्वते जा नी पादित्यर्थः द्युदात्ता नामित्यनुवृत्तिस्तु तन्मकारपथकृत
 स्पृशो चीयते शची नामित्यादिव्यो हस्यार्थः । तत्पूजितमा हर्षपदेत्यादिना एतेन तन्मकारातिपूर्वयोः सतो
 ह्युदात्ता नामंतो जात्यवदित्यादीत्यर्थः षष्ठ्या तत्तु न नपात्यतिशब्दांते पारप्रास्या व्याप्यपत्तेः प्रातिशा
 ख्यमाध्यस्तथैव स्वरस्वरसंज्ञित्यपास्तमतडभाष्यस्वरस्ये न स प्रप्यं तत्वेप्युत्तरपदांतयो रुदात्तादनु
 दात्तेति रितस्यैव सत्वेनोत्तर्गसमानदेशा इति न्यायेनास्या प्राप्तेश्चालक्ष्यत्वेना व्याप्यभावेन तथा व्याख्य
 नासंगतेः अतएव तत्र जात्यवदेवाध्यपन प्रिति निषम बोधने नाद्यात्पयोः तथा सत्वेपित्त्वोऽन्यथाध्यप
 नंतस्मत्त्वोक्ता वतरणं च संगच्छते इति भावः इतीत्यस्यैवैत्यर्थे नान्वयः जात्यवत्पदार्थवत्कृतं दद्यटक
 जात्यपदार्थमाह तावच्छेदिति उदात्तपूर्वस्वरितमनुदात्तपदेऽक्षरप्रितिपूर्वात्ताः तः प्रकृतादुदात्त
 पूर्वात्स्वरितानुदात्तादनुदात्तपदेऽस्यनुवृत्तेर्वसिष्ठपुनः पदेमहणादकस्मिन्नेवास्वेडेपदेशात्त्रुद्वयं सत्तु
 खंडेपि पुरोहितमित्यादौ शास्त्रदृष्टः अतएवाग्निभिरित्येकादशमध्ये गतिः तत्र त्रस्वारं स्वार्यः ण स्वां

अंजनपुताचसंवेधिनंवाउभयथाप्यार्षतादेज्जनः स्वरितंजात्यंतसंज्ञमित्याचक्षतेव्याडिप्रभ
तयः स्वः कृकृमेत्याद्युदाहरणानि संज्ञाफलं तभाभ्यां तु परस्मिन्तरे स नवीकार्यं ज्ञानमपि जा
त्यास्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तसंज्ञातिविना जातः संधिकार्यविषयको जात्यः तथा च योजहोम
एतेनैवैवादीनाम्याहृतिः उदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तस्वरितोऽप्यदिपनेन व्याहृतिः पदे इत्यनेना
ग्निमीलेदप्यादिव्याहृतिः एवं चोदात्तस्वरितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तैराविहितः
स्वरितत्वा उदात्तपूर्वैश्चानुदात्तौदये पुनः इकारोश्च प्रश्नेष्वेदत्वाद्यविहितः प्रातिशाख्ये
त्यातिस्वरितं यडः स्वरैस्वरितोतिव्यशिकेत्यादिना स्वरूपेणैव विहितो नानुदात्तस्यानिको
पूर्वोऽनुदात्तपूर्वो बोधस्त्यजात्ये इतकटि फलं तस्यैकपदे एव स्यात्तद्वत्त्वेनोदात्तस्वरितपरत्वा
भावेनोदात्तश्रुतिः अपमेवतैतिरीयप्रातिशाख्ये नित्यपदेन व्यवहृतः स यकारस्वरकारत्वं क्षरं यत्र स्वयं
ते स्थिते पदेऽनुदात्तपूर्वः पूर्ववा नित्यपदेव जानीयादिति तत्रैतौ वान् विशेषः तैतिरीये उदात्तस्वरित

परत्वेप्युदात्तश्रुतिरेवात्र नुदात्तश्रुतिस्तत्रा न्यत्रोदात्तस्वरितेति उदात्तस्वरितौ पूर्वो यस्मात्तस्मा
त्स्वरितादभ्यस्यर्थः तत्राद्यः प्रसिद्धस्तथा शास्त्रविहितश्च अंशस्तु यद्यपि तथा शास्त्रविहितस्यापि
संहितायां पदद्वयमादापयो ह्युत्पादौ प्रसिद्धः एवं बोधेनातदुत्पादौ स्यात्तः त्वमेवैवार्थो बोध्यते अ
तएव तयोऽनुपादानं एकपदे अत्रैव दे स्थितः शास्त्रपदा उदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वोपः स्वरितस्तस्मा
दभ्यस्यर्थः एवं चैकपदे स्थित इत्यस्यैवेदमर्थक्यमिति अतोऽन्यदित्यस्य प्रकृता दुदात्त एव स्वरितानुदात्ता
न्यस्यर्थः पूरणीयः पदाः स्यादित्यस्यैवेदमर्थक्यमिति उदात्तपूर्वति पूरणी तु सममेव पदा उ
दात्तस्य स्वरितः हेतुहेतुमद्भाष्यार्थः तस्य पूर्वः प्रथमः स्यात्तान् अनुदात्त इति यावत् तद्वृत्तसंज्ञकोपः
स्वरितः तस्मादभ्यस्यर्थः पदा उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ तौ पूर्वपदकाले पश्चिन्नतत्पदमुदात्तस्व
रितपूर्वतस्य पूर्वः स्वरितः तस्मादभ्यस्यर्थः पदा दात्तहेतुकस्वरितः तद्विधिः सपूर्वउत्पादकोपस्य स्वरित
स्यादभ्यस्यर्थः एवं पक्षत्रयेणातोऽन्यदित्यस्य तद्वाच्योक्त एवार्थोक्तः स्यात्तच्चैव वक्तव्ये एवमुक्तिस्तु ४८

सकलप्रागुक्तार्थपरिग्रहाय स च व्याख्याने एव स्पष्टः एवं षडधा निर्वाहोऽप्रसिद्धोऽप्रकृतश्च उ
दात्तपूर्वस्वरितमित्येव हि प्रकृतमिति चिन्तयामिदं लेखकप्रमादो वा केऽप्यदृष्टमिति नीदत्तयेति दिक् तद
र्थः तत्फलितार्थः पदकालिकं वा त्वस्वरूपं कथं पदमिति हावलो कुन न्यायेत पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमा
स्यात् इति जात्यस्योत्तरार्थस्यार्थः अतएवास्यात्तदस्य कवचोपन्यासः संगच्छते इत्यर्थ इति इति सुये
इति परमार्थ इत्यः असंहितवद्वाप्यस्यार्थ इत्यत्रान्वयः जात्यवदसंहितवद्वावयोर्मियो विधो विधो विक
ल्पार्थको घं वा शब्द द्वितीयो न तेन उभयोर्विकल्पेन पक्षे संहितवद्वावः प्राथ्यते तदा ह्यसंहितवदि
ति एतदेव धानपितुं पुनरपि व्याख्याने द्विर्वस्तुक्तं ननु कथमुक्ता र्थानामोऽत आह पदादीनि नि
तस्य च पथासंधी येत्युक्तेरेवाऽस्यपि बोध्यः अत्र न ह विषयविहृत्युक्तपदसमूहार्थपर्वमुत्तरं च
पर्वं तथा च द्युदात्तानां पदानामुत्तरानुपपत्त्यादीनसंहितवत् जीनीयात्स्वरविधौ तयोः परस्परस्य
र्थः पथासंधी तस्यापवादः अन्ये तवेति लक्ष्यः अत्रैवैतदुदात्तपरत्वेन एव संहितयोपरत्वे

न प्राप्तप्रचयेन अनेन निषेधात् अथ यने इत्यादि वारणा पद्युदात्तानामिति यमिते वै इवेति वारणा
पद्योः परत्वे इति अथ पत इत्यादौ तु गो इत्याद्युदात्तपरत्वमिति न न चैवमप्याभ्यां
कपोरिति देशः किंच जात्यवदित्यनेन तस्यातिदेशः स्यात्सुबनेषु तथाध्ययनाभावात् किंचेय्यारण्ये
छिको विकल्प उत व्यवस्थितः अत्येपि कस्य सिद्धि मितत्वमती जात्यवदावस्य तथा त्वेधनयितुमेतत्स
नीपक्रममुद्ध्वयपथा संधीत्याद्युदात्तपवादसूत्रकमानुरोधेनाहं हितवदित्यादि पथे तत्संहिता
यामुदात्तस्वरितपरत्वेन न चेदुदात्तस्वरितोदयमिति निषेधेनोदात्तपूर्वस्वरितमिति जातानुदात्तस्यैव अव
गंतचेहाप्यतिदेशात्तथा प्राप्तमिति भावः तदा ह केवलमिति न संहितवदिति प्राप्नुक्तीत्याप्राप्तसंहित
वदावस्थानेन निषेधे संहिताभावात्तद्विधिविषेधयो रुदात्त एवमित्यनयोर्नोदात्तेति निषेधस्य च तत्परत्वा
भावेदुपयोगाभावेनानुदात्तसंज्ञाया अथ भावाच्चोपपत्तावप्युदात्तानुदात्तस्यैकपदीयतादृशसंहितामादा
यस्थितस्य तद्वत्त्वे यथोदात्तश्रुतिकत्वमेव मत्रापि प्राप्तनचावग्रहे पितस्परत्वे मस्यैवेति वाच्यं संहिति

कपोरेव तत्परत्वापत्त्योः प्रातिशारव्यादित्प्रतीतेरन्यथा कन्यावाखायतीत्यादावपि पदकलि त
थापाठवत्तेः तदाहं ले इत्यादौ पथानि घातस्तथाऽन्यत्र स प्यमिति भावः तदा हो चेति पूर्वोक्तो
दात्तेत्यर्थः जात्यवदिति पद्यपि जात्यस्वरूपमन्यथोक्तं तथापि तो चेदित्याद्यनुवृत्त्या तपोऽपरत्वे संहि
तादीपथा तस्यानुदात्तश्रवणमेव मतिदेशेनात्रापि भवति अतएव यथा जात्यस्यातो निहन्ते उ
दात्ते परभूते एवंत मशचीपदयोः पूर्वपद्योः सतो रंतो निहन्ते इति फलिततदाप्योक्तिः संज्ञाते
अपभावं अत्र स्वरितस्यादात्तपूर्वत्वेन तदस्यत्वाभावेनातिदेशात्ता फल्यं तथा चोभपरीत्या स्वरि
तत्रैविध्येपि संधिजात्यस्वरितयोस्तयोः परत्वेऽपीनुदात्तश्रवणमन्यत्रोदात्तश्रुतिः अत्र च माने तस्या
दित्प्रतीतिमत्रमनुदात्तः परः शेष इति जात्याभिनिहतस्यैवक्षेत्रः प्रश्निष्यएवच एतेस्वा एमकुपंते यत्रोच्च
स्वरितोदयो इति च प्रातिशारव्यच अतभागानुदात्तश्रवणमेव कपराफल्येतेवृक्षेः उदात्तपूर्वस्य तयोः परत्वेनो
दात्तेति निषेधो नोदात्तस्वरितेति सप्रतरेण चानुदात्तश्रुतिरन्यत्रादात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वो महे नोतेरोपन्यासवत्

भा. प्र.
५१

अस्मच्चरमोपन्यासेनीयमेवात्र जायते पठ्यते चतथेति र्धन्यते अतएव इत्यग्रासदृक्कारणं तुल्यत्वा
यो गानि ह्यर्थे तेनेतस्मिन् जायते देवाध्ययने पथास्यादितरयोर्भाष्ये उक्ते र्धन्यत्वे रित्यस्य सं
हितवत्त्वस्य रित्यर्थः एवं च अनुदात्तत्वमिति प्राप्तिव्यतिरेकत्वमित्यप्येवमपि व्यतिरेकत्वमिति वा
ध्यमिति शेष इति चतदाह अर्धानुदात्तस्वरितकत्वमिति तदा ध्विष्यमिति तदेव भवतीति तदा ध्विष्य
मिति पर्थः तच्चैतमेव न न्व्यहितप्रातिशाख्यापेक्षया सादृश्यं च तेन स्वरितविधाने पितदर्थस्य
तत्त्वानुक्तं तन्न नपादित्यादिस्थानेऽस्य वक्तुमेषां विषये न मध्ये तदुक्त्या प्रतिज्ञाविरोधापत्त्याः संबद्धत्वा
पत्तेभ्यः पथाकथं पिते नैव सादृश्यं स्यात्तस्मात्तपि प्रातिशाख्यापेक्षया तन्मपीत्युच्यते प्रतिज्ञातार्थस्य ताव
तैव सिद्ध्याऽस्यानुपयोगश्च लक्ष्यापेक्षया पेक्षया तत्त्वमस्य सादृश्यं तन्न न पादित्यादिलक्ष्यविशिष्टा
क्तप्रातिशाख्यानुपयोगः तेन व्यवधानेन ह्यन्वयापत्तिश्चेत्यत आह लक्ष्येति चेत्तदर्थं मुक्तद्वितीयल
क्ष्यविशिष्टाक्तप्रातिशाख्यानुपयोगः तेन व्यवधानेन ह्यन्वयापत्तिश्चेत्यत आह लक्ष्येति चेत्तदर्थं

मुक्तद्वितीयलक्ष्यसिद्ध्यर्थं तया तस्यावश्यकस्योक्तत्वाद्द्वान्वयोः मीष एवेति भावः वस्तुलक्ष्यदर्शनं न व
दित्यस्य तत्रेण लक्ष्यसंबन्धिदर्शनं न वदित्यर्थवत्त्वलक्ष्यदर्शनेऽनेनेति मुक्त्या तत्तत्स्कारकप्रातिशाख्या
वदित्यर्थं न विशिष्टतुल्यत्वे लक्ष्यविशेषणविशेष्योभयसाम्येनैवः एवं च पथापेक्षया इति मुक्तलक्ष्यदर्
शने संबन्धित्वमित्यतथा त्वेमानं उदात्तपूर्वकस्वरितस्य तत्प्रातिशाख्यापूर्वकलक्ष्यदर्शनं तथा चितथा जा
त्यस्य तदुक्तं प्रातिशाख्यमेव पथाकथं चितथा त्वेता एव संबन्धित्वमित्यतथा त्वेमुक्तं प्रातिशाख्यमपि
त्यर्थः कलितः अविशकल्यसंग्रहकलक्ष्यदर्शनमित्यादिमूलस्यापि मुक्तलक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिश
वयोर्वैद्वीहिरातन्मूलकलक्ष्यदर्शनं चेत्यर्थः मुक्तप्रातिशाख्यादिमुक्त्याप्युक्तं अतएव तथेत्यादि पुनः प्रति
ज्ञासंगः अन्यथापेक्षया इति ग्रंथादनेतन्नपादिप्रज्ञेयवदेकाक्षरेत्यादिग्रंथोच्यते न तदसंगतिः स्पष्टं न
तथा च नानुपयोगाद्दूरमात्राच्चान्वयप्रतिज्ञासंगतद्विरोधासंबद्धत्वात् नितिकोपि दोष इति बोध्यं ननु स्वतंत्रोदा
त्तेति कस्यार्थः अत आह लक्ष्येति चेत्तदर्थं एवं च न शेषपराशो न स्यात्तदानीं वैयर्थ्यमिति भावः न चैवं तस्यानुपस

तस्यादिति वाच्यं नीचे ग्रहणसामर्थ्यात् तन्नीचभागस्य ग्रहणस्य महासंज्ञायाश्चिदादिप्रसिद्धसेवह
 राच्च न चैवमुच्यते दातृरत्यादीनां वैयर्थ्याभावात् कृताप्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेरिति टिकु ननु लोकादौ समाप्तो
 दातृकत्वाभावेन निवमानपपतिरत आह तच्छाखायामिति दीयादीनि तद्वर्धितत्वं लक्ष्येति पर्थः एवेन
 प्रजातिरिक्तो शक्यवच्छेदः अतएव व्यापकत्वमिति भावः अतएवोह एतेनेति तदर्थं केवका रस्योठनेत्यर्थः
 न चैव वा वैयर्थ्यमत आहवेति एतेनार्धमात्रार्धमेववेति पक्षयोः परित्यागि कृतसामान्यलक्षणाशक्यत्वा
 दिकृतविशेषलक्षणाभिप्रायधत्तथा व्यवस्थितेति न स्वीकार्यसाकं एवकारो विशेषलक्षणाकृता
 याः सामान्यलक्षणाव्यावृत्तेरनुवादाय वाशये व्यवस्थितस्य तविकल्पार्थ इति जगन्नाथोक्तमवास्ताम्
 मूठत्वे प्रातिशाख्यस्य तत्वादेव सर्वस्य विशेषपरत्वेन सामान्याभिप्रायकत्वस्य दुर्लभचतात् अत्राह तद
 तीति स्वरितो द्विधमाहं तोः प्राकृतश्च तेन प्रकृतात्मा स्वभावेनोदात्तो नोदात्तो यथा कथा चेत संगतिवि
 ता जातो यो जात नित्यपदग्रहायः स आहः एष चैव देपदा तश्च व्यजनपरमप्राकृत इति तेति शिष्या प्रातिशा

सामान्येति भाष्यरत्ने तद्विन्नः सर्वोऽप्राकृतः स च संयि स्वरितः उदात्तं पूर्वस्वरितः उदात्तं पूर्वस्वरितश्चेति
 भावस्तदाह स्वरितविशेष इति अतएवोक्तप्रातिशाख्ये नेकवाक्यतापीति भावः स्वरभक्तिभ्रमनिवृत्तये व्या
 चये स्वर एवेति वत् एज्जतन आषेत्वात् अतोऽप्यदितादावेत पुक्ते एव शपकत्वे नैव मुक्तः एतेनै जागमाय
 त्या स्वारपदवैयर्थ्योपपत्त्या चेदं चिंत्यं तस्मात्स्वार इति स्वरितनामेति मंदोक्तमवाप्ति उक्तपुक्तेः प्राप्नुतशि
 शपाहं क्षन्यो येन तद्वैयर्थ्योपपत्तेरुत्त एव तया सत्तेपितथानव्याख्यातं वैयर्थ्यं तु ततस्मिन् प्राकृतत्वं
 स्याथति प्रसक्तत्वेन स्पष्टार्थं सामान्योक्ते एव शपकत्वात् तथा मुनिशेला सत्वांचे पाहं वतितादकवह
 बोहिभ्रममतिहृत्तये आह स्वरितो दाताभ्यामातवर्गाग इति तथा चोक्तेः स्पष्टमेतद्व किन्नस्येत्येव
 धः हादतं ज्ञेयस्य वस्तुतः साधुत्वेन स्तुस्वार इति स्वरितसंज्ञे व इति स्वारनामधेयानीति प्रातिशाख्योक्तेनादानु
 स्वारयोः पूर्वः स्वारभाग उच्यते स्थितः स्वयं तेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपीति स्वारो नाम स्वरितः स्वारपरः
 कपोह्योद्वे निहाय त्विति च व्यासशि शोक्तेः कपोतु द्विविधावेव स्वीतोच्चाविति निश्चितौ संहितायां तयोः

स्वागानुचस्त्वारण्यकनतइतिपाणिनिशिदोक्तेः स्वागमुच्चमिवोर्ध्ववत्तनामिकंतेपोः स्वारकं पेस्वरावेताव
नामिकोत्तमापयोः द्विपमएकेद्विपमपरेताअणुमात्रादितिशंभुशित्योक्तश्रुतिशाख्यसूत्रेयमोनमि
स्वरितइतिह्रस्वद्वौपमोयत्रद्वयमेतेनैरंतर्वेगावर्तेतेनीचोच्चस्वारसंपन्नामितिप्रातिशाख्यचमिपोर्ध्वमि
मिहितः स्वार्थोपददीपादिषुत्रिषुनकंचनेचोच्चपरउच्चकंपोविधीयतेप्राषस्योदात्तावास्यात्स्वाराता
वाप्यव्यवस्थयापदांतेचतथाकंपाअंततोनिहताणुकाः शेषस्योदात्ताः अहणुपाश्चतुर्थोभावः गः
सर्वसंमतशिक्षायापिस्वरभूतेवस्वरितसाई मात्रकं नीचकुर्पात्सकंपदीद्यंतमुच्चैरेतव्यासशिक्षा
यामपिइंदियाविषयोयासावणुरित्युच्यतेतुपैः चतुर्भिरणुभिर्मित्रःपरिमाणमितिस्मृतःअदीर्घ
वत्कुर्पाद्विषयंयत्तमुज्जतेपूर्वस्वारस्यकंपः स्यातेतिरीपद्यतेइतिथोक्तितुअतोमयिमुनुराधेनप्र
चामनुरोधेनचैतिवोध्यमिमलमयुक्तमितिध्वनयितुं तत्रमोष्यसंमतिमाहत्तुक्तमितिह्रस्वस्यनिरुद्धल
क्षणवदित्यर्थोऽलक्ष्यतइत्यस्यैववोध्यतइत्यर्थोवेतिभावः एवंचततः प्रमासोमाचोऽनुगितितेकोरेकवाक्या

तेतिवोध्यः एतदेवध्वनयितुंहरिसंमतिमप्यहप्रमाणा मितिः अनुपातप्रपितिसंज्ञासूत्रेण अनु
क्तमपीत्यर्थः शब्दशतप्रतिपाद्यमपीतिपावत् एवेनात्वावच्छिन्नाकारादिप्रमपव्यावृत्तिः उपल
क्ष्यतेइतिउक्तार्थकं तस्य हरिंयस्य हरदत्तोभाष्यमयफलितमा हरएवंचेतिअर्धमात्रिकग्रहणेचे
त्यर्थः यत्तुतस्यादितइतिसूत्रंलौकिकस्वरितविभागबोधकमितिह्रस्वग्रहणेचेत्यर्थः यत्तुतस्यादित
इतिसूत्रंलौकिकस्वरितविभागबोधकमिति तत्रसंकोचेमानाभावात्तत्तद्ध्वनयन्नाहयशास्वेति
आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसमइत्याचार्योदितेतिरिपप्रातिशाख्यं तत्रपूर्वसूत्राद्यावदर्थः
ह्रस्वस्येतिवर्तते आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसमइत्याचार्योदितेतिरीपप्रतिशाख्यं तत्रपूर्वसू
त्राद्यावदर्थः ह्रस्वस्येतिवर्तते अस्यस्वरितस्यादिस्तावानपावत्ह्रस्वस्यार्थकालः सउदात्तसमोभवति
शेषत्वनुदात्तसमइत्याचार्योवर्ततेइतितदर्थः सखिभोवारिवदितिलक्ष्यं समशब्दव्याक्तिचिन्त्यनत्वंप्र
तीयतेनतुसएवेतिविभाष्यत्वेनचतुमतातेत्यस्योक्तप्रातिशाख्येवाशब्दोद्वेगेनतयोर्विकल्पेनाधिमतप
रंतपेसर्थः पदह्रस्वाभिप्रायपरतपेसर्थः अतएवकथंचिदि त्कतिः आद्यैवकारवैपथ्यापतिरेत्येउदक्ष

एवंकेशरितितनः तस्यभाष्यानुरोधित्वेनादुष्टत्वादत आह प्रातिशाख्योक्तेति अर्धमेवेति प्रागुक्तं
 क्वातिशाख्योक्तं मतापेक्षया प्रागुक्तं नैव प्रातिशाख्यानुरोधेनाभ्यवेदलोकसाधारणमुख्य
 मतेत्यर्थः अंतरशब्दो मुख्यवाची अमथादतरेत्यनेन पौनरुक्त्यायतेः मुख्यत्वं च सर्वसाधारण्योदेव
 दो इतरत्वं बुद्धिः प्रागुक्तं न वेदापेक्षं वेदान्वपितथा च अंतरशब्दोऽन्यार्थएवंगीकारे तु न दोषो वनस्या
 दतः साऽऽवृत्तकीति भावः एते तदा हेति भावरति एतेन हृदतोक्तं स्पेवमकृतसूत्राभिप्रायेत्येनमूल
 वित्तमिति जगत्त्राथोक्तं मपास्तमएवंमूलं कृतोपीत्येवमिति भावः तात्वादीति तस्यानेत्यर्थः
 आस्पेभवमिति तीति व्याख्या नोतः तत्रैव रणोपयोगित्वात् स्थानमेव प्रयत्ने स्पष्टगुणादानादिति भा
 वः ननु प्रशब्देन कथं तत्प्राप्तोः तए आह प्रकृत्य इति न त्वेवमपि तत्तत्त्वस्य बोधिमित्येन मूलसंगर
 वात आह प्रकृत्य इति तथा च तस्याभ्यतरे एव सत्वमिति नोक्तदोष इति भावः जनकत्वमिति जकत्वं
 बाप्यर्थः तत्र कार्यगतमेदं स्थानेष्टानेष्टा राप्यमदद्यति तत्त्वत्त्वस्य निर्वहपरममलेतस्य स्येतत्
 दपेन पदीयेन तद्वेन तुल्यमित्यर्थ इति बोध्यं पत्तु अनुस्वारिपमानाचनासीका स्थानप्रियते इति शि

क्षोक्तेरेषां नासिकाकरणं न स्थानं किंच व्यापारमात्रेण तस्याः ह्यमत्वेऽनुनासिकाकारादीनामपितत्वे
 प्रसंगरितितदनुत्पत्त्या न ता किंच तस्याः स्थानत्वे कडपोः सावर्ण्यो नापतिः पावतस्थाने व्याभावात् तथा च
 दुर्करोषीत्यादौ परस्परं लुपनापतिः पत्किंचित् स्थाने क्येन तत्वे तु न मापिमिथः सावर्ण्योपात्तत्वेन
 येसीत्यादौ उपापत्तिरपीत कथं चेन तात्वादिमहो न स्थानयोः समुच्चयः कथं वा तदुत्पत्तिरिति सं
 डनेह ददयतनं कंठादीनामपिकारात् स्पेवास्पेयनेन वर्णमिति भाष्यात्प्रतीतेः स्यात्तत्त्ववहास्तु
 वहास्तु वर्णाभिप्रायि जनकतात्वादीवर्णमिति अर्थः जकवापुसंयोगाधारवर्णाधारत्वात्पेसात तस्यानि
 जिह्वाग्राहिसंबंधेन वर्णोत्पत्त्याजिह्वाग्राहोत्पत्तिसंबंधजनकप्रयत्ने विशेषे स्पष्टतादौ च कारणत्वेन
 हारणात्वेन वर्णवहास्तु प्रयत्नो गुणशब्देनोच्यते एव च चिनासिकाया गुणजनकत्वेन वर्णनासिका स्थाने
 नोक्तं शिखाया चेन द्यदीनामपि तद्वर्णः अतएव कंठ्याः काररसाद्युक्तानासिकाया कृपमानुसारानिति स्थाना
 नीत्युक्तं कृप्रातिशाख्येनासिका नोक्तं एनादीति तद्व्याख्यातारं कडपोः स्वावर्णतुभवमेव तुल्यस्य सत्र

भाष्येण स्वशब्देन तासिकापात्राग्रहणबोधनात् साव्यास्पवाद्येति। मते तत्वाच्च अतएव अमोनु
नासिकाग्रहणवितिशिक्षा अनुस्वारेण मा अनुनाकारितेति। तिस्र्यारणं यमानुस्वारनासिकात्ता ना
सिके अनुनासिकाश्चोत्तमादितिकोतीयानाच प्रातिशारव्यवर्गो न मादुत्राण न मा अनुनासिकाभ
वंति च शब्दस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारिणानासिकास्यानंदितीयमेवाप्रित्यर्थ इति तद्वाच्यं च संग
छितेः नासिके इत्यस्य हेतुं घोरध्वेयाने इत्यर्थः अधिकं गुरुं यतो वसेपमिति दिक् तद्व्यनयना हेतुति
एषु कंठदिषु इत्यर्थः अत्र शब्ददुशेखरादौ ~~अति~~ अति एतदुक्तं कंठालयावो ओ कंठोष्ठौ स्म
ताविति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थ आदिना लोका नुभवसिद्ध्या नुवादेनेत्यस्य परिग्रहः तु तस्यापि त
त्र तस्यानेत्यानुभवेन तथैव तात्पर्येन प्रयत्नात् अतएव घटाप्यो मालितं चक्षुः पटं न हि न पश्यतीति न्या
येनोभयार्थत्वात् अस्त्विति न शकनीयमिति भावः मले ~~स्व~~ इति अधिकारत्वात् सवतिताति देशविधि
रित्यर्थः न च नसिद्धत्वे को दोषः न च प्रशमनद्वानिपोदो मो मोधा तोरित्यस्य संयोगात् तस्य लोप इत्य

स्वचसिद्धत्वेन नलोपापत्तिः न च नुमविधोः संवृद्धौ चरितार्थत्वात् इति वाच्यम् न ह्येकमुदाहरणमिति
न्यायो न ता मा न्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्तात् तेषु सिद्धे रत आहततश्चेति अनुसिद्धत्वात् त्वित्यर्थः आदिना गुरु
तिरागानित्यादिसे ग्रहः सिद्धांते जश्चासिद्धत्वात् घत्वे जश्चासिद्धत्वात् नुनासिकयो रसिद्धत्वात् दुष्भावेऽनुना
सिकांसिद्धत्वाज्जः शब्दः नुनासिक इति प्रक्रिया हस्य प्रयत्नेन तर्कतत्वात् घादे रसिद्धत्वाच्चैव त्वस्य प्राप्तिरे
वतदीत्येवाह घत्वेत्यादिः अप्रभावतादृशविधिपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ गोदुहं मते इत्यादावादी घत्वे ज
स्त्वयोरेव प्राप्तावपि घस्य पदोते सर्वथा निरवकाशत्वेन जश्चत्वावधकत्वेना दोषः ततः परत्वेन भूमावा
देतं गत्वेनानुनासिकाच्चादौ जश्चत्वं सर्वथा नवकाशत्वादेव स्वस्य पूर्वप्रवृत्तिरिति वधः स्थाने बोधके
कृते प्रतिहेतावुत्सर्गप्रवृत्ते रगकारात् ततः शिष्टः नुनासिके घत्वेः सर्वतत्वेन मस्य भावो न स्यात् न
नुसिद्धाते तथा प्रक्रियाया अपि नात्र पक्षे सावकं शक्या वैषम्यात् तथा हि प्रागुक्तं गुत्तरीत्याः श्रुत्या क
घत्वेपि तदुत्तरमनुनासिकतोऽत एव तत्त्वतो येन नाप्राप्तिरपि न सर्वथा निरवकाशत्वेन च तदवधकत्वेन एव

तत्त्वसम्भूमावस्य चैव प्राप्तिः न चोत्पत्त्यतएव तत्त्वस्य तस्याविति भविष्ये
तत्त्वानित्याद्यैतदविषयेत्वारितार्थो न कथं तत्त्वमिति वाच्यम् ॥ तावन्मात्रफलकत्वेतदत्येव सिद्धे साम-
न्यसूत्रस्य न हो कमुदाहरणमिति न्यायेन चारितार्थीतं तस्यादित्यत्र दशप्रभेदे तु अत्रापि तथा बोध्यम्
एवं च तज्जोर्मध्ये शब्देन परत्वस्य तुल्यत्वेन नित्यत्वस्य मिथो विषये मिथ्यभ्योरितार्थो ध्येनापवा-
दत्वस्य चाभावेथल्यमिप्रितत्वेनातरंगत्वादत्वादत्पादनुनासिकाच्च पूर्ववत्वापत्तिः एवं चोक्तरीत्या ततो-
मपूभावजभ्यानुनासिकानां क्रमेण प्रवृत्त्या गोधुड्यानि ति स्यादिति स एव दोषो देयः किंच सर्वथानि-
एव काशत्वेन बाधोत्तरमुत्सर्गस्य क्वचित् प्रवृत्तापेयेन न बाध्या प्रवृत्तिरेवेति सिद्धं तादतेवेत्वेन जभ्य-
स्य देयेन नाप्राप्त्या मपूभावानुनासिकयो रतरंगत्वेन बाधात् मपूभावादीनामप्राप्त्या वत्वस्यादिति त-
थैव वाच्यमिति घत्वेनादिधिसमत एव त्रयत्वत्वेऽप्येः कृतयो र्मपरतिवृत्तं स्यादित्युक्तेभाष्येदिति चेत्
त्येच्यधिकारवादिनस्तदशविधिवादिनं प्रति तत्र सर्वेष्वकार्यतु चतुष्टयमप्येवैकं प्राकृष्टं कार्यविप्र-

तिषेधस्तत्रसंचारेणानुस्यूदितिदोषस्तशीप्रोपस्थितत्वेनतथोक्तिःकिंचापद्यमनिर्धेन्याया
नादरेणपवादत्वमनाश्रित्यप्राचीनानुसूदरेणतथोक्तिःएवंचीकरीत्याद्यत्तोरंतौवाधित्वापर
त्वाज्जश्वानुनासिकयोर्वत्वाप्राप्त्यातदनिष्ठाभावेनमपूभावूपमेवानिष्ठमितिघत्वजभ्वानुना
सिकेषुमपूभावोनस्यादितिसम्पदेवतिदिकघत्वजंश्वपरसवर्णधितित्वपाठःतत्प्राप्तेरेवा
भावादितितदेतत्तद्धनपनप्रकासंतरेणशंकतेनचातिदेशांतरेतिअपभावःसिद्धातेइवात्रा
पिपक्षेऽनेनसंबिहापामेषामासेपितमसिद्धत्वंबोध्यतेनतुस्वप्नेएकमेवोध्यबोधकत्वासेमवात
तथात्वेऽन्येषांसिद्धत्वात्सूत्रारंभानर्थवत्तापत्तेश्चएतेनजगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्येरात्म
नोपितत्वबोधनादिदमपुक्तमित्यजास्तएवंचकार्यकालपक्षान्त्रयेणस्यानिवत्कूत्रादीनांसिद्धना
मन्यतराकांशयापथाःसिद्धिप्राप्तपिपक्षतिरेवंपूर्वत्रांसिद्धमित्यस्यसिद्धेःसिद्धत्वसंब्रह्मणपिवक्तु
मशक्यत्वादिनापिवर्तिवार्थोत्पद्यतेऽब्राह्मणोब्राह्मणरत्नकैब्राह्मणशक्यैकैब्राह्मणवदितिग

म्यते इति भाष्याच्चातिदेशविधित्वांगीकारात्परसाकांक्षपूर्वत्वावच्छिन्नशस्त्रे बोधकपूर्वशब्दरूप
लिंगेन परिभाषात्वमिच्छातिदेशविधित्वांगीकाराद्वा सत्रप्रवृत्तिरिति नोक्तदोष एव चोक्तदोषमेव स
तंत्रविधित्वाभविष्यधिकारविधित्वमेव किमर्थमिति गृह्यक्षेप इति. अस्यापि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या
पि न दोष इति. नोक्तदोष इत्यर्थः. अत एवाह सपादेति वरासिद्धत्वेति. परस्यासिद्धत्वेत्यर्थः. ननु स
ध्यादेः सामर्थ्यार्थान्नतथेती वसिद्धिरेवाते आह सध्यादेति. ननु शोकवनेकात्यायेन सचरितार्थः
त आह विमतिवेधेति. द्रव्योः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्रयुगपत्प्रसंगोहितत्वं नो हेतुः न
चेदानीं तथाऽस्तीति भावः. विषयाध्यामयेति. तत्समसार्थक्यापसपादसमाध्याप्यामेवाप्रवृत्तिस्वी
कारे विनिगमकाभावाद्भिषाद्यामेवाप्रवृत्त्या तच्चो रितार्थे न तत्र प्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यं. अथ तत्रा
पि किं विनिगमकमिति चेत्तद्युभयत्राप्रवृत्त्यापत्तिरित्यर्थः. एवं चास्यैवैवार्थापत्त्योक्तदोषे तंत्रवि
धित्वमेवातिदेशविधेत्त्वमिच्छापरिभाषात्वस्याप्यंगीकर्तुं शक्यत्वादधिकारविधित्वमेव पर्यवसि

तं इति भावः. पतुसंभूतकदादिः. असिद्धमागेवनजातिमित्यर्थः. एव च कार्यासिद्धत्वेपि मनोरथर
त्यादावुत्पत्तेर्कतेऽप्यलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रोहृत्वस्याप्रतीत्या तात्तस्तिद्विरप्रसूही किंच सत्यपि शा
स्त्रे जाते पि चकार्येण सप्रामाण्यात्कार्यमात्रेऽभावादिप्रागेरुत्वेन तथेति तत्त्वं उन्वयं नपि
पतुमाह सिद्धे इत्यादि सिद्धे जाते निरुधिद्यानारोपासंभवात्तरोपादिति. इदं च सिद्धांतं व्यावश्यं
कं आरोपस्येवातिदेशपर्यवर्तमानं. लोके नाहाय जानस्यैव प्रवर्तकत्वेपीह शास्त्रप्रामाण्यादाहाय
रोपोपि शास्त्रे प्रवृत्तौ च निष्पन्नक इति भावः. सूत्रेति. सूत्रेति सूत्र इत्यर्थः. परत्वादिति. नहि त
स्यामवस्थायां पूर्वत्रेव स्यात्प्रतिः. उक्तपुक्तेः. एवं च शास्त्रद्वारात्वात् मनोरथरत्यादौ रोहीत्यादिकार्ये घट
ते एव शक्यते इत्यर्थः. अन्यथा सूत्रपाठे कार्यपाठोद्भवा संभवेन पूर्वत्रेति सूत्रार्थक्यापत्तिः. एवं चा
द्यदोषोऽपुक्ते इति भावः. एतेन शास्त्रयोः स्वतोऽविरोधेन सकावद्वारक एव वाच्यः. अन्यथातिप्रसंगः
एव च मनोरथरत्यादौ विरोधप्रयोजकीभूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्य सिद्धत्वेपि न पुंसकत्वात्. ए

तेनामदत्ताद्येसिद्धिरिति किं परस्तेति कार्यासिद्धत्वेन कोपि दोषः न्वन्यायमवद्यम्यशास्त्रादिकं
 सिद्धत्वाद्वा तदमाप्तिमभिप्रेत्य प्राधान्येन आह तदिति रत्नाकरेति तत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्र
 तिषेधस्तत्रास्या परत्वादेव श्ये कार्यप्रकृतौ न्यायेन दोषापादना नोचितमिति मंदोक्तिः आवास्ता
 तदर्थं न पन्नाह परत्वादित्यादि तत्रैवादि के रत्नोपपत्तौ कार्यप्रतियोगित्वात्तदोपेयीति पूर्वक्रेपनेन
 अभावात्तदोपेया तदोपेयफलितत्वादिति भावः अपि नातमात्रेण दभावात्तदोपेयीति पूर्वक्रेपनेन
 तौ साजात्यनियमात् पूर्वत्वस्य लाक्षणिकत्वापत्तेर्यो धितं न्यायिभूतेति उत्तरं विधौ स्यान्नित्येन
 निर्दिष्टेति तर्थाः एतेन स्यान्निरुद्धावा दुत्वं दुर्वा रमित्यप्याप्तमः न्यायेन स्यान्निरुद्धत्वेनादेशस्य चा
 भावात् अत्रिधित्वाच्च एतेन पदं व्यपिरलोपपरत्वाप्राप्तिस्तथापि यस्य च लक्षणं तदेषा निमित्तं विह
 मतेन तदनिमित्तमिति न्यायेनोत्वेनित्यमेवेत्यप्याप्तमः उक्तपुक्तेः न्यायस्यासार्वत्रिकत्वाच्च प्राप्तिरिति तथा
 च मनोरथा सिद्धिः स्रदसंभवपूर्ववेति सन्नैव पथं चेति भावस्तदाहेति भावश्चेति पदस्यादित्यतस्तत्त्वम्

थस्येति भावः ननु नाप्योमी कारेमानुभावेऽत आह स्यमित्यादिनेषु हि न्यायांगिकारेणोत्पमुक्त
 प्रितिभावनं ननु तत्त्वमूलं न हेशिचेत्याप्राप्तात्वाभावे साधितेप्रत्यत्वेन तत्राचेत्यनेनोत्पराप्र
 र्शकथं तत्र सिद्धांत्या कोपेति रत्नाकरेति तत्राह शास्त्रेति तत्रैवादि के स्यमिती भावः इष्टां तार्थं प्रत्याक्तिः त
 द्देतस्यापीत्यर्थः असिद्धत्वाभावे इति वस्ति सतीत्यर्थः उक्तरीत्येति भावः प्रसंगे च इति एवं वा व्यवहितत्वा
 दमुख्यहेतोः परमशान्तुसाध्यप्रुव्यात्वाभावस्येति भावः एतेनोत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्या
 नेन्यविरोधरतिरत्नाकरेति रत्नाकरात्ता क रौक्तिरप्यास्ता ननु पूर्वादिपदे लक्षणे वास्तविति मनोरथसिद्ध्यादीत्याश
 येन शक्यते नवममापीति कार्यासिद्धत्वादित्योऽपीत्यर्थः पदयोरिति उपाताक्षितयो रित्यर्थः ल
 क्षणाया फलितमर्थमाह शास्त्रे एवेति स्वजन्य बोधविषया तासंबंधेन कार्यः स्यान्वयः एव न ल
 क्षेपजातकार्यव्याहृतिः एवं चेष्टासिद्धिरिति भावः लक्षणे वदोषरत्याशयेनाह लक्षणाया मिति
 ननु प्रकृतसूत्रमेव मानमत आह फलाभावादि ति अन्यफलाभावादित्यर्थः नचेवमप्युक्ते

भा.प्र.
५८

पंकलमस्येवात आह जोरवात आह जोरवाचेति । एवं च लक्षणमाश्रयणेन शासिद्वत्त्वस्येतो जघु
त्वेन नैवं कार्यसिद्धत्वमुपपाद्यं किं तत्तरीत्येवेति मनोरथा सिद्धिः सूत्रानर्थक्यं सिद्धांतकोपस्तदसंभव
श्च तदवस्थ एवेति शास्त्रासिद्धत्वमेव रमिति भावः एतेन शास्त्रासिद्धत्वे फलाभाव इति संदोक्तमपास्तमन
नुदेवदत्तेति न्यायेभावप्रतिपत्तिरिति का भाव एव विषयदेवदत्तादियदस्वास्यात् प्रकृते तु न तथा अतए
व सूत्रमप्यत्र सायं का प्रपाशयेन कार्यसिद्धत्वादीं कते ननु मनोरथे इति तच्छब्द इत्यर्थः तदोष इति
नाप्यदोष इति नाप्यदोष इत्यस्यार्थः अतः दोषद्वयं तत्त्वेति भावतस्यः तदुपलब्धमानमहाभावेति द्विती
या भावस्य प्रथमा भावमावप्रतिपत्तिरिति पत्वादिभ्यः प्राचां प्रतेनेदमसूत्रेण मर्षादत्रोपेयांगीकार
इति भावः पुनः न्यायांगीकारे ह्यप्यत्राह माहम इति परत्वात् नुत्वे ० उत्वमात्रस्यासिद्धत्वेनाकारबुद्ध्याप
रूपे ह्यवपि पूर्वप्रवृत्तत्वेन लक्ष्ये लक्षणा स्येति न्यायात् स्थितमस्या विकाराभावेन मन्त्रिकोपप्राप्ति
ति न्यायाद्वात्परत्वाभावाच्च पुनरुत्वाप्रवृत्ताः निष्पद्यन्ते वेति साम्याः तत्प्राचां मनुरोधेन अदसोपारि

५८

पत्रममाहारं ह निदेशादिना लक्ष्यलक्षणे योर्भेदस्य स्पष्टत्वेन न्यायाविषयत्वात् असिद्धत्वेनो
कारणपहारे सन्निधौ गतिन्यायादेव मस्यापि निरुद्धो हेतुद्वयाभावाच्च स्पष्टत्वेन नैवं जत इति सूत्रे भा
ष्यप्रदीयोद्योते तदेतत्तत्त्वेन पितं न्यायाश्रयणे नैवासिद्धिमुपपादयति अद अद इत्यादिः ना जातेति
उक्तं न्यायापरत्वात् नुत्वे ह्येति रत्यादिः पूर्व इत्येति देवदत्तेति न्यायेनेत्यर्थः परत्वादीति आदिना ह
द्यादिसंज्ञाः एतेन कार्यसिद्धत्वमेव सिद्धातः तदेव हि क्रियते न शास्त्रं अनुष्मारित्यत्र इत्यत्र परत्वा
न्नुत्वेपितस्यासिद्धत्वादेकारबुद्ध्याध्यास्माद्योदिसिद्धिदेवदत्तेति न्यायसंचारसुवक्ष्यमाणरीत्या न यद्वा
अस्तुतः तथापि नुत्वेन स्यान्नोऽसिद्धत्वेन तस्य च निवर्तनादवधानेनाद्याकारदेवस्यैभावसिद्धिः
कृत्य इत्यत्र विवरणेपि कार्यसिद्धत्वमेव स्थितमिति लक्ष्यपंडितोक्तिः परस्ता उक्तदोषात् नुत्वेत्येति
नमने इति सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः नमुददेश इति वार्तिकसंग्रहाय तथोक्तं अयं भावः अद अद इत्यत्रो
पजनिष्पद्येति न्यायेनेनादेशाप्रवृत्तेः सिद्धात इवात्रापि सत्त्वेपि परत्वात् नुत्वे ह्येति न्यायात् नुत्वे ह्येति
स्यासिद्धत्वादेकारबुद्ध्याध्यापरत्वे लक्ष्यभेदात् नमुने इति सूत्रसामर्थ्याद्वा पुनरपि नुत्वे ह्येति तस्य नाभा

भा.प्र.
६०

वेकर्त्तव्ये प्राप्ता सिद्धत्वा निषेधार्थं तत्सूत्रमिति वाच्यं तत्रेतेन न्यायेनाकारभावेन पररूपाभावे प्रथमेऽ
कारसत्त्वेन नकाराभावे वा प्राप्तावसिद्धत्वस्य सुतरामप्राप्तौ तन्निषेधो व्यर्थः सन्तु जापक इति एतदिति
सुत्वविषये देवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः तेन न मुने इति सूत्रेण युक्तमिति लक्षणरानाश्रयेणापूर्वं
वचनाकल्पनेन च लाघवादिभिर्भावः अतएवैव प्रयुक्तः अतएव चामीदित्यत्रैतर्द्धवचने इति सामर्थ्यादेव
प्रवृत्त्युत्तरमेव सुत्वप्रवृत्तेः सुवचत्वप्रवृत्तेः सुवचत्वमिति रत्नाकोक्तिरपि प्रसक्ता तद्व्यनपन्ना हेवमि
ति उक्तं जापक इति व्यर्थः पूर्वमिति परत्वादिति भावः परत्वात् पररूपात् सर्वमित्यपि बोध्यं सुवचत्वे इति
एकदेशाविकृतन्यायेन शीभावे आदौ सर्वसुत्वस्यासिद्धत्वे पीतिशेषः कात्यै केति दत्तस्यै कारवोरभावे
नेत्यर्थः उक्तं न्यायेनेति भावः अत्रैवं शास्त्रासिद्धत्वेनैव अस्तु उक्तं न्यायेनाद्येवात ननु न्या
यानि सत्वस्यान्यार्थमावश्यं वश्यं कृतेनात्रेतेन एवाप्राप्त्येव सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते न चेदिति देव
दत्तस्य हर्द्धे हर्द्धे तुल्यवार्धकपूर्वसर्वेण दार्ढ्यस्य हर्द्धे तुल्येन नादिचीत्यनेन निषेधो विदेवदत्तवद्देहस्य
ज्जेनाभावात् त्रिदेशोऽनुपपन्नः सन्निमित्तत्वे जाप इति भावः न्यायाऽविषयत्वेन जापकत्वं शिथिलयति

हते इत्यादि नोन्मज्जनं देवदत्तस्येति शेषः क्वचित्तु तथा पाठ एव अपि समुच्चयेन साहचर्यात्वेति चेत्
देवदत्तं हंत इति भावः सुतरामिति नोन्मज्जनं देवदत्तस्येत्यनुषङ्गतेऽद्यात्कस्य सत्तादिति भावः अतएव तु प्रमु-
क्तः आर्थिकार्थमाह हतं दत्तमित्यादिः जीवने देवदत्तस्य मापशरीरं तत्स्वरूपं तदर्थं इति यावत्स्यात्पावि-
षयत्वमाह तावित्यादिः हतं तु रिति तत्त्वेनाभिमतस्येत्यर्थः तावित्यादौ एवं च मुखे न हृद्भिरिति न निर्दे-
शानुपपत्तिरिति भावः इति हेतोः एवं प्राग्निः अतएवाह तेनेति तावित्यादि निर्देशो नेत्यर्थः आवश्यकमिति तथा
चेदं दूषणमाहुस्तत्तदूषणादप्यवदूषमेवेति भावः ननु काया सिद्धत्वेनातिदेशो यै किंतु तस्या सिद्धत्वं मनिष्यन्-
त्वात् तच्च जातस्य वचने शीते नापिके तेन शस्यमिति प्राग्प्रवृत्तत्वरूपबोधत इति नाक्ते दोष इति चेन्न राज-
भ्यामित्यादौ पूर्वशास्त्रकारैश्च स्वप्नप्राप्त्येतदप्राप्तौ न लोपे जाते मादी स दीर्घस्यानेन वारणा पत्रैः हि
इहेत्यादा पुक्तरीत्या पलोपेऽस्या प्राप्त्या गुराणा पत्रैश्च तदध्वनपत्राहात्म्यत्र विस्तरे इति इत्यादिकं श-
ब्दैरुक्तं तद्वदूषणमिति भावः ननु त्रिपाद्यामित्यादि मलौकिकप्रक्रिया मध्यः शास्त्री सिद्धत्वा शयक एव।
पतं स्तत्क्षेत्रद्वयोः सह संज्ञास्तत्र त्रैपादिकस्यादावप्रवृत्तिरेवाश्रभावापेक्षाया पत्रैरुक्तिमित्रस्यैरादौ सत्ता

त्रैपादिकमादौ प्रवृत्तं तत्रापि तद्वत्त्वे एव भावोपेक्षा तत्रिह त्रिवृद्धेरभावश्चादेशबुद्ध्याभावो लक्ष्यते जातत्वबुद्ध्या
भावश्च। जायमानं कार्यं त्वत्वादेशे एव स्यान्निबुद्ध्या प्रवर्तते। नहि। जतममप्रयुक्ता प्रवृत्तिः। मुक्तिं न गोभारवती
ति न्यायात्। एतेन कार्यसिद्धत्वे नात्र न्यायः प्रवर्तते बुद्धिविपरिणाममात्रपरत्वे तत्रात्रादेशबुद्ध्या स्या
निबुद्धिरपनीयते। अस्तिद्धत्वेन चादेशबुद्ध्यावेव तिरस्तुतायां निरपवादस्यानिबुद्धिरितिकथं न सा सा स्वकार्यं
प्रवर्तयेदिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तमपास्तम। उक्तं देषीत। स्यान्निबुद्ध्यावेवो देशबुद्ध्याः पनीयतायां तस्यां चान्य
तोः पनीयतायां पुनः स्यान्निबुद्धेरसंभवाच्च। लिटति एण लोटि पुतथा दर्शनात्। एवं च कार्यसिद्धत्वस्या
पि प्रकृतत्वेन ह्योरसिद्धत्वस्य ततोऽप्यविषयत्वेनोभयाशयेन तेन तथोक्तं कार्यसिद्धत्वमात्रविवक्षायां
तु परकार्यमित्येव वदेन्न तु त्रिपाद्यां विहितमिति। एतेन भाष्याद्येव पादकार्यशब्देन शोच्यते तद्विहित
तमिति च पठितमिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिरिह स्ता। उक्तरीत्यैव निर्वीहेतथा व्याख्याने गोर
वात्। एवं च सम्यग्गवसथं गृह्यत आह। विहितमिति। अध्याहारइति। निरुक्तं ध्याहारइत्यर्थः ननु पूर्वशब्दे
न पराक्षेपे तस्यैव दमर्थक्येन मत आह। किंचेति। शारत्रत्वादेवाहातदीति। नत्वधीति। प्रयोगस्यैव तत्वादि

ति भावः। एवं च सम्यगनुपपत्तेरिति बोध्यं। तन्निर्वोहायाह। त्रिपाद्यामिति। किंचेति। तदनुपपत्तिरुक्ता
दुक्ता ध्याहारतदधिकार्याहारगौरव आदिक शब्देत्यर्थः। अपि नात्राकांक्षामुत्थाप्य संबंध इति कुंशा
मुच्यते। इदंार्थस्य त्रिपाद्यसिद्धित्याख्याने नैव सिद्ध्या प्रयत्नेः तिलघुतमत्वादिति भावः। ननु चतुर्दश
सूत्राकादि शिविष्टमावसानत्वायोगात्कदपो मावसानादित्युक्तमते आह। लोकप्रसिद्धेतीति। अग्निम
सलस्याप्ययमेवार्थः। ननु लोकपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्ष्यते मयुक्तमते आह। त्रिभिरिति। आदिना च
दिसंज्ञहः। एवं क्रमेण पठितानामित्यर्थः। पादेति। विसर्गस्य जनेन त्वेनाधमावृत्तेन तदर्थत्वात्। एवं चोच्चार
रगातथैव कर्तव्यमिति भावः। अर्धवृत्तेति। पूर्णविसर्गस्य वृत्तलक्षणात्कृत्वेन तदर्थत्वमस्य। एवं च
ध्वोर्हन्तयोर्होसर्थः। ननु हन्तद्वयस्यार्धमिति। तदा एक पूर्णवृत्तलाभापपत्तेरिति भावः। पतुत्वं द
ननु जगन्नाथादयः। असकृदिति प्रकृतिभावेन अत्राविधिभावात्। गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्यान्नि
त्वेन नान्यत्वात्। चैकल्यिकत्वादकृतइति परिभाषया वा तदभावपक्षे तत्तरगत्वात्सर्वगदीर्घपत्ति

यएविति स्वादितिरजाविति चिंत्यमिति अत्रमात्राः अतएव परिभाषया सर्वार्थदीर्घानां अ
त्रेवराप्रवृत्त्यात्परवर्गावरूपनिमित्तविनाशात् एवं च तदभावेऽप्येवमुक्तं यथा च सिद्धिरजाविति रजा
करस्तवारणपरिभाषया दीर्घवाधिरुगोपयि च तत्सिद्धिरित्याह तत्रितयमपि चिंत्यं अतएव
रिभाषया असत्त्वात् वारणीदागमस्य भूमिग्राहमानानात्मानकार्यत्वे इवो गवारणयो
युगपत्प्रवेव प्रवृत्तेऽप्यस्ति च उच्यते स्वत्वादौ तथा प्रवृत्ते तु विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव सर्वार्थदीर्घप्राप्ति
रिति स्पष्टमेवा एतेन न च ततः प्रागेव दीर्घः शक्यः अपवादभूतवारणपरिभाषा विषये तदप्रवृत्तेः न
ह्यंतरंगवहिरंगयो युगपत्प्रवृत्तिः कापि संभवतीत्यपिरतो करोक्तमपस्तम्ब एव च युगपत्प्राप्त्यावितिक
ल्पनापानिर्मलत्वात् तथा खंडनोक्तिं खंडनं न का रोपि चिंत्यं समा नमि मिसकत्वरूपम
मानाभ्रपे सेति वदन् जगन्नाथ इवेवो ध्याः अतः प्रकृतिभावाभावे इष्टा सिद्धावपि तत्रैव भ्रान्त्यो तो
सिद्धिमाह न च इति न चैव स्थितिरेव दुर्लभा औतः साकदीर्घप्राप्तेरत आह न स क इति अस्पदी

र्घवाधकत्वादिति भावा एव च तेन दीर्घाभावे सति तथा स्थिते गुरो इत्यादिवो जनावो ध्या दीर्घसुपल
क्षणा यतोपि प्रत्यासत्त्या अत्रि मिते कार्यमात्रस्य तेन वारणात् अत एवाहा गुरो इति अतो दीर्घत्वेनेति
भावः यत्र गुरो तस्य स्या निवत्तेन दीर्घो न पणिति अग्रायादिः तत्र तथा सति वाधकसंज्ञा गुरुकुलो
त्पूर्वस्यैव विधौ स्या निवत्ता च एतेन गुरो न तस्य पीत्यादि खंडनं हृदी धुक्तिः परास्ता उत्सर्ग समा न दे
शा इति न्यायेन तस्यापि पूर्वपरविधिचात् अस्या स्या निवत्तस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिद्वारा पदां तभूतं नकार
स्यानिक वरादेश प्रतिबंधकतया साक्षात्पर्यावापदचरमावयवसाधकस्तत्तिबंधकश्च नि
विध्यत इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतवा निषेधाच्च एतेन न च पदांतेति निषेधः प्रकृतिभावस्य विकाराभावमात्रता
त्यर्थकत्वेन पदचरमावयवत्वाभावादित्यपि जगन्नाथा युक्तमपस्तम्ब तत्त्वेन यत्राह पणिति चेति पा
ठ इति मुख्यपाठस्यार्थः प्रकृतिभावपर्यावादेशायां ह्यसिद्धेरिति भावः इति पाठेति अनेन नास्तेव स
इति धनवति यदि कचिदस्ति तत्राह आगतुनेति सोप्य सोप्य सोप्य प्रदायिक एवेति धनवति इति बोध्य

भा.प्र.
६३

मिति आगंतनामंते निवेशस्य लोके कृतत्वादि ति भावः। एतेन च यमित्यादावपि च यमित्याद्यापत्तिरिति
 मंदोक्तिः। ओसन्नो जीति गुणानि जन्ताद्वारा रिति चिंत्यमिति संबुद्धिः प्रकृतिभावपक्षे न लो रिति
 तदभावे रो रितुचितमिति लो रिति लो रिति चिंत्यमिति जगन्नाथोक्तिस्तथा साधयितुं मंडन रुद्रुक्तिश्च
 पास्तेति द्विकः। रो रिति ति। षष्ठी समासे पूर्वनिपातानियमः। कर्मधारये व्याप्य व्यापकभावसत्त्वेन व्या
 प्यस्यैव सहातिविरोधेन परत्वात् षष्ठी समाससत्त्वेन। परागगुणोति निषेधात्। समाजाधिकरणमसमर्थव
 दित्यसामर्थ्याच्च। समानाधिकरणधिकारे समाजमध्यमध्यमवीरश्चेति पाठेन तस्य तदधिकारस्य समा
 साविषयत्वे व्याप्यत्रा प्रवृत्तौ मानाभावात् न चैवं समानाधिकरणेति निषेधो व्यर्थस्तत एव षष्ठी समा
 साप्राप्त्येति वाच्यम्। सार्धः कालनित्यादाविसृष्टोरिति षत्वाभावापत्तस्य आवश्यकत्वेऽपि सार्धं व्युत्पत्तय
 दोषमर्थसत्त्वेन निषेधावश्यकत्वात् न चैवं वाच्यमिति तदर्थं मावश्यकत्वेन धातुत्तरप्रत्ययेन
 कर्मधनमिधानेनेत्यर्थकेनाधात्वभिहितमित्यमेन यजुषः पीयमानस्येत्यादौ सामर्थ्यसत्त्वेन निषेधा

६३

वश्यकत्वान्न चैवं वीरः पचन्नित्यादौ समानमध्येत्यादेश्चा रित्यर्थेनाज्ञापकत्वेन्यत्र कर्मधारयेऽपि तस्य
 ह्युत्पापज्ञावन्न सोऽपि न स्यादिति वाच्यम्। तेषां भ्रममिधानात्। अत्र च न वाच्यं न त्रासा रणादिति समर्थम्।
 त्रभाष्यमाना एव चात्रापि विदोषणमिकर्मधारयः नोत्सहतेति विदुर्भाष्योक्तैः। तथा चानेकर्मधा
 रयेन बाधकमिति द्विकः न चैवं मपि षष्ठी समासस्यैवाप्येकर्मधारयस्यापि परतोति निषेधादुक्तदोष
 क्तदवश्य एवात आह। परागगुणोति निषेधस्त्विति। समानाधिकरणानिमित्तक इत्यर्थः। उक्तो ह्यहं
 सिद्धयमावश्यक इति भावः। षष्ठी समासस्येति षष्ठीति सूत्रविहितसमासस्यैवत्यर्थः। अनंतरस्येति न्या
 यादिति भावः। अत एवाह। ननु कर्मधारयेति एवं चेत्स सुलभ इति भावः न चैवं युतुष पापमानस्येत्या
 दावपि षष्ठी समासनिषेधेऽपि प्रकृतवद्विशेषणसमासोद्वार इति तत्र निषेधे फलाभावः ऐक्ये पद्य
 मेकस्वर्गपूर्वनिपातनियतश्चेति त्रयहि समासफलं। तत्र स्वरभेदेन समासभेदाङ्गीकारेऽपि प्रकृतैतद
 भावादौक्यस्य तु न्यायात् पूर्वनिपातस्याप्यन्यर्थसंज्ञानियतत्वादिति चेन्न। तयोः समासयोस्तत्र फलं

भा.प्र.
६४

विशेषाभावात् अतएव बहुलं गृहणं न दंजीकारता एवं च प्रयमाते न समास इति पशुनेपिषष्ट्यंततत्प्रयो
गाभावश्चानभिधानादि निबोधं ननु निषेधसामर्थ्यादेव तत्र के मधारया प्रवृत्तौ किं बहुलं गृहणं पर्थे त
धावनेनेति चेन्न गमनस्यैव पसो जाये नो हि सादावधात्वमिदितमिति सामर्थ्यस्य सत्वे न स्वरभेद पूर्वनि
पाते भेदसत्वेन च तत्सार्थक्यात् एवं च बहुलं गृहणं देवतत्रतेदप्रवृत्तिरित्यं न चेवं प्रकृतं विन स्यादत
आह। बहुलं गृहणं नेति अस्य प्रयोजनं तत्तमेव। तदभाव इति। कर्मधारयाभाव इत्यर्थः। अतएव विषय
इति। भाष्याद्युदाहृतप्रयोगविषय एवैत्यर्थः। अतएवाप्यस्य पदस्यैत्यर्थः अप्यपदाभिरिति सूत्रप्रयोगः
सहिवहो देवर्गस्येति वसंज छत इति टिक्। प्रथमांते नेतीति। नन्वत्र किं मानमत आह। प्रथमोपे
ति। यदसंस्कारावप्यसंस्कारपक्षे पोरिति भावः। एतेनाद्ये रदं द्वितीये तु ग्निममित्यपास्तमापुस्त्यभावात्
अतएव तत्र जापकं वक्ष्यतीति भावः। परिनिष्ठितेतीति। यच्च त्रसमानाधिकरणं गृहणं तापकं पक्षी समा
सनिषेधकमिति। तत्रातत्तत्तारव्या न समभाष्ये धनितत्वात्। तदेतद्धनपत्राहा अत्र चेति। परिनिष्ठितवि

६४

सत्त्वात् समासपक्षे इत्यर्थः। सकविप्रकीर्त्यस्याभावेः पूर्वनिपाते त्वपि व्यर्थमेवेत्याशयेनाह। एकविभक्ति
चापूर्वनिपात इति। जापकं त्वेकविभक्तिं गृहणं मेवेत्याह। अथ चेति। तत्प्रधानं न जीकारः। एक
गृहणसामर्थ्यलभ्यमाह। निपतेति। अनिपतविभक्तिचेति। अनिपतविभक्त्यंतत्वे हि ननु तस्यो जी
कोरक्यंतार्थक्यमत आह। तत्त्वचाग्ने स्फुटी भविष्यति। अति क्रान्तमित्यात्मादि। मात्नामित्यनुसंगः।
अतएव। परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षां जीकारस्य जापकसिद्धत्वादेव। इत्यादौ। कर्मधारय इ
त्यर्थः। अतिप्रसंगः। तत्सूत्रेण पूर्वपदस्वरूपप्रसंगः। प्रतिपदोक्तं। तत्तीयास्य प्रीपदोपात्तविहितस
मासस्य तत्र गृहमित्यर्थः। समाहितमि। अथानिर्गलत्वेन शका समाधानकारसंगतिः स्पष्टे वेति भा
वः। अत्र चेत्तस्यो कारसहित इत्यर्थे प्रश्नेष इत्यस्यानन्वयापत्तिरत आह। सूत्रे इत्यर्थ इति। प्रश्नेष इत्यस्योप
स्थितत्वादाकारप्रश्नेष इत्यर्थः। तत्सूचयनं व्यवहितत्वेनार्थात्तरस्य मवारणापहा। आकार इति। यत्तु लाघवा
दकाराकारादिना न सावर्ण्यमिति जापनसंभवादाकारप्रश्नेषो व्यर्थ इति रत्नाकरः। अन्यत्रापि जापन

स्यलेत्रानुमानिकं वचनं स्वीक्रियत इति तदा वः तन्नेति ध्वनयन्नाह निर्देशेनेति। कालसमयवैलेत्यादि
निर्देशेनेत्यर्थः। लघुपि इति। तथा च लघुपि लघुतुः जायः। एवंच यत्रास्ति लघुभूतमत्रैषादिप्रका
रोनतेत्रागत्यानुमानिकं वचनं कल्पने व्युत्पत्तया कल्पने मानाभाव इति भावः। उक्तं निर्देशासदीर्घत्वेना
त्रा मानत्वा संभवादाह। एवं व्याख्येति। प्रयत्नमेदेन। इषद्विहृतविहृतविहृतेत्वेवं प्रयत्नमेदेन भाष्य
मिति। अन्यथा प्रत्याख्याने प्रुतेन ह स सावर्ण्याभावस्तत्वे तु सावर्ण्यामिति फलमेदे प्रत्याख्याना सं
भवेन तदसंगतिरिति भावः। शीतलशब्द इतीति पुनः शकारोच्चारणमा मर्थानदीर्घः किंतु दधीत्यस्य
तच्छकारे प्राप्तिरिति व्याचष्टुः। तत्रा वैषम्ये बीजाभावात्। शीतलशब्दस्य वृत्तिरिति पथाश्रुतमूलयोः स्वर
साधेति दध्वनयन् व्याचष्टे। शब्द इति। सूत्राभावे ह स्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छकारस्याकुशेन
दीर्घप्राप्तिः। सूत्रे सत्वे तु तयोः सावर्ण्यानिषेधेन शब्दा कृत्वा भावात्तदप्राप्तिरिति भावः। यत्ते कश्चिन्नांकते
न चेति। विशेषा पेक्षे जापकमित्याशयेनाह। तच्छकारस्येति। शीतल इति। शीतो ह्यपि भावः। तदमि

प्रायेणो वसिष्ठोती समाधत्ते। शीतलेति। नत्वाभावे नत्वाभावे च सतीत्यर्थः। स्वार्थकत्वादिति भावः
किंत्वित्यसा शान्वयः। इत्यदोषादिति। उक्तप्रकारेण रूपनिष्पन्नो दोषाभावादित्यर्थः। सिद्धादिगणो सर्वत्र पा
ठानुपलब्धादाह। शीतलशब्दो हीति। नन्वेवं के शोन शीतलशब्दस्य पादने गोरवेणोत्तरीत्यानाद्यवेस
तितदात्र हे किं फलमत आह किं चेति। शीतुः एवेदमिति भावः। पुनर्मिति। लाघवादिमिति भावः। एतेन शीतुः
शकारोच्चारणस्य सामान्यपेक्षत्वात् तथापि सिद्धिः किंच। शप्रातोः शकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्त्याऽख
डेचकारो प्रवृत्तिः। किंच। अकः सवर्णरिति सूत्रे च न हरा सामर्थ्येन दीर्घवारणं कर्तुं शक्यमित्यपास्तम्।
अचमहरास्येत्यर्थत्वाच्च। मूलप्रतीकमयत्वाव्याख्यानेन भ्रमनिवृत्तये आह। एवेति। पत्वत्रौ पत्
गौदति अत उत इत्यादित परकारणमानमिति तत्रालंकारग्रहणेन चापि तात्पर्यं तप नृलवर्णस्य नृवर्ण
वदति देशपक्षे संभव इति। तन्मदं। सावर्ण्यापक्षे तदसंभवात्। जापितेपितत्यक्षस्य भाष्या न फलत्वाच्च।
तत्पक्षेण ग्रहणस्यैव सूत्रे सत्वाच्च। पदपि हि द्वौ दोजिते नर्थकत परकारणमानमिति। तदपि न। अ
सहार्थतया पूर्वार्थत्वस्यापि भाष्ये स्पष्टत्वेन वारितार्थत्वात् तदनयनरूपकोतरमाह। अत्र चेत्यादि। अ

त्रैवपरेणान्नहृत्तत्पर्यः। अनन्तविध्यर्थेनदितिपक्षेइतिभावःतत्पक्षानुसारेणोक्तोत्तरमाहास्यानेत
 रितिनिष्पन्नार्थेपक्षेइतथावक्तुमेवाशक्यमितिभावः। एवंजापितेपुनरीत्यासकारग्नहृत्तत्पर्यत्वस्याभावेवि
 वक्षितार्थेजापिवैयर्थ्ये। चारितार्थ्यभावेनजापनासंभवादितिभावः। तदेवाहसहस्रपेति। अभ्यनुज्ञाने। प्रति
 प्रतिप्रसवः। तस्यैवलाभेनपुनरुक्तत्वादितिभावः। स्पष्टंवेदं कर्मणिवेतिस्त्रेभाष्ये। एतेनेदमोमः सनः सनेवेत्या
 दाविवासाप्योदेशत्वेनविधेयत्वमेव। अन्यथास्यानवस्येनचयापत्तिः। यद्वा। अतउदितिजापका
 दाव्यमानस्यापिसर्वग्याहकत्वमवष्टभ्येदंजापकंसुस्यमित्यपास्तम्। उक्तपुनः। अणुदित्सत्रे
 पूर्वबोधत्वहपविधेयत्वस्यैवग्रहणञ्च। उक्तजापकोदायमानस्यलेजकारस्यवसवर्गग्याहकत्व
 स्वीकारञ्च। अतएवभाष्यमानोप्युक्तःसर्वगिनगृह्यतीतिसंगच्छते। तेनादौसासेरित्यत्रनिबोद्ध
 त्तिदिकः। अतवाह। अपूर्वबोधत्वतिननुग्रहणकशास्त्रस्यापिनिषिद्धत्वेनानिष्यतिः। कुत
 इत्यतआहविणीनामिति। इतिकथंनान्दोलोवित्यत्रप्रवृत्तिरतआह। अपभावइति। अन्य
 था। आहुनिषेधवाक्यार्थबोधाभावे। बाधकेति। निषेधेत्यर्थः। तच्छब्देनेति। अणुदित्सत्रेनेत्य

र्थः। नचेति। नहीत्यर्थः। एतद्वाक्यार्थबोधतइति। नान्दोलोवितिवाक्यार्थबोधादित्यर्थः। तन्निष्पन्नपः।
 सर्वगपदनभ्युपगतथाचतस्यास्यसत्रार्थबोधस्यनिषेधात्प्रागवश्यकत्वेपिनिष्पन्नपामा। तदप्रवृत्ति
 रितिभावः। बाधकाभावादिति। प्रतिबंधकाभावाकाक्षादिसहस्रस्यार्थेपिस्थितिरितिभावः। बाधकाभा
 वादिति। प्रतिबंधकाभावाकाक्षादिसहस्रस्यार्थेपिस्थितिरूपकारणसत्त्वादित्यर्थः। विध्यपेक्षत्वेपी
 ति। अभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानकारणत्वस्यसकललोकतत्रेस्थित्वादितिभावः। एमास्त्वत्रेपत्वमि
 तीति। अत्रषत्वस्यासिद्धत्वात्तत्वेकैवतेषठः। कःतीतिकत्वेचतदुत्तरैवत्वमितिप्रक्रियाबोधा। वस्तुत
 स्तत्तत्तत्तत्तदीभामसिद्धत्वात्संयोगोपपन्नवत्तुमुचितइत्याशयेनाह। सर्वस्येति। उक्तत्वादेवा
 गाशीरित्यत्रयत्त्वस्येत्यर्थः। एकयापुनः। संयोगात्तसत्रापेक्षसिद्धयुक्त्या। आपाद्यमानेइत्युभयान्व
 यि। तथाचठत्वादेरसिद्धत्वयुक्त्यावारणकृत्वाआपाद्यमानेआपादयितुंयोग्यसंयोगात्तलोपेय्यापा
 द्यमानेआपादनविषयेयस्यापसर्वत्रासिद्धेतिपुनरेनादरादित्यर्थः। शीतमिति। उपपादितमध

ज्यमानतापत्तिरिति। ननु वार्थविकल्पस्यात्पाद्यार्थवत्क्रियात्वमस्येवेति द-नेपिवारणाभाव इत्य-
त-आह। क्रियात्वं चेति। अती पमानत्वमिति। वाशब्दात्तपानुसृत्या न तत्वेति था च भूतभाविष्यत्का-
लसंबंधादिना दृष्टाते तत्त्वप्यत्र न तथा गमकामावाते। एतेन धातुत्वे वा तत्पादिप्रयोगापत्तिरित्य-
पास्तमिति भावः। ननु साधेत्वं नामोद्देश्यत्वेनावधित्वेन वा नन्वपित्वमन्यादृशं वा लवा लवा प-
मानं तत्प्रकृतं पसीत्यत आह। साध्यत्वं चेति। उत्पाद्यमानत्वेमेवेति। तद्वप्येव बोधादिति भावः।
स्मरं चेदमुपपदमिति। सुट्कात्पूर्वमित्यादौ भाष्ये। स्यात्कीलतचेतदुक्तं च। गौहपसर्गवादे धात्वर्थ-
वादे च मज्जुषाणामित्योह। अन्यत्रेति। हिरुमित्यादीनि। ननु कृशिते तदर्थस्य क्रियात्वाभावेनैषां क्रि-
यावाचकत्वाभावेन कथं तत्तमेत आह। एषा मिति। एतेना-अक जुत्यत्वाचारितार्थे न तेषु अव्ययेषु। तथा च
नेदं भाट्टिविशेषणव्यावर्तिमिभावः। अपास्तमिति। प्रधानवाचकत्वेनापेक्षया अधिकृतविशेषणोपाध-
कत्वेनैव व्याप्यत्वादिति भावः। अभिमान इत्यनेन सूचिता मुक्तरूपा महचिमाह। नन्वेषामिति। ननु शि-

येप रतिति डंतात्कालस्यापि प्रतीतेस्तस्यापि तदर्थत्वेन क्रियात्वात्वाचकत्वाभावेन न दोष इत्यत आ-
ह। कालोपीति। अपिना फलसंग्रहः। धात्वर्थ एवेति। तत्तमेव क्रियात्वं। अत एव फलस्यापि क्रियात्व-
व्यवहारस्तदचकत्वे धातुसंज्ञाचलको राणां तु घोतकत्वेमेवेति भावः। क्रियावाचकत्वहानिः। तन्मा-
त्रवाचकत्वहानिरित्यर्थः। ननु तस्य धातुत्वे दृष्टापत्तिस्ति ड-त्यतिस्तत्त्वान्नेत्यत आह। तस्य निश्चयेप-
त्तिरिति डं तस्य चेत्यर्थः। नन्वेवमप्यात्वस्या शितीति पुरुषासेनैसमैमिति कत्वात्वात्त्वप्रसक्तिरत आह। तद्व-
अनेमिज्जिकमिति। धातुत्वेन निमित्तातिरिक्तनिमित्तकत्वाभाववदित्यर्थः। प्रत्ययनिमित्तकभाववदिति वा-
वत्। अत एवेति। धातुत्वेति गोप्यामित्यादि निरुपार्थः। लिटि धातो रित्यतोऽनुसृत्या धातो रित्यस्य भावः। उपदे-
शमहं तां चेत्यादिव्यवृत्त्यर्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अमित्यत्वज्ञापनार्थो उपदेशपदं जन-
नस्य धातो रित्यर्थ इति मूलकृतोऽभिमानः। अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। सोपिवार्तिककृतोऽ-
भिमानेनाह। एवमेवेति। भाववचने धातो तदर्थस्य प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। शिश्येति किंच स्यात्। अशि-

भा.प्र.
७०

गीत्यात्वं प्रसज्ये तात्तद्विधातोर्विहितमिति शिष्ये इति ती कमुदायो यमावाभिधायित्वा तत्त्व यस्य धुसं
जाप्रसंगदात्वं प्राप्नोति नन्वपि तीति पर्युदासादशितः परत्वात्प्राप्तिरिति चेत् सत्यं तच्च नैमिषि कं शि
तितुमिति विध्यते इति च प्रकृतसूत्रस्य तथापि मानिवातिरुन्मताभिमानिभाष्य के वटकोरित्यर्थः तत्र
प्रत्ययात्तस्योपदेशाभावाद्वा तुल्ये व्याख्या प्रत्याप्रत्ययस्य तुल्ये लिटि धातो रित्यनुवृत्त्या आदेचरुत्पन्न
धातो रिति संबंधस्तत्ते हेतोरेव शक्य इति तद्विधातो रित्युक्तं अत एव प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तु
मः ॥ गोभ्यां गोभिरिति न वक्तव्यः ॥ धात्वधिकार आतिपादकस्याप्राप्त्यः ॥ धातो रिति वक्तुं क प्रकृतं
लिटि धातो रनुभ्यां सस्येति तत्रैव भाष्य संगच्छते ॥ सूत्रोद्देश्यत्वेन सजातीयसहायत्वे विध्यपदेशिवद्वावप्र
वृत्तिरिति वार्तिके हेतोर्मिमान इति भावः ॥ तदेतत्सर्वं मनसि निधाया ह ॥ त्रैविशिशिष्ये इत्यत्रैव त्वर्थः ॥ प्राप
यस्येति ॥ तथा च भावार्थ कतिङ् रूपस्यां तस्येति तदर्थ कतिङ् यस्मात्तस्यां तस्येति ॥ मूलकृतो व्यवेच
तात्पर्यं वार्तिके रुदनुरो धातु एतेन तादृश मूलविशेषादिद्वयारण्यं न चित्यपास्तम् ततोपि वार्तिकवि

७०

शेषस्य गुरुतरत्वाच्चेति भावः ॥ एवकारव्यावर्त्यमाह त्रिङ् तेति ॥ उपदेशाभावादिति आद्यौ चारणवि
षयत्वाभावादित्यर्थः ॥ धात्वप्रसक्तिरिति ति ॥ धातुत्वेपीति शेषः ॥ तथा च फलाभावात्तत्र धातुत्वापादने व्य
र्थमिति न तदस्य व्यावर्त्यमवेदिति मूलकृतसदृशदाने वैषम्यं पत्तिः ॥ उक्तरीत्या तस्यापि तत्राभिप्रायेत्वे
कारस्य तत्त्वेनोक्तरीत्या व्यपदेशिवद्वावै नोपदेशै एतत्तत्त्वस्य सत्त्वादात्वप्रसक्तिरिति न न वार्तिकमतः रुचिः
सूचितेति तदेमिमानि मूलमप्यसंगतमित्याशयेन सिद्धं तभाष्यरीत्या शक्यता ननुति ॥ एषा धावेतत्र सूत्रे
आदेच उपदेश इति सूत्रे धातुग्रहण संबंध इति ॥ अतः ॥ सप्रसारण इत्यादावसंबंधनापि तदसंबंधस्तो
दृशभाष्योक्तमथापि निवृत्तमेव मपि न दोषः ॥ उपदेश इत्युच्यते ॥ उद्देश्यप्राप्तिपदिकानां नोपदेश इति तत्रै
व प्रतिपादितं ॥ अत एव तदेतद्वा तुग्रहणं तिष्ठतु तावत्साम्यासि क मिति लिटि धातो रिति सूत्रभाष्यसंगच्छ
त इति भावस्तदाह ॥ उक्तो भाष्य इति ॥ धातुग्रहणं नुवृत्तं न फलं गोभ्यामित्यादि ॥ तथा हि ॥ उपदेश इति षष्ठ्य
र्थस्य मी ॥ कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदं ॥ आद्यौ चारणविषय इत्युच्यते ॥ तस्यैव इति विशेषणं ॥ ते नै जंतु स्योपदि
श्य मम स्येत्यर्थं भाष्यकृतो गूढाभि संधिः ॥ एवं च गोभ्यामित्यत्र गो इति समुदायस्योपदिश्यमाने जंतुत्वा

नामपिकारणमिति भावः। आत्वप्रसक्तिरिति। एवं च फलभावात् आत्वमेकारस्येति भावः वस्तुतस्तथा तु
त्वमेव नैतपोह। अपि चेति। वासादृश्यभादीनामिति शेषः। न दोष इति। शि श्ये शि शि यरे इत्यादौ न प्रत्ययस्य
धातुत्वापत्तिरूपदोष इत्यर्थः। सूत्रशेषेति भवादि सूत्रशेषेति अर्थः। आरावयति। आरावयतीत्यर्थः। वृत्त
ति। वर्तयतीत्यर्थः। आदिपदेन वृत्तयतीत्यर्थकववु यतीत्यस्य परिग्रहः। अपभ्रंशानामपि स्वातंत्र्येणैव बो
धो गीकारादेतेषां क्रियावाचकत्वं बोध्यं न हि साधुत्वापत्तिरूपदोष इत्यर्थः। सूत्रशेषेति भवादि सूत्रश
षेति अर्थः। आरावयति। आरावयतीत्यर्थः वृत्तयति। वर्तयतीत्यर्थः। आदिपदेन वृत्तयतीत्यर्थकववु य
तीत्यस्य परिग्रहः। अपभ्रंशानामपि स्वातंत्र्येणैव बोधो गीकारादेतेषां क्रियावाचकत्वं बोध्यं न हि सा
धुत्वा साधुत्वे निवर्तते किं तु प्रागुक्ते एते न साधुत्व निश्चयात् सा शास्त्रप्रहत्या साधुत्वापादनमनुचितमि
त्यप्यस्तम विस्तरस्तमं ज्ञायादृष्टम्। उदिकरणेनेतीति। ननु धातुत्वाभावेऽपि सुबुद्धतावुक्तिर
सं नुमाद्यर्थमिति तावका संभव इत्यत आह। इदं सुपलक्ष्येति। तत्र ह्युक्तिरिति। संभवादिप्रकृतिकेत्यर्थः। न

ननु धातुत्वाभावेऽपि सुबुद्धतावुक्तिरिति

तत्वे स्यान्तस्तन्वादानामत आह। सार्व धातुके इति। संभुस्तुं भविति सूत्रेणेति भावः। धातुत्वं इति संभवादीनामिति भावः बोध्यमित्यस्या
नापकर्षः। अस्य च तत्रानुपगमनत्वेन नैवमपि ज्ञादीनां तत्वेन स्यात्मानाभावात् अत आह। जित्यादि कृतिप्रभृतीनां तत्त्वं दृशानां तत्त्वं च
क्रियावाचकत्वे सति धातुपाठोपहितत्वेनेति भावः। अत आह। नैव चिदिति। तत्रापठितानां तादृशानां सूत्रवार्तिकगणपठिताना
मित्यर्थः। तत्र सौत्रा उक्ता एवाऽनेका जगृहणं च लुं पाद्ये मिति च लुं पाद्यार्तिकस्थः। आदिशस्वास्तु गणस्याः। केदुदयोपि गणस्याः
सौत्रमाद्ये विहाय इति बोध्यं। कार्यविति प्रत्ययस्यैव अर्थः। ननु तत्तद्भाषकेन तत्र ह्यचने गौरवमिति पाठ एव अपूर्वः। तेषां सुचितोऽत
एव आह। नैव इति। भाषके इत्यर्थः। चणवार्थः। भ्रंशपदेन रं योज्यः। भ्रंश इति। सांप्रदायिकपठनपाठनाभावात्। स्मृतिमूलभूतकल्प्य
मानश्रुतिवाक्यवदिति भावः। नन्वेवं च लुं पादानामित्यग्रिममूला संगतिः। किंच बह्वचमेतन्निदर्शितमित्यनार्थमप्रामाणिकं। अत ए
व पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्ने भवतीति भाष्ये तत्रैव स्यात्तौ पाठौ पाठौऽपि स्वीयता प्रतिपादनार्थ इति कैयटस्य संगच्छते। अ
त एव भवादि समासोक्तकरणमिति चेत् तदेतद्व्यनयन्नाह। मैत्रेयेति। तत्राचनभाष्यादिसिद्धान्तस्त इति भावः। आह। दिति।
द्वचित्युक्तकेतया दृश्यमानादित्यर्थः। तत्र वेदे तदर्थे निर्णयायास्य प्रवृत्तेः। तदभाष्योक्तेति वेदभाष्ये तत्तप्यर्थः। तन्मात्रेति। सो
धरा व्यर्थमात्रेति अर्थः। उपक्रमादिनति चेव निर्णयादिति भावः। अन्यथा पाठे निरनुस्वारवेदपाठादप्यप्यासां नुस्वारपाठे मानाभा
वादिति। अन्यथा तदपि तदभाष्योक्तस्यादिति भावः। किंच द्वितीयांत सन्निधौ पशुशब्दे पठनीये क्रियासन्निधौ पाठस्यादृष्टार्थ

भा. प्र. श.
७३

तापतेः अपि च लोभं न पंतीत्यत्र निर्विभक्त्या घुपत्तपाठेन निपातत्वं निर्णयात्। निपाताः आघुपत्ता इति किं सूत्रात् अत्र
यादिभक्तेर्लुक् सत्वाच्चतुष्पाजातिविशेषवाचीपशुशब्दस्य तो दानः पुष्टिगम्यः॥ पशुस्तानित्यासे तस्यापाठत्वं तदेतत्त्वं
नयन्नाह गिति वामनेन तत्र निसोऽनुत्पाएवमित्यस्यानुपपत्तेराह तत्र हीति तत्सूत्रे ह्येत्यर्थः एवं चाव्यवहितेन दृष्टुत
मित्यंशेन साम्यबोधक एव शब्द इति भावः उभयोरावश्यकत्वं मन्पतेव गंतव्यम्॥ इति संज्ञेति॥ अथ माध्यायस्य संबन्धिका
र्योपयोगिसंज्ञानां प्रकरणमिति समाप्तमित्यर्थः तेनाच्चेदितप्रगल्भलोपसंज्ञा घनुक्तावपिनक्षतिः तस्याचसंज्ञानामेवैदं
प्रकरणं न तु तासां मिदमेवेति बोध्यं॥ अथ इत्याघुपन्यासस्तु मासंगिकः एतेनाइ उणित्याघुपन्यासेन युक्तः तेषां क्रम
बोधकत्वात् तत्फलं तु यमांभमित्यादेयथा संख्यधारित्यपास्तम् उक्तं युक्तेः आदिरत्येनेत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्राच्च
त्यन्यत्र विस्तरः॥ इति संज्ञाप्रकरणं॥ ॥ परममूले इति के गुणवद्वाति परिभाषे मेव व्याख्यानात् इति भावगुणवद्विग्रहण
सामर्थ्यादिति भाष्यद्वारा नुगुणं यत्र पदे भवतीत्याशयेन शंक्तेयघपितदेति गुणवद्विग्रहणं नुवत्येव सूत्रबोध्यार्थ
लाभे इत्यर्थः एवेन सूत्रे तस्य व्यवच्छेदः संज्ञाकरणेनान्यत्र संक्षिपरत्वेन न धात्वित्यादिसहितैर्येषां चतयोपपरत्वादि
तिभावः सामर्थ्यात् पुनरत्र सूत्रे तदग्रहणं सामर्थ्यात् शब्दव्यापारेति इह तस्य गुणवद्विग्रहणं तद्व्यवहितगुणवद्विग्रहणं
के। एवं चानुवृत्तिर्नेति तदभाष्यताम्येति भावः यैवमेवमिति योजनया सम्यक्ते इत्याद्येवेत्यर्थः इत्येवमित्यध्यातव्या त्रत्ययो
रर्थपरत्वेनानुवृत्तयो रर्थोधिकारात्त्वादिति व्यापवितुवत्तपदशब्दस्य संज्ञापरत्वं स्पष्टं दृष्टत्वापदेऽगुणवद्विग्रहणं तद्व्यवहितगुणवद्विग्रहणं

७३

दिसंज्ञा मा मोतीति भाष्याच्च शब्दपरत्वेन च योजना लाभ इति भावः अतएव संबंधानुवृत्तिप्रदर्शकैतत्सूत्रभाष्ये इको
गुणवद्विग्रहणं इत्युच्चार्य गुणवद्विग्रहणमनुवृत्तेश्च युक्तं न चिक इत्येतावन्मात्रमुच्चार्य एवं चानुवृत्त्या योजनेत्येतदभाष्यताम्यर्थ
॥ परत्वं सभाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकतया सुयोजितत्वं तन्मतेव भाष्याभिमतं अतएव के यदोप्युत्तरं पदत्वेन तन्म
तमभिहितवान् किंचानुवृत्तयोस्तयोरसमस्तयोरेकवचनात्तयोर्द्विवचनात् समस्तैकदेशभूतगुणवद्विग्रहण
त्वासेभवेन तत्पक्षासंभवः न हि भवति चेन्नैत्रोदं डास्त्विति अतएव मंदबुद्धिर्न फलमुक्ते अतएव न शब्दशोरवरविरो
ध इति बोध्यं एतेन संबंधानुवृत्तौ मंडुकलुत्तौ वाऽत्र तयोर्ग्रहणे च गोरवमिति संसर्गसूत्रद्वयानुवृत्त्या तयोस्त्यागएवोचित
इति कोस्तुभरत्वाकरमंदाघुक्तमपास्तम्। तथानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेः तन्मतेपि चतुर्षु पदेषु स्वरितत्वं प्रतिज्ञाया
स्तथा योजनायाश्चावश्यकतया गोरवस्य स्पष्टत्वाच्च गुणवद्विग्रहणं सामर्थ्यादिति भाष्यविरोधापत्तेः अतिदिक ननु एवं
व्याख्यानस्य दिप ओदित्यादिष्वप्युभयजनकानि व्याप्तेर्निरासस्य फलस्य मूलोक्तत्वेपि तद्व्यवच्छेदेषु स इत्यनुचितं तत्र
कोऽभावादन अत्रेति। तथा चान्यत्र तस्यासत्त्वेपि तदनाम इत्यत्राव्याप्तेस्तदुभयस्य च जनकानि व्याप्तेर्निरास एव फलमिति भा
वः अथ अत्रैतत्स्वादिपदानुवृत्तिफलं तु दिवउदित्यादिगणनिर्देशस्तसंज्ञापसर्जनव्यावर्त्यर्पउत्तरार्थश्चेति बोध्यं न्यघपिदि
वः इदिकतस्यैवार्थेन धारित्यस्य सिद्धिः लोपो व्यो रिति वलोपः दिवउदितितुन अभिव्यक्तेति न्यायात् अनन्यग्रहणप्रत्याख्या

नान्यथासमो रित्यादिद्रापकाच्चः हे स सा इत्यादिसिद्धिः एवमिदमोमः इयोयुपुंसातिद्रापकादिममित्यादिसिद्धिः एवंपेयाइत्यस्य
 मत्तत्तददिमतेइतोदित्यत्रेदग्रहणात्द्रापकासिद्धिरिति नोक्तार्थो गीकार फलतयापिद्रापकानादरेणतथोक्तिः किंचोक्तद्रापकैरानु
 मानिकवचनानां कल्पनापेक्षमाशब्दव्यापाराश्रयणमेवलाघवादुचितमिति तथोक्तिः वस्तुतो लोपो व्यौरित्यत्रवस्यभगवताप्रत्यारब्धा
 नात्तौत्रचकल्पने गोरवाच्चघोः शब्दसिध्यर्थतयाव्याख्यानावश्यकतयापंध्याइत्यादनामपिततएवसिध्याद्रापकायाश्रयणोप
 लाभाद्योविपरीतगोरवंचअतएवघोरित्यस्यमूलोप्रागुक्तिः एवंचमुख्यंतद्वत्त्वं॥नचपूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोक्तेः सर्व
 त्रमसिद्धत्वेपिवैपरीत्यंनद्वचिदृष्टमितिवाच्यं॥श्रुतिलिंगादोतस्यपूर्वमीमांसायांस्थष्टत्वात्तस्मादस्तुमध्यमः पक्षइति
 दृष्टसूत्रभाष्योक्तातथानियमाभावाच्च॥भाष्यदूतोपीदमेवाकृतं॥एतेनेतिइति॥सामान्यापेक्षद्रापकेनस्वरूपविधावस्थानु
 पस्थित्याघोरित्यादेरपिसिद्धिः तस्याचगुणवक्षिपदमात्रानुवत्येकृत्यतत्पदत्यागएवोचितइतिरत्नाकराद्युक्तमपास्तम्
 द्रापकस्यसामान्यापेक्षत्वेमानाभावात् गोरवाच्च॥सुपांसुगुगित्याद्यर्थमद्वामस्थानेचिरेष्यत्वाद्येनानाव्यवधानन्यायेन
 नातिप्रसंगइतिवाच्यम्॥अंगशेषप्रत्ययस्योत्पत्ताकांक्षत्वेनतथाऽन्यस्येवाभावात्एतेनाद्विधिसामर्थ्यान्नयेत्यप्यपास्तम्
 एवंचपंध्याइत्यपिघोरितिवन्मुख्यमेवोदाहरणमिति तथोक्तिर्युक्तेवेतिदिक्॥यद्यपित्यदादानामित्यत्रैकपदोपस्थितौस
 भवतातित्यायेनसामानाधिकरण्येनान्वयउचितस्तथापि विभिन्नवचनत्वादधिकृत्यानुरोधोच्चैर्न्यधिकरण्येमेवा
 न्वयः अतएवभाष्येइममित्युक्तिसाफल्यंतदतद्रुदिनिधायान्नेकारेति एवव्यावर्त्यमाहनेति॥दार्घ्यइतिअत्यसंतस्य

त्यनेनेतिभावः ननुतच्चेत्यनेनसूत्रपरामर्शेतस्यविधिषतयाऽनन्वयात्संभवतात्याद्युत्तरग्रंथासंगतिः॥सूत्रानुपात्तत्वात्
 परपरामर्शोपिनयुक्तइत्यत आह॥इतिपदमिति एवंचैकइत्यस्यैवपरममूलेषुश्रुतं पदमितिस्वरूपकथननत्वतुवत्या
 दितलम्यम्॥अतएवमूलेषोभेदविवर्तणीकारः अन्यथापतिष्ठतेइत्यत्रतस्यकर्तृत्वेनान्वयोनस्यात्॥अतएवचपदपि
 नासामानाधिकरणमितिभावः तत्फलितमाहनेनेतिइकइतिषष्ठंतमित्यादिव्याख्यानेनेत्यर्थः पक्षइति।सएव
 युक्तइतिस्फुटिभविष्यति।नन्वेवमप्योर्गुणइत्यादास्तुपस्थितिः स्यात्गुणादिपदलिंगात्॥नचनिर्दिष्टस्थानिक
 त्वान्ततया॥घोरित्यादेः स्थानिचनिर्णयस्यवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावादत आह॥अचइति।आ
 दिनाऽतउपध्यायाइत्यादिसंग्रहः इमामगृभ्यन्त्रितिमंत्रेशानामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगसत्त्वेपिइत्यश्याभि
 धानीमितिद्वितायाश्रुतिर्निरपेक्षस्वरव्यासाध्यत्वबोधिकेतितस्याः प्रावत्यादश्चरशनादानेतस्यविनियोगो नोक्तलि
 गेनतन्मात्रादानेइतिपूर्वमीमांसायांप्रतिज्ञेति सूत्रेस्पष्टंतदभिप्रेत्याहलिंगस्येति॥इकपदोपस्थितिद्वारातदर्थप्र
 कशकगुणादिपदलिंगस्येत्यर्थः स्यात्तेति॥अतचइत्यादिश्रुतीत्यर्थः।वत्तेनिष्पन्ने।उक्तकारणवाधकाभावयोः सत्वात्
 निर्दिष्टेति।तथाचस्थान्याकांक्षाऽनियमप्रसंज्ञयोरभावइतिभावः पस्थितेति॥शंककोत्तरीत्येतिभावः वस्तुतउत्तरीत्या
 अनुपस्थितिरेवतदध्वनयन्नाह स्यापितीति॥अनेनकैमुतिकन्यायसू

अथ चित्तं न च यदिति अर्थद्वारेति शेषः जाते
 चानुपबोधेनैतकांश्यात् तथा च कलाभावादपि न तथेति भावः न चैवं सार्वधातुकेत्यादौ वापि तदापत्तिना
 उक्तं स्यात्तत्रापि ततः प्राक् बोधनिष्पत्तेः तथा चास्य निर्वृत्तपतापत्तिरत आह सार्वधातुके इति तदुपेति
 अत्रैक इति पदोपस्थितिर्मित्यर्थः सभावेनेति गुणादेनोनेकत्वेनासर्वदेशत्वात् स्यात् न पक्षीत्वानि
 र्णयेनानेत्यादेशत्वाच्चेति भावः वाच्य एवनेतीति लक्ष्यं संस्कारकोनेत्यर्थः अग संवधिगुणो भवनमिति सा
 मास्यधी स्वस्तेव हेतोः सत्त्वात् अतएव विधेयस्य प्रथमकत्वेन गृहीतगुणादिष्वदभूतिरूपदोषस्थितौ लि
 गम् तत्वेन महश्चासतिवाचके विधिवाक्यप्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वात् योस्तदुक्तो जात एव अतए
 वगुणादिष्वदानीमिकूपदोषस्यापनेन सफलानामपि वाक्यान्वयिता तदर्थस्य तदनुचि त्वेऽवधेयत्वे
 नोपस्थापकत्वेऽप्यवधेयत्वेऽसतीत्याह तत्रावृद्धिर्विष्यत्यादौ यच्च वादेस्तदुक्तो जात एव अतए
 वः तस्मिन्साभास्यबोधे लक्ष्या संस्कारकत्वात् स्यात् न पदान्धाहारेण तन्निर्हृतसंबंधाभावेन संबंधत्वेन भा

भा.प्र.
७६

नात्तदनिशायास्यानषष्ठीरूपलिङ्गाभावादलोपस्येत्स्याप्रवृत्तिर्विहितस्य उक्तलिङ्गसन्वातुतदुदिनिधा
गंतांगस्यसादिगन्धमवतारयतिरवेति. लक्ष्म्या संस्कारकवाक्यार्थबोधेचेत्यर्थः. तत्रस्यान्याकोशाया
वसत्वेनेस्यानषष्ठीत्वनिर्णयप्रदरूपास्तत्वं. इकूपदोपस्थितौ तु तच्छायास्यानषदाध्याहारो जा
दिपदपठितवाक्यार्थबोधे सति तन्निर्णयः. एतेने गुपस्थितौ पदार्थोपस्थितिमात्रे निमित्तवदेकवाक्यतया
न्यपादेतरंगत्वमस्याः विधायते इति त्व उवादे प्राप्ताभावात्फलितार्थकथनं अलोपस्येति तु विधिवान्वय
वांतरवाक्यार्थबोधोतरं तदेकवाक्यतया संबध्यते इति बहिरंगत्वं तस्याः तं विना स्यानषष्ठा निर्णोतुमशक्य
त्वादिति प्राप्नोतिः प्राचा मनुरोधेनेति ध्वनितं सा प्राप्नोति बोधे वाधकभावात्. तस्योक्तरीत्या आवश्यकत्वाच्च
अनुवादे इत्यस्या अतिरिक्ताया असत्वाच्चेति दिक्. अंतरंगत्वे हेतुमाह पदे केति. एतदुपस्थितौ तादृशबो
धे तन्निर्णयस्तदाह स्यानषष्ठीत्वेति. अतस्स्येति उरोगीतीत्यादौ वादे रभावः इदंच फलकथनं. बहिरंगत्वे
हेतुमाह वाक्ये केति यत्र स्यानषष्ठी तत्रालोपस्येत्पुनरिति ते इति तदर्थो दितिभावः. तदा हेति तदेकद्विनिधाया

७६

तत्रक्रमेणान्वयमाहेत्यर्थः. एवं चेति तथा न्वयेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयेचेत्यर्थः. निर्णयेनेति. आर्थिकेने
ति भावः. न च सपरिभाषा लोके विधित्वान्नियमविधित्वं दूरापोस्तमत्त आहततदिति. सार्वधातुका ध
धातुकयो रित्यादिमिरित्यर्थः. अन्यथा ते प्राक्तेषां चिद्वैफल्यमस्येत एवदोपरिभाषेयमित्युक्तं स्यानि नियमे
ति अस्यानेत्ययोः प्राप्तावेत्यस्येवेति विदग्धनिर्णयः. प्राप्ता विक एवेति तन्नि यमेत्यर्थः. तथा च नाये प्रसिद्ध नि य
मविधिः किंतु परिभाषाणां नियममकारिणीत्वादस्यस्या नि नियामकतयानियमार्थत्वबेदा
रः एवमनेपि दिति भावः. तदाशय इति प्रक्रिया प्रसोदकतोरशय इत्यर्थः. तत्सर्वमिति. मलटीकोक्तमित्यर्थः.
ननु ताभ्यामुक्तं नियमपक्षमनूयतत्रभाष्यविरोधादपेक्ष्यत्वं प्रतिज्ञाप्य हेत्वसिद्धि वारिका तच्छेषप
क्षमित्यादि हेतुर्किं न पुक्ता कृष्णपंडितानां नियमतच्छेषोक्तं लतं दुर्लभो रिव मह भेदस्य स्पष्टत्वेनास्य
स्यतत्र दृष्टित्वेप्याद्यो रकनस्येवाभावेन तदपितत्वस्य हेतुसा रितत्वेनास्य गन्धस्य सव द्वा दत आह द्यो
रित्यादि. विधेरवांतरवाक्यार्थबोधोतरस्त्व हेतुवशाद्युगपत्प्रवृत्ता विहितशेषः विशेषविशेषणभावे
कामचोरादाह स्यात्येति. सार्वधातुकादिपरागस्येति शेषः. एवमनेपि. इदंच फलितार्थकथनं शास्त्र

भा.प्र.
७७

स्वित्यर्थः पदिः क्रमिकत्वादिशेषादिशेष्यभविष्यमवागच्छांगस्येति प्राप्ते वात्स्यं अलं नीयते तत्परं गंगं त्य
स्य गुरा इति तत्तदगनिकोः प्राप्ताविक एवेति नियमावेकाः त्वो विशेष्यते इकस्तत्परं गंगं त्यस्य गुरा इति
तदेव शेषभूता तस्याः पश्चादुपस्थितत्वात् भेदकत्वाद् पदिप्रागिका अंगस्य विशेष्यता तदंतविधाविजंते
स्य तत्परं गंगस्य गुरा इति ततोऽस्यानेत्यप्राप्तौ वन्नि यमा कालोत्पत्त्येति संबध्यते तस्यैकोऽलं तस्य गुरा इति त
दास्याः साऽर्थतः शेषभूतेति न च नियमपक्षेपि मा न्यो कुरीत्याः तदंगत्ववहिरंगत्वशंक्या केथं युगपत्प्राप्ति
रिति वाच्यं सिद्धांतरीत्या शंकाया शंकाया अभावात् विहितगुरा रूढ्याः स्यान्नि नियमप्राप्तार्थत्वेनाप्यर्थव्यं
तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रहृतेष्व इको गुरो तस्य स्यात् चोक्तार्थबोधकाले विधेरप्यंतरवाक्यार्थबोधः बाधके न ह
कोऽपि समवायवित्थं चैव तय संबध्यते त्वो देवसावधातुके त्यादाविसुक्ते अनेतु विशेष्य विशेष्यताभावमात्रम
तिपादने तात्पर्येन तु वा सावधाध्यायिकथने इति तदनु सौख्यः एतेन तावन्मात्रात्मा परिभाषणार्थेकवाक्यत्वेन
क्षेपशब्दार्थेति न व्याभिमतैः अत एवेतन्मूलकतयेति प्राशक्तं ग्रंथसंगतिरित्यपास्त उक्तहेतोः राजकीय
मित्यादावलोत्पत्त्येत्पस्या प्रहृतापत्तेश्च भिन्ने देशस्यैवोर्मिथोऽनिराकांक्षयोर्विधुपकारकयोरेकवाक्य

७७

त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च उक्तं ग्रंथस्तु ममाथनु कूल एवेति दिक् त इत्थं न पन्ना हो भूयथेति पर्व
वसानमिति तत्तत्तत्तदशेषादिशेष्यविशेष्यविशेष्यताभावस्तपोस्तत्तादृशः प्राचोक्तनियमपक्षेपोऽप्यतोऽप्याद्य
नुक्तोपि नातिरिक्तं सः किंतु तस्य तच्छेषशब्दार्थमाह तत्तादृश इति वेति तदर्थ इत्यनुषज्यते एतेन यद्य
विनियमपक्षेपो न तच्छेषपक्षे इति सूच्यते तथापि तच्छेषपक्षे दूषण दूषितत्वमस्ते वेति मा न्योक्तिर्य
थाश्रुताभिप्रायेति व्यनितं तच्छेषपक्षे हो वंचेति तयोरेकैवेत्यर्थः विशेषादिति तत्त्वयोस्तत्रैकत्रासंभ
वादि तिभावः अनयोः परिभाषणोऽसौ देशेति प्रदेरिति सूत्रवत्तादिति शेषः तथाच मेवतीत्यसि
द्धिः इत्यादौ वतच्छेषपक्षे दूषणमिति भावः तद्विशेषः भाष्यविशेषः तिभाव इति कस्मिंश्चित्तानामिति शेषः अत
एव नियमपक्षे दूषयित्वेति नोक्ते तैस्तदाह तदहं तच्छेषपक्षे मिति ति स्वरूपभेदेतथोक्तिर्युक्तानत्वत्रतया
अतएव मा न्योक्तिस्तथेयुक्तमिति भावः आह रित्यनेन गुरुमते सूचितामह चं मूलकदाह तच्छेषपक्षे पो
ति तत्प्रकारं संक्षेपेण ह मितेति उपधेर्नोति द्विविधतत्सुखगमः समाहार इति भावः आदिनाम

निरूप्यत्राचरत्यपहृष्यते इत्यादिसंग्रहः **आद्योक्तेति** न स्वकल्पितेति भावः पक्षे एवं सति नियमपक्षमनू
 द्यतच्छेषपक्षमित्यादि आहुरिति नूनं पंचमं तद्यदितं तच्छेषपक्षे पीत्याद्यस्माभिरित्यंतं परैरुक्तैरि
 त्तैव च इति स्वउक्तं तन्न मध्यमं यथेष्टं पक्षे नैका संगतः अतएव तद्विधकाहुरित्यस्य सत्त्वेन
 तदननुवादेनांधत्वापत्तेश्च स्वीयमर्थथाज्ञानेन मरुत्वापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या मूलसौख्ये तद्वचस
 एव गृह्यतां च तदेतद्ध्वनयितुं तं मध्यमवतारपितुं मूलोक्तेः प्रोक्तं सच पितुं वशं कतेन चेत्यादि आदि
 शब्दः सादृश्ये दोष इति आकारस्य पुगतेति गुणापत्तिरित्यर्थः अतएव सत्त्वोपवाधितानसः लक्ष्यपक्षसा
 हचर्येण पुगतेत्याच एवमहं गतं यत्तु कोस्तु मे संनिपातपरिभाषणानां दोष इति समाहितं तन्न पुनिमि
 त्तकार्ये कर्तव्ये तस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धातितात् अतएव दीदृष्ट्यादिसिद्धिः **द्विमापयतीत्यसौ** द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण
 याः निर्वहस्य युकीत्यस्य विवक्षिते स समीत्वे तु मानसं अतएव **द्विमापयतीत्यसौ** द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण
 इति **द्विमापयतीत्यसौ** द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण इति अतउपधाया इत्यनेनेति भावः संग्रहं परिभाषा तु द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण इति अतउपधाया इत्यनेनेति भावः संग्रहं परिभाषा तु द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण

निरूप्यत्राचरत्यपहृष्यते इत्यादिसंग्रहः **आद्योक्तेति** न स्वकल्पितेति भावः पक्षे एवं सति नियमपक्षमनू
 द्यतच्छेषपक्षमित्यादि आहुरिति नूनं पंचमं तद्यदितं तच्छेषपक्षे पीत्याद्यस्माभिरित्यंतं परैरुक्तैरि
 त्तैव च इति स्वउक्तं तन्न मध्यमं यथेष्टं पक्षे नैका संगतः अतएव तद्विधकाहुरित्यस्य सत्त्वेन
 तदननुवादेनांधत्वापत्तेश्च स्वीयमर्थथाज्ञानेन मरुत्वापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या मूलसौख्ये तद्वचस
 एव गृह्यतां च तदेतद्ध्वनयितुं तं मध्यमवतारपितुं मूलोक्तेः प्रोक्तं सच पितुं वशं कतेन चेत्यादि आदि
 शब्दः सादृश्ये दोष इति आकारस्य पुगतेति गुणापत्तिरित्यर्थः अतएव सत्त्वोपवाधितानसः लक्ष्यपक्षसा
 हचर्येण पुगतेत्याच एवमहं गतं यत्तु कोस्तु मे संनिपातपरिभाषणानां दोष इति समाहितं तन्न पुनिमि
 त्तकार्ये कर्तव्ये तस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धातितात् अतएव दीदृष्ट्यादिसिद्धिः **द्विमापयतीत्यसौ** द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण
 याः निर्वहस्य युकीत्यस्य विवक्षिते स समीत्वे तु मानसं अतएव **द्विमापयतीत्यसौ** द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण
 इति **द्विमापयतीत्यसौ** द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण इति अतउपधाया इत्यनेनेति भावः संग्रहं परिभाषा तु द्वेव सत्त्वध्वनयन्नाहं गुण

तिपक्षइति बोध्यमिह साराणं दृष्टिरेषितमेत्यादिभाषी पंचवाक्यमपि निराकाधमेवति भावः तदा हेतिदिमि
ति प्रसिद्धत्वात् तदमे दोषाभावाद्वा हेतुनेति सत्यं अतश्च रमावयवो यस्य निमित्तं सप्तद्वयं तन्निमित्त
क इत्यर्थः जलतावधिकरति पावतः तेन मसूजीत्यादिसंग्रह इति भावः नादिः प्रभृतिरर्थको प्रत्येकं यितुप्र
कारार्थः अन्यत्रापि दोषसत्त्वात् तदा हेतिदित्वात् तत्तथावा निदितामित्यत्रादित्वात् न हणवै पर्थ्यापतिः तत्त एव जाप
कात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथावाख्या न मेवौचित्यमिति भावः एतेनोक्तं जापकात्तत्रादोषेण तदुद्देश्ये वाक्य
र्थः अतएव मलकताप्रथममपित्तयक्तमिति मा-पानुसृत्युक्तमपास्तम् अत्राथादिः प्रकारेतेन पतः पुम्व
चउक्तं धादिभ्यश्चैत्यादिसंग्रहः एवं च तत्राह इत्यादिनिर्देशसंगतिः तथा च मल्लेषु क्तार्थकादिशब्देन हलन्तसंवे
धिमित्वा विधापकत्वे सादृश्यात्तेषां सर्वेषां गृहणमिति भावः ननु मित्कारणं साप्रार्थ्यं नात्यां गविके प्रहत्याऽऽ
गम्यत्वेति न दोषः तत्राह नुमरति ननु वसपि पतः पुमित्यादावुक्तरीत्या न दोष इति चेन्न तथा प्रहृतं
गीकाशपेक्षया तत्सार्थं न तपाव्याख्या न स्पेवौचित्यात् तदा हमुवादाविति आदिः प्राग्वत् अतस्त्वेवेति

अलोत्पत्त्यस्येति भावः यत्तु सने इव प्राचोक्तं नावपि अचइति निर्धारणं छद्मिनपंचमी जातौ चैकवच
नमिति वै व्यधिकारोपेनान्वयात्सामानाधिकरण्याशयकमनोरमाग्रंथश्चिंत्युरिति विदुः न युक्तं तन्न योज
नप्राप्तत्वात्सादृश्यार्थप्रतिपादकवाक्यस्यैव हेतित्वेन तथोक्तेऽप्युक्तत्वात् तार्थ्यानां गतावयवत्वस्य वा
धेन सर्ववैयर्थ्यस्य लोकव्यवहारेण पारहारस्य गौरवदुष्टत्वाभ्यामप्युक्तत्वेनासिद्धांतरात् तस्य संभवेन च
तदादिग्रहणाद्विवेचित्यादौ वैश्यमाणां श्रेयागवयनननुत्तरे न च परमश्रेयसां ताव एतेनात्ममत्ततीत्यं
त्यात्सवासावश्चेत्यादिकु कल्पनापितत्रपक्षेति दिक् त्वेयं गस्यानां तत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरत आह तच्छ
हेनेति यस्येति तत्रादिधिसूत्रोद्देश्यरूपस्येत्यर्थः तद्ध्याभक्तमिदं न हणान्ति गान्धिध्वेकवाक्यतयेत्यवे
हि अतएवाह सप्तमुदाहरति अतएव सप्तमुदाहरणं तस्यो नोत्तरहतेऽवयवस्य गतां विहंतुमिति भाष्यसंग
च्छतइति भावः व्याख्याने अत्र पूर्णात्मादौ न दोष इत्यवयवः तत्र हेतुमाह मवीत्यादि आरंभेति अ
न्येयदस्तदनवयवत्वेन गणा प्राल्या तद्वैयर्थ्यस्यैव मेवेति भावः ननु नाप्यजापकं तस्य प्रत्याख्यानात् किं

भा.प्र.

८१

चयस्मात्प्रत्ययेन न तदादिग्रहणादुदाहरितानां गत्वस्य भविदिति तांते विधानात्समुदापघटकत्वेनाप्य
वगागोमिवेदोप्यंगवयवत्वं न तु तथेति गुणप्राप्त्या तस्या तस्य चार्थार्थोदत आह लोकेति हस्ताद्यवयवस्य
तत्तद्वागशीरावयवत्वव्यवहारस्य लोके कुपत्वादिति भावः तथा तस्यात्मा चरतीत्यर्थः पंचारत्नीतिप्रमासोमा
त्रचोत्तुकुविभज्याचारव्याने इत्यनेन एव नित्यत्वाच्चुमिति सूचितं अपि नासमाह सग्रहः तांतेतीति हि गा
वेतेषु परेषु संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थकं गतकालेति सूत्रविहितदिगुस्वरेत्यर्थः किं वरुणं स्पदं त
रावयवत्वसंभवात् एतेनांतरंगत्वात्प्राकृस्वरप्रवृत्त्या तत्पक्षेपिन दोष इति मान्योक्तिः प्राचामनुशेनेति ध्व
नितं भाष्यमपि तत्पक्षे एवानुकूलमिति प्रागुक्तं मुचतीत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्च तावदवश्यं शा प्र
वृत्तिः आने प्रगित्यादौ तु वचनेनामर्थे न भाष्यादिप्रामाण्येन च वरुणं स्पदं वरुणं वरुणं जौ रां बोध्यमिति दिक् न
तु तदादिग्रहणं नाम कृतत्वेन वरुणं इति त्वेति त्रपूराणां त्वादी न दोषः नद्यागमसत्त्वे विशिष्टे एव वरुणं वत्त्ववत्प्रत्यय
त्वादीति नियमः पदागमा इत्यस्य तु फलाभावादप्रवृत्तिः शास्त्रावामितत्वेपि दंडीत्यादिवदंगस्य नात्वमविरु

८१

इमू एतेन परादित्वेव हं लिह रत्वादावनुस्वारदिन स्यादतएवामक्तत्वं पक्षोप्युपेक्ष्यः त्रपूराणां त्वादावनां त
त्वादेगस्य दीर्घासंगत्वेति गुरुत्वं त्रपूराणां त्वादेः परादित्वद्वयकत्वेनापपत्तेर्मलं चित्वा मिति विदुर्न हं दुति
पसस्ता उक्तपुक्तेः किंचाप्रसंगाच्चैति पचमं तत्पाठस्य तत्रोपहंभात् अतएव यत्तित्वाप्यग्निप्रगुरुत्वं थानु
वादकमूलसंगतिरन आह त्रपूराणां त्वादेः तांतेत्यादौ न लोपास हेतुदुपलक्षणा मित्यर्थः अप्रसिद्धत्वात्सा
र्थतत्सिद्धिमाह तानीति अर्थ इति इत्यर्थकसद्वित्वाद्दशशब्दप्रयोगे इत्यर्थः तदुदाहरणमिति न लो
पोदाहरणमित्यर्थः अनुस्यानशब्दस्य योगत्वाभावेन च प्यास्तदर्थयोगे पितरुद्धन सहयोगाभावेन स्या
नार्थविशिष्टसंबंधस्य व्यर्थत्वाभावेन च मूलमपुक्तमत आह न शब्देति ननु स्यान्नार्थस्य च + आ
हतत्रिरूपितत्रिरूपित इति संबंधः निवृत्त्यनिवृत्तकभावादिः अनेन तथा विग्रहप्रदर्शनेन मूलकता
तथा + व्यर्थत्वे समानाधिकरणा वद्वीहेत्याप्येतेन व्यर्थिकरणात्किं पुक्तं यत् कायनुक्तेराह न पतीति
अतएव तथा विग्रहप्रदर्शने निजातनासाधुत्वमुक्तं भाष्ये एवं च स्यान्न व्यर्थ इति वदंतः प्राच्यं चित्वा एव

भा.प्र.
८२

निभावः एतच्चोपपादितमधस्तात् अतएवेतीति निपातनादेवेत्यर्थः एवं च प्रले मध्यपठितनिपातनादित्या
स्पष्टेहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वय इति भाष्ये समसत्वेनैकविधमिति अस्याभ्यर्थे मत्ततपरिभाषे दुशे
स्वरव्याख्यानेष्टव्यः अनेकविधमिति स्थानेति परिभाषाफलमाह तेनेति स्थानतदन्वयो मध्ये तत्प्रावय्यो
धकपरिभाषांगीकारेणोत्पद्यते तदेतत्तद्वनयेनाह प्रमाणेति ननु नानाप्रमाणस्यैशेषिकादिप्रसिद्धप्रमाणकारण
स्य च न ह्यप्रमाणयोगात्सुतेष्टा सिद्धे आह त्वत्वादेरिति गुणात्वेपीति तथा च तेनेव सिद्धे पुनस्तद्वनहण
व्यर्थमिति भावः यत्तु गोवलीवर्दस्यायेन पृथगुक्तिरिति तत्र तस्यैवाप्रत्वात् तथा हि गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमाना
धिकरणपुंस्त्वसमानाधिकरणे च गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वं तत्राद्यप्रसिद्धं अत्यन्ततार्पयन्नाह क
सापेक्षेकाचित्कं यथा गोवलीवर्दस्य त्रसुगावः स्वागाव इति स्वप्रजातीत्यत्र भाष्ये अयेन हि तस्तेनैकं गं क्रीणां
ति अयेन द्वौ अयेन त्रीनिति तद्विद्वद्भाष्ये यदा गोः सामान्येन विवक्षितं यदा गोविशेषत्वेन विवक्षितं
तदिति तस्मिन्नित्यत्र भाष्ये एतानां भ्रतुरः पश्येति प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये च अतएव गोविशेषत्वेन तन्मात्रात्कुरसतः

८२

स्त्रीव्यक्तिबोधे एव अतएव च तत्र सामान्यविशेषभावाभावात्तद्वद्विद्वद्विः एतदेवामिमेत्यप्यदादीनि सर्वे रिति सू
त्रैः यमपि योगः शक्यः वक्तुमित्युक्तो मेकं प्रयोजनं संदृश्य रदेतर्हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोक्तकृते
वदत्तशब्दोर्द्धोमाभिरितुर्वै एतदपि नास्ति प्रयोजनं ब्राह्मणं गार्ज्यमानयेत्यादौ द्वंद्ववारणाय तयोर्द्धोनेत्यस्याव
श्यवक्तव्यत्वादित्युक्तायदित्याः सनेत्युच्यते तर्हि प्रजाप्रीरुत्तगोत्वं गोवलीवर्दमित्यादौ सनस्यादित्युक्ता आभी
राः जायंत राणि उलपमित्यपाना मध्ये यमः गावः उक्ता लितपुंस्काः बाहापचस्त्रिपरावशिष्येते इत्यादिना सामान्य
विशेषभावाभावः प्रतिपादितो भाष्ये बाहापचस्त्रिपरावशिष्येति काशितयै यत्तु पः स्त्रिय एव गावः नादृशगोशब्दव्यवहार्यत्वेनाव
शिष्येते इति तदर्थः गोत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे तु सामान्यविशेषभावस्य सत्त्वेन निषेधेन भेदघटितसाहित्यरूप
वार्थोभावो न च द्वंद्वप्रज्ञोभाष्यस्य निर्दलत्वाप्रतिः एवं च गोवलीवर्दसममिव्याहारेण गोशब्दस्य परादिकथा चिंत्य
तिसम्यायोभाष्यविरुद्ध एवेति दिक् तद्वनयेनाह प्रमाणेति ब्राह्मणं सहितवसिष्ठस्य व्यापार इति मध्यमपदना
पिसमासगर्भः समासः द्वंद्वस्तु रीत्यान अतएव साहित्यमेकमहावाक्यार्थस्य कत्वेन एवं जातीयकेषु सर्व
त्रैवमेव ध्वनितश्चायं यो यस्तत्रैव त्रैव शेषे भाष्ये इत्यलं ननु स्थानेत्यादिपरिगणानमपुंस्त्वतदन्वयानां तत्पर्यं

भा.प्र
८३

तर्कस्य स्थाने तरे सूत्रे भाष्योक्तत्वात् पद्यविप्रसंगवस्थाया मे वरपरत्वे विधानात् तत्त्वोपयोगस्तथापि पक्षां
तरे उपयोग एवेत्यत आह **ततो** ति अत्र नार्थक्यमिति भावः **प्रम** मात्रमिति नुतु विजानी य
यत्र एवेति भावः आदिना तत्र तस्य सोपरागः सोप्रा सीदत्यादेः संप्रहः एतेनानांतं ये मेविति प्रतीकं त्वानि च तं
विधमेवांतं यं परिभाषितं ह्यंतरेणापि सादृश्यसंभवात्पादं दंतं त्यादौ स्यान्मादेशभावमतेवर्गसां प्रकृत
सादृश्यस्य परिग्रहो चेति कैवल्येति ह्यपायांतरं परित्यजितं अत एव तद्भाष्ये कथं चिदप्येवमसंगतवस्था
यामेव परत्वं विधानात् सोपरागद्वयेन न गुरा कृतांतं यस्मैवोभ्योत्तरं भूत्वा दित्यनेन स्यान्न ह्यंतं तर्कस्य च विव
क्षितत्वाच्चेति मायोक्तिः प्राचामनुरोधेनोक्तं बोध्यं पक्षांतरं तस्यावश्यकत्वात् पादं दंतं त्यादौ वनिर्वाहो चेति द्विकन
चभावप्रतिपक्षे नो विरोधादन्तं तर्कस्य तर्कत्वोक्तिरपुनैतत् आह **ततो** ति स्यान्न ह्यंतं तर्कस्य तर्कत्वोक्तिरपुनैतत् आह **ततो** ति स्यान्न ह्यंतं तर्कस्य तर्कत्वोक्तिरपुनैतत्
त्यर्थः गुणोत्पत्तेरुत्पादोद्देशेन विवक्षा च तर्कपदस्य सादृश्यपरत्वादन्तं तर्कपदस्य स्वार्थं ज्ञात्वा तद्व्याप्यो
क्तभावपरत्वात् सच कर्तव्यत्वादावुभयसाधारणं धर्मरूपत्वेनैव सत्त्वात् सवत्त्वेनानेति प्रसंगेन तत्त्वोपयोगीकारे
नतजोरिव विरोधरति स्वतंत्रेव दृष्टी दावय कर्म स्यात्तरतमत्वात् तद्व्यसादृश्येन च निर्वीह इति भावः **तदर्थं** उक्तं

८३

भाष्यार्थाननुविवादिगुणकः स्वकारइत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः तेषां गलविवरविकासादिकार्यकरयत्न
विशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्तमानत्वाभावात् आभ्यंतरवत्परंपर्यापिवर्णजनकत्वाच्च अत एवाभ्य
तरेषु नाशोक्तकथं न स्यात् तत्र तन्मनुष्ययोगश्च तथा च तत्कतांतं तर्कस्य संभवेन वापरिरित्यादौ दोषः तत्र आह
वाह्य नामिति औषप्रभृतिका कलकपयंतं ह्यपासवर्हिर्भूतदेशो कार्यकरयत्नीनामित्यर्थः नांतं कार्योपांतं तदा
ह विवादिनामिति साक्षात् समवायादिना औपचारिकमिति वर्णमित्यन्तं तत्र भावित्वात् परंपर्यावर्णजन
कात्म्यवृत्तिश्च वर्णवृत्तिरौपादिति भावः गुणत्वमिति वर्णगुणत्वमित्यर्थः यथाभ्रुते तत्रात्मगुणत्वसत्त्वे
नोपचारानुपयोगादसंगतिः स्पष्टे वरतेन गुणगुणानंजीकारकथं वर्णगुणत्वमित्यपास्तमूल्याभाविकासत्त्वे
पितथांगीकारे बाधकाभावात् तत्रोत्तरं तथा निमित्तं तदनाश्रयणं च भाष्यमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चेति दिक् ननु
गीतमकशब्दनुकाराण्यनुकार्यसमानानुपूर्वीकत्वस्य गवित्यादौ दृष्टत्वेन ते स्मिन्नगीत्येवोपस्थितिः स्यान्न त्व
चीत्यादाविति महदनिष्टं सप्रम्यतानामिति बहवचनासंगतिश्च न हो क मिति न्यायेनास्यैवार्थोपस्थितिश्चेत्यत

भा.प्र.
८६

आहोतीत्यादीति अचीत्यादीनि समस्यतानि यदान्यर्थो वाच्योपस्येत्यर्थः स्वतंत्रे त्वनेनानुकरणात्स्वनिरासाः
अचीत्यादि समस्यतपदबोधकोऽपतकृद् इति यावत् न न्वनुकरणात् भावेऽथस्य सर्वतत्त्वबोधकत्वा संभवः स
र्वनाम्ना यकां ताथैव बोधकत्वनिष्पत्तिः किंच स्वैरुपमिति बाधे मानाभावात् एवं च द्विर्वचने चीत्यंते तस्मिन् नगीत्य
त्रैव बोधस्थितिः स्यात् अन्ते फलंतु हे यो ज्ञाकीणास्मभ्यं देहीत्यादौ स्वतंत्रः परस्मादेशनिवृत्तिरित्याशये नाशं
कतेन स्वहूपेति व्याख्यानादिति अत्र भावः पठे हत्वादि सादाविवांगश्लेषे तत्र चाक्षेपकस्वजराः संबंधेन
तत्रा दोषेणा फलत्वात् तत्रानुपस्थित्या त्रस्वहूपजे हेरा फलाभावेन न होकमिति न्यायेन किंचोक्तमिदमो नाद
राहः तस्यापस्यमित्यादौ व्यभिचारत् प्रागुपस्थितबोधकत्वमित्येव हि सार्वत्रिको नियमः सवाक्षतोऽत्र किंचत
थात्वे द्विर्वचने चीत्यमेव पाठोचित्यं चास्यैव यथापत्तिः तत्रैव पूर्वमित्यस्य सुकरत्वेन एवं च स्वहूपमित्य
स्योक्तमिदमस्याचात्र बाधेन पाणिनिबुद्धस्य सर्वशास्त्रीयसमस्य तपदबोधकत्वं सिद्धं न चैवमिति व्यर्थे इति वाच्यं
तदभावे सतम्यंते पदेऽवहितोच्चारित इत्यर्थो फलसर्वव्याप्तिरप्यपत्तेः तेन तु तस्य तदर्थपरत्वबोधनेनाजा

८४

दिपदबोधाकारो दोसिध्यताति सर्वेषु सिद्धिः एतेनेति पदार्थविर्यया सकृत्वेन तेनैवान्नाशास्त्रे एवं रूपमि
ति वचनात् सर्वत्र स्वहूपगहरोप्राप्तेन वेति विभाषेति वदर्थपरत्वलाभेन व्याख्यानादिपर्यंतं धावनं निधी जमगति
कगतिकं चेत्यपास्तमिति ननु नेदं पुक्तं जातमुत्तरं सूत्रे संभवति तस्मान्नुडचितस्मान्नुडहितकं तस्मात्सरति
त्रिषु अर्थमनर्थगौरवधः चैत्र आन जेड चरत आनुपलभत इत्यादौ पूर्वे निवृत्तिरूपफलसत्वेन न होकमिति
न्यायविषयत्वाद्यक्षेपकाभावेनाक्षेपा संभवात् किंचित्तं भवेपितेनानिर्वीहाच्च अतएव सार्वत्रिकमिदमो ना
कारेणापि नेतत्रैव सिद्धिः श्रुता पूर्वमदसोमादित्येकत्रैव फलसत्वेन तदमेवा होचित्याभावश्चरति स्तुत
दर्थपरत्वबोधकतया सफल इत्युक्तमेवात आह वदुलक्ष्येति तत्र द्विधिरिति शेषः तथा च तथा नियमे प्रोक्तं
रित्या वै पथ्यापत्तादुधवत्तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयेण तदुधोपधा तथाऽत्र व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः न
चैवं सप्तमी व्यर्थं साधुत्वात् तदुधोचितरपत आह सप्तमाति तिते वा मेव पाणिनिबुद्धस्य त्वमित्यत्र ता सर्व
आह कत्वेनातुवादि केपमिति भावः यत्र सप्तमर्थबोधस्तत्रैव तदुपस्थितिरिति बोधनायापिसा तदुत्तरं मपी

भा.प्र.
८५

तेः सत्वात् अतएव नेड वृशितस्मान्नुडचिडः सीत्यादौ नोपस्थितिः वशीत्यादिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वात् एतेन सप्तमीनि
दिष्टे पूर्वसेतिसुत्रमितं पुत्रमित्यप्यस्य सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च तथेति अत्रत्यतपदवो
ध्याचीत्यादौ तथेति त्वर्थः अत्राप्यभिन्नविभक्तित्वात् तत्र स्यात् एवं च निर्दिष्टे इति विशेषणोद्वाचापि विशेष
व्येऽधिकरात्त्वबोधार्थसाऽऽवश्यकीति भावः ननु मन्त्रेणैव कार्यं तथैव कृतो नाभिहितमत आह तथेति शब्दमात्रवो
धतात्पर्यकोच्चारणकस्यैवानुकरणात्वेन तस्य तत्त्वविहापि सर्वथा तत्वेन तथा व्यवहारो मन्त्रेणैव मुख्य एवेति
विनिगमकाभावात् तथैवोक्तं एतेति शब्दत्वात् तस्य तदर्थबोधकत्वेन शब्दबोधकत्वाद्वा तस्यापि तथा व्यवहार
स्यासंभव इत्यप्यस्य मिति भावः अत्रिदिति एवं च सप्तम्यन्तार्थः व्यवहितीच्चारिते पूर्वस्य कार्यमिति वा
च्यार्थः तथा च परिभाषादुक्तोपस्थितौ सप्तम्यन्तपंचम्यन्तपदयोरेवोपस्थितौ तैजमिति भावः उक्तार्थ
कनिर्दिष्टपदव्यावर्त्यमाह एवेति आदिनापस्कादिभ्यो गोत्रादिसंज्ञहः नदेवमिति अत्रोपस्थि
ता जनपदेदेशेऽर्थलक्षणापातहाचिनिवापूर्वस्यैव त्वर्थनयामिष्ठं अत्रास्य निव्यासिह्यन्तत्रैव त्वर्थः अतएव

८५

प्राप्तार्थमाह नहि त्रिअर्थः देशरूपः उवास्ति इति असंभवादिति भावः अहमप्रकृतेः अतिरिक्त इति तत्त्वं चाव्य
वहितपूर्वपरात्परस्यत्वं तत्त्वं नार्थस्य अवध्यवधिप्रज्ञः साजात्यस्यैवोचिण्यात् असंभवाच्च लक्षणापातु
नमानेच्चारोपिततत्त्वकस्यापि ग्रहणो निर्दिष्टपदानर्थकमनिष्ठापतिश्च उवादिसंज्ञायाः प्रत्ययादर्शन
स्यैव सत्वेन जनपदेयः प्रत्यय इत्यन्वयेन चानियमाभावात् नियमफलपरिभाषानुपस्थितिरिति कश्चित् एवं च
शब्दमात्रबोधतात्पर्यकनिर्देशे एवास्यापस्थितिर्न तु तदतात्पर्यकार्यबोधतात्पर्यकनिर्देशे एतेन वाच्यवादव्य
वहिते स्यैव ग्रहणादिति किं निर्दिष्टग्रहणो नेत्यप्यास्तं व्यवहिताव्यवहितसाधारणसुर्वत्त्वस्य लोकेऽनुवर्त्तमान
नित्यादौ च दृष्टत्वाच्च एतेन तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्यैव न्यासेनैव सिद्धिरित्यप्यास्तं परमलेसहिताधिकारस्य
परिभाषाविषयेषु परविधेः प्रागुक्त्या मन्त्रेणैवोचिण्यात् तदुक्तोपस्थाचीत्यादौ च स्यैव भावेनेति स
प्तमी अंतरंगत्वादश्रुयमाणा क्रियत्वाच्चात्पर्यनामः तेनाविसेति परास्यादिसर्थ इति कश्चित् तन्न प्रधानक्रि
याच्ये सति सीत्यध्याहारे सानामावातः किंच तदध्याहारस्यार्थेन तत्रास्याप्रवृत्त्यापत्तः स्याच्चैवं शितिः आ

भा.प्र
२६

अलोपरत्यत्रभाष्ये अतएवकर्तृकर्मण्योरित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः। कृतिसतिप्रत्यासत्त्या तत्प्रत्ययार्थानिह
पितकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थोत् अथवाहस्यस्य कृतिरित्यादावेव स्यान्नतुविपरीतो किंचोपपदे
विभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसम्प्राप्त्येवोचित्यात् तदाह मुपेति उपस्थित्यापदाध्याहारो गोपश्चैषि
केऽधिकारो सप्तमी इदमेव बोधयितुं सप्तसुपादानमन्यथा जुपश्चिच्छेषे तेव ददेदिति भावः
प्रकृतसुत्रेणैवमेवेति स्पष्टं तत्र च दीपते इति सुत्रे कैपटे उपश्लेषः समीपवृत्तित्वः अतएव प्रमासः ति
क्रांते दीयते तस्य प्राप्त्योपश्लेषिकमधिकारो मित्युक्तं तत्रैव भाष्ये तच्च तयोर्वोदोध्यः अतएव वर्गानां
ख्यादिप्रतेद्व्यतीत्यो गवत्सुवपर्योर्वादाधारत्वात् सुपश्चेषनिहपितस्य स्वीकारो कोपशित्यादावियं
सप्तमीतिसंहिताप्राप्तिरिति स्पष्टं भाष्ये संग्रहेते तदहिदं चेति एतेनार्थमात्राधिककाले नवर्गोत्तरेण वा व्यवधाने
उपश्लेषएवनेति निर्दिष्टपदसंहिताधिकारश्च विफल इत्यपि तत्र व्यनितं दीक्षितादीनां प्रमादएवमत्र वि
स्तारः ननु अवहितार्थकनिर्दिष्टपदसत्वेन कथं फलितत्वमत आह सप्तम्येति तितथा वा व्यवहिते इत्युक्त्याः जादे

२६

रिगाद्यव्यवहितत्वमहेतुत्वं विनियोगेन तेनापि सूतयेवेति ग्रहेण षष्ठ्यर्थः फलित इति भावः
नपन्नाहस्यमिति नन्वेकार्थकैकयोगेनोदः स्यात्पादो निवर्हि विगाड कुटेत्यादौ दोषाः तत्राह तत्र
ति एकयोगे इत्यर्थः। अथ गिति अतएवोत्तरस्येति व्यक्तेरिति नन्वेवमप्योदेरित्यस्यैकपदत्वेनावाक्य
त्वादपार्थक्येन गाड कुटेत्यादौ दोषस्तद्वत् स्य एत आहतोत्तरेति आदेरित्यंश इत्यर्थः एकयोगे
प्यनुवृत्तेरौत्तरस्यैकैकसत्तादिति भावः ननु पूर्ववाक्येन नस्यानषष्ठीः आगमोदविधावप्रवृत्त्यापत्तेः
तत्राह विभिरेवसंबंधः विशेषनिर्णयेन षष्ठी स्यान्ने इत्यस्याप्राप्तेश्च एवं सतथैवानुवृत्त्या आह न सप्तमि
त्यादौ दोषाः तत्राह न षष्ठी चेयमिति इच्छा नुरोधेन शब्दाधिका एव प्रवृत्त्या षष्ठी स्यान्न इत्यतः स्या
नपदस्यैकदेशस्य स्वरितत्वं जातमंडकस्युत्पत्त्या अनुवृत्तीने नुगुणानामित्यस्यानित्यत्वेन परिभाषा
पस्थित्यादी स्यान्न षष्ठीत्यर्थः इदमेव बोधयितुं सप्तम्योः क्रमेण वाक्येष्वस्य सप्तम्यादौ च मीत्यादियत्कार्ये वि
धीयमानमित्यादि संबधातिसचस्यामादेशाभावा इत्यवहितपूर्वापरस्यत्वेति भावः अत्र प्रकरणोच्चा

भा.प्र.
८

स्त्वर्थे वाच्यमिति सिद्धं ते इवेति भावः अत एवाह वाक्यभेदेति तद्वोधका समस्तन्यासकरण सामर्थ्या
दित्यर्थः किंचिदंशं तरेति गाड कुटेत्यादौ षष्ठ्या शविकलतस्मादित्येवमर्थः नन्वेवमादेरित्यंशस्य
पित्तैव नित्यं कृत इत्यादौ प्रहेत्यापत्तिरत आह देरिति न चाता यमेव दोषः किंचादेरिति वाक्यार्थवोध
कालेन स्यात्पुनरेव न तस्या गायो जात प्रत्यासत्त्या पूर्ववाक्यप्रायितादेशस्यैव ग्रहणसंभवाच्च तयोक्तिर्विषय
तिवाच्यं यथा न्यासे आह तैरावश्यकता सूचयितुं तथोक्तेः भिन्नप्रकरणगुणयो रनयोः पाठेन तत्वाभा
वेन तथोक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् अन्यथा पचायेत्यादौ शब्दादेव्यवधानेन प्रवृत्तेषु धातोरित्यस्य विहितवि
शेषणत्वविवस्तुतः परस्य विधानेन सत्वेन वादेर्लोपापत्तिः धातुसंबन्धवश्यकत्वमुक्तं विषयतीति
भावस्तदाह परत्वेति अन्यथोत्तरत्वे तु कस्यादिति भावः विधानं परस्य स्यानेत्यादिः तत्रैवेत्यग्रे प्रवर्त
तरत्यनुषंगः एवेन प्रागुक्त पूर्वत्ववच्छेदः निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थमाह स्मिन्नितीति उक्तेरीत्या वाक्यभेदे
पि सूत्रस्यैकत्वात् सूत्रे रिति द्विवचननिर्देशः कुतो नेति मलोक्तविपरीतवाधवाधकभावाभावात् स्वरूपमात्र

८१

दितपरत्वेनेषु तदसंबन्धवच्छेद इति भावः पदुदं आदयः एवं पाठे तस्मादित्यस्याप्यनेकालित्यनेन वाचापत्ते
वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मणस्य अष्टमस्य अस्मिन्नाष्टमस्य इति दिग्योगपंचम्या व्याप्तिर्यायेनो भयो रव्याहारः
छन्दोः गातृ पूर्वयोः पि ज न श सौ रो शा पतिः ततश्च तदवाधार्थं निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थं च स्वरूपमित्यतः प्राक्
तथा पाठे मनो मोक्तं विपरीतवाधवाधकभावापत्तिरिति सूत्रितमिति मनो रमाता सर्वं यद्वा स्वरूपमि
त्यतः प्राकृतथा श्रुतसूत्रपाठे निराकरणपरोत्तरग्रन्थानुसंधेन एवं पाठे दोष एव न उक्तेरीत्या निर्दिष्ट
पदानुवृत्तेः सौलभ्यात् वाक्यभेदसामर्थ्यादौ देरित्यंशस्यैवानंतरस्येति न्यायेन वाधेन तदवाधाच्च किंच ज
शशस्य प्राप्तिप्रकृतेरंगस्य च संतिधानादप्युक्तस्यैव ग्रहणो न क्षम्यभावात् एवं च पंचम्या निर्दिष्टा
व्यत्ययसंबन्धिका र्थं तस्मादित्यस्या प्रवृत्तिरित्याहुस्तत्रैति ध्वनः पितृषष्ठी स्यान्न इत्यधिकारविक
ल्पस्वरूपेति आदेरित्यादिना षष्ठी स्यानेत्येति तत्रत्यस्य स्याने इत्यस्यैवार्थः तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः
कृतत्वात् स्थाने तरेति सूत्रस्य तत्त्वदभ्रमापषष्ठी तुक्तं अत एव षष्ठी अधिकारवचनादिति भावः संज्ञा

भा.प्र.
८२

एवेनतत्सर्वत्र व्यवहेदः ज्ञानेनाविधेयकज्ञानेनेत्यर्थः शाहेनार्थिकेनवेतिभावः पदेनेरितिः अज्ञाता
नुबंधरहिततात्वादिः स्वहृषापकथाणिमाधुचारणामिद्युत्तयेवहितकालेतादशवाक्यार्थबोधसम
येत्यर्थः यथाचैतत्तथास्मृमन्त्रः अनेकात्रत्वातो हतुर्येतदुतरं प्रत्यपत्वेज्ञानोतरं अस्मैवेपीत्य
ज्ञानवः। अपि नान्वोयसंज्ञः बहुइत्यादेस्तदानीं प्राप्तेतिभावः। एवंचततएकालेतेपिनदोषः उपजीव्य
विरोधापत्तेरिति तात्पर्यं। तद्वैप्रवृत्तिकात्वे इतिवभवेत्पादौ तादृशवाक्यार्थबोधाधाररूपतत्प्रवृत्तिप्राक
कालेइत्यर्थः अत्रानेकात्रत्वाधेतैरित्यत्रान्वयः इदमपिप्रस्तापवर्गानमात्रं तद्वैतिभावः। सदांतस्त्वम्य
त्रद्वयइत्यतिभावः उपपादितमिति न सन्नितमिति प्रतीकैतत्रादेरित्यादिग्रंथेनेतिभावः भाष्योक्तवक्तव
चनत्रेयसंमहायसंबंधसामान्यव्याप्यमासेनाहमन्तेशब्दोतरेति एवंपतोपीत्यापनातत्रशीदिसमुच्चयः य
द्वैतिप्रवृत्तिः शास्त्रसकार्यस्त्ववेति शेषः साचतुस्यास्ततः परस्यास्तत्रपरतोवेतिभावः निरुक्तंयदागमा इत्या
दिमदेसकथोधकस्यसत्वात् एवंचपद्यत्तौत्यादौ तद्वैव्यक्तिर्गते अतएवतत्तमुच्चयकोपिप्रलभ्यतए

८२

तुदतीदोनिर्वाहः शब्देः शितइत्यत्रसमाध्यसंगतिश्च एवंचयथाश्रुतेविरोधमात्रपदानर्थकंचपरिहरति। यत्किंवि
शेषेतिप्रसिद्धमितीति संख्यावदनादौगुणान्नित्येकादेशकेचेतिशेषः विकारादिजानुपूर्वाभिनेतिभावः कतेद्विती
येनित्यत्वेनाभिमतस्यसंगमात्रंतद्यवहारेप्रयोजकननुतथेतिपर्यवसितममुगतंपरिभाषारुपाप्रतिभावः इ
दमपिनसर्वत्रेताहमन्तेशब्दचिदितितुदतीत्यादवित्यर्थः अकूपाभावेकस्याभावकस्यनापेक्षया कूपाभावक
स्यवतर्कस्यनमुचितमिति नित्यस्यवलवत्वेवीजमितिभावः। ननुमास्तुअत्रएवमित्यत्वेपूर्वविप्रतिबंधनेषसि
द्धंतथाचकथंरंधयतीतिनित्योदाहरणमतश्चाहृद्योत्वेति। अत्ररंधयतीत्यादौ साहचर्येणः श्रौत्वादिभिर्मिथः
साहचर्येण तेनेनादिशब्देव्यर्थनिमित्तत्वेचस्यानितपापरतपावोध्यतत्रवतिकैअस्तीत्वेहेतुकएवतन
तज्ज्वदावोग्यते तत्रनुमोऽप्राप्तेतेननसाहचर्यभगरतिबोध्यं ननुसाहचर्यानित्यत्वादत्रयैतेनैवनिर्वाहः।
किंचतुदः कापिश्रौत्वादिवततन्निमित्तकत्वाभावेनेतद्विषयाभावापत्त्या तदाप्रपणस्याशक्यत्वादतश्चाहमि
त्यत्वेनेतिभावः वार्तिककुरुतेत्यादौचनिकत्वं आश्रयणो रंधयतीत्यादौद्विप्रतिः क्वचिदिष्टानुरोधेनपूर्वशा
स्त्रेस्वरितत्वमितिचवास्वितैनाधिककापिमित्यर्थोगीकारेण परशब्दस्येष्टवाचितपावास्पकालेनिर्वाहेनएव

भा.म
५०

रातेनैवप्रकृतेऽनित्यत्वेपीषासिद्धिरिति न तदस्योदाहरणं किंतु तदतीत्याद्यवेति तदमित्याद्युगमिममनक
दुक्तिस्वारस्यात् अतएव चक्षुषा तत्रैव दीकाकृतपूर्वात्तमि. पुक्तं चैतत् अमथातस्याना जानतेर्येदिति निषिद्ध
तयाऽयजे इदमित्याद्यसिद्धाप्रतेऽनचेपावप्रतिषेधस्तत्रभाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यं लोकन्यायसिद्धायाः प्र
त्याख्या तुमशक्यत्वात् ना जानतेर्येदिति न्यायबोधकभाष्यविरोधेन तद्वाप्यस्यैकदेशयुक्तिरिति वाच्यं अत्र जाप
कमप्यो माझे भ्रौपाङ्गनहरणम. तद्विरुद्धा आकठेत्यादौ परमपि सवरी दीर्घवाधित्वाधित्वाधातुपसर्ग
कार्यत्वेनांतरंगत्वाद्गुणैकतेरुद्दिष्टाप्रोपरूपं यथास्योदिति क्रियते इति स्पष्टं संप्रसारणाच्चेति सूत्र
भाष्ये इमं सिद्धिपरतो न तिसृषामिकोगुणोत्पन्नभाष्ये शीघ्रोपस्थिति सूत्रवलवत्वेवीजं अतएव भाष्ये त
त्रैतन्नोदनेत्वः एवं चेतमायो धृगप्यत्रा मावेवास्याः प्रवृत्तिरिति मूलोदाहरणं नन्वेवमपि प्रकृते युगपत्प्र
त्यभावात्कथमेतत्प्राप्तिः तथा हि किं कार्यकाले इदमुच्यते पथोदेशो वा नाद्यः सर्वादीनीत्यस्यापि ज्ञेयं ॥
शीत्येकवाक्यतया विभक्ति सापेक्षत्वेनातत्वात्तनीत्यः तदा हि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवमविष्यति किंचिदनया
कार्यमित्यभि संधिमात्रेण तत्प्रवृत्तौ ततो विभक्तितुल्यतौ विकल्पप्राप्तेः न च तत्र ज्ञेयत्वविषयसंज्ञा

५०
५१

ति वाच्यम. आकठारीयान्यसंज्ञानामवाध्यवाधकभावेन नित्यसंज्ञा प्रमाति पदिकसंज्ञयोर्गुणपत्प्रवृत्तेत्यु
त्तरमेव जसु विषयत्वेन तावतो यानि कीदृशतपरिभाषावाधे प्रानाभावाव इति चेत् तत्र कोपि चित्तदनुयी
पिनः पूर्वप्रवृत्तमप्यंतरं बहिरंगं पश्चात्प्रवृत्तमानवहिरंगमहलीयं तस्य निर्वर्तकमित्यपि परिभाषार्थः
एवं चोतिरंगशास्त्रप्रवृत्तिसुतरंगशास्त्रप्राप्तावपीयं प्रवृत्तं तदिति पथोदेशाभिप्रायकोऽयं च य इति त
माहः अनेयेतुते पदावधिकेऽन्वाख्याने उभयजसितत्रतयोस्तस्याः पलेद्वेपिसत्वेन परिभाषाप्रव
त्यातथाऽर्थकस्य न्येनामाभावः मूलशैथिल्यात् तथा हि कार्यकाले जसः शीत्यादीद्वयो रूपस्थिता
वपि पदार्थज्ञानार्थमाकृते जास्त्रा बोधकस्ततो विधिशास्त्रेति वाक्यैकवाक्यतयाऽन्येपि नित्ये
तस्मिन्नदभावादेतरंगत्वविकल्पे जस्य तिसाक्ष्याभुतत्वादहिरंगत्वमिति न तत्पक्षोक्तदीर्घावकाशः हि
तीयेपितयोद्वितीयेपितयोस्तस्याः स्पष्टत्वेन तत्तत्पक्षोक्तः स इत्योहः तदेतत्सर्वमपरेनक्षमज्ञेः तथा हि तथा
हि तत्र केचिन्मते दोष उक्त एव वक्ष्यते पि पदावधिकेऽन्वाख्याने नैवाहो हेपि पश्चात्तरेऽनिर्वाह इति दोषो हि
तीयेस्या निवृत्तिदेशप्रापितानि रवकाशत्वमपि वप्रत्यक्षस्या निवृद्धावास्यानुमानि वक्ष्यऽनया वाधा

मिति वाच्यं तू यमिवाभित्यादित ज्ञातापकस्य विशेषापेक्षान्वेमितत्र तथांगीकारे प्यत्र तथांगीकारे
 मानाभावादिभिर्भावः कलितमाह वैवेमेति अन्यपेक्षसिद्धा ध्याप्रत्ययान्तरत्वेत्यर्थः। एवमेकैव परिभाषे
 त्याहोतरंगस्येति भावः। सापकः अद्वयहोतकात्तौक्यायादु. ग्रहणोच्यते। अन्यत्र परिभाषेदुशोखरादौ
 प्रपञ्चितं तथाचतत्र स्पष्टेतरत्वादौ कथं नमिति भावः नन्वेव दस्यवचनप्रमान्याप्यावर्त्तनकथं वैप
 रीत्यमत आह निरुक्तायेति। हेतोयातरंगत्वस्यायं विषयः इदं वाच्यं तरंगत्वापेक्षया दुबलमिति स्पष्टमन्यत्र म
 लानुरोधेनोह एवोत्विति उभयेत्यत्र मूलोक्तेत्यर्थः युगपदिविअनीवीजं विष्णुतमधस्तात् वस्तुतोना
 ह्येवसाःतिरिक्तेत्याहतिभावदति नन्वेतेत्यस्य सत्त्वे किमर्थं भाष्ये कपिनो ह्येव न चोपि देवदेवाभादि
 त्यत्रैके परोक्तप्रकारद्वयेन निर्वाहः तस्य तत्रैवोद्योतेखडितत्वादत आह पदित्विति क्रमेण न्यायानेतां वि
 ना अनिर्वाहाह पदेति पद्यपि वृद्धनवकाशात्वे एव बाधकाभावस्तदाह पूर्वमिति इदमपि परिनिर्वादि सुप्र
 वधाने एव परिनिर्वातं तरंगप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषामिपः प्रसंगे पावनीयत्वमिति
 प्रत्ययोतरपदयोश्चेति सूत्रेणैव परिपाद्यत आत एव रमेदस्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वमेवेत्याकारप्रत्येवा

इत्यादिलोपेन समाहितं एतेन निरुक्तत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वेव प्रावत्येप्रयोजकत्वाच्चित्यमिदं अतए
 व परत्वा ना मेव तत्वे प्रयोजकत्वात् परिगणित इदं पभवद्वात्तस्यातिरिक्तित्वे तदसंगतिः स्पष्टेव किं
 चैवं स्तोपीत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः न हि खोख्याभेदेन साधुत्वा साधुत्वे उचिते इत्यप्यस्तम बाधप्रयो जकानां
 परिगणने पितस्य तथात्वापीगीकारे बाधकाभावात् स्तोपीत्यस्यैव साधुत्वांगीकारेण व्याख्याभेदे स्पेवा सात्वा
 येत्यस्य विस्तारः अत्र पद्ये पापेसादौ न दोषस्तथा सर्वमकृतपरभाषेदुशोखराख्यानेन त्वेवमपि पश्चांतरे
 दोषावात आह ज्ञेयतिशत्रु स दुष इत्यादौ नन्वेतत्त्वान्मथा सिद्धावधि फलांतरसत्वादनेकसापकसत्त्वा
 खं कथं तेत्यमत आह तस्यैव तत्त्वमत आह तरेतीत्या फलांतराणामप्यस्य मथा सिद्धा निष्फलत्वादेवेत्यर्थः
 सापकानां त्वं तरंगपरिभाषा निसत्त्वापकतैवेति निर्मलत्वमेवेति भावस्तदाह अन्यत्रेति परिभाषेदुशोख
 खरे इत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ व्यक्तियुक्तेः पुदित्त्वेन जातिपक्षे इति प्राचा मुद्राषः तस्यापि
 भावः पश्चादासर्वत्र जातावेव शक्तिग्रहेण शक्यत्वं व्यक्तिलाभत्वाक्षेपादिनेति न तत्रापि तत्त्वमना अन्य

भा. प्र.
६३

नम्यत्वात्तदापि पद्य उरिगत्पादौ व्यापकजातिपरनिर्दिशः तत्र कार्यवाधातदाश्रयपावद्यक्तिपु
तेत्तिष्ठिः जानेः साक्षदुच्चारणसंभवाधत्किंचिद्यत्तुच्चारणमिति तस्याविनिगमिकात्वाभावात् त
दातस्तेनः परमहंसं नः अत्र परतिनिषेधसत्त्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेन तदादीनामस्यादौ न दोषः एतत्क
थने एव मुख्यता स्यात्तेषां अतएतदस्य पक्षतुल्यपेतदावश्यकता बोध्याः अतएव व्यक्तिपक्षे इति दिग्गम
दर्शने तत्र ते च पक्षे एवं व्यक्तावेव शक्तिं जातिविशिष्टव्यक्तौ वा व्यक्तिविशिष्टव्यक्तौ वा व्यक्तिविशिष्ट
जातौ वा तस्य पक्षे पितत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो वेति एषा यथा संभवमुपपत्तिरेषु तदा वश्यकत्वं
चात्र सप्तमिति एवं सत्याप्यपक्षे भाष्यामिमते तद्वद्वेक्षणाय नावशिष्यका तदस्य पक्षचतुष्टये तु
सत्त्वे पितदाश्रयणमावश्यक इति अर्थः प्राग्वत्प्रसिद्धत्वादित्योक्तिः एहच्चारणो न तत्र सूत्रचारि
तार्थमिष्टस्य सिद्धिश्चात आह वाक्येति दीर्घादीनां नानुता नानुतादीनां च सप्तमहः अ
तएव किमर्थमिति द्रुच्यते उदात्तादीनामपि न हं पथो स्यादिति भाष्यसंगच्छते दीर्घादीनां

क्तिस्तु तदा च वाच्य इत्यमि मप्रलानुरोधेन तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो तेषां ग्रहसत्त्वेन वा अतएव
व्यक्तिपक्षे इत्युपलक्षणा मिति तिस्रपमेव ध्यनितं एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्त्वपक्षे वर्तमाना
ये एकभ्रुत्वायातदमेदकत्वाद्वा गुणानां तद्गुणसिद्ध्या मुख्यत्वादीर्घादीत्युक्तमिति अत्र आद्य
उदात्तादि संग्रहे प्यनुनासिका संग्रहात् एव स्यात् अत्र पक्षः एतद्ग्रहणाद्देककतस्यैव सत्त्वाच्चेति दि
कृच्छरितः तत्त्वेन गृहीतः अन्यथा पाणिनीयुच्चारणस्येदानीं सत्त्वेन संगतिः स्यात् एवमत्र
पि एवोऽत्राच्चेति भाष्योक्तेरिति प्रत्याहारे सर्वार्थग्रहणमनुपदेशादिव्यादिनेति शेषः अतएव केचि
त्युक्तेतात्पर्यं यथा हि शिष्टसंनिवेशाया अग्निमीलेरप्यटिकाया अपिततो बोधे पिततो मर्थप्रत्य
या अतएव च गामानपेया हेत्यादावनुकरणेनानुकारप्रतीतावपि न ततो र्यवाधस्य नुभव इत्याद्यमत्र वि
सरः जात्राथोक्तिं खंडयति न चैवेति बोधनपत्तिरिति अनुच्चारणो न तत्त्वेनाग्रहात् एवं च बोधकज्ञान
सामान्यस्यैव बोधेन तत्रत्वेन भाष्याद्युक्तमिति भावः सप्तमोच्चेति सूक्ष्मतरस्य अतएव तत्र स्वायत्वं तच्च

भा.प्र
६४

स्वमात्रश्राव्यत्वं श्रयंभावः जये संज्ञाणं त्रैस्वर्गनिपमेन तत्तस्यानेरच्चदिदेशोपलभ्यमानत्वहूयो
दात्रत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपहस्तत्वादेश्वविनोच्चारणमनभिद्यत्तमानससंजयस्य जेद
वात्रापि सूत्रश्रमत्तरतात्वादिवाक्यरेणता दशंतदस्यव एवेतेनलिपिस्तशब्दादर्थबोधाना
पत्तिरनुच्चारणादित्यपास्तमिति एतेन नन्विष्यादिसिद्धमिति भावदपंतमनेघनिथाप्रतीतशब्द
स्यतेत्वेवाधकाभावंदोषमुक्ता उक्तभाष्यं हृत्वा प्रतीशब्दस्यतत्वेवाधकाभावदोषमुक्ता उक्तभाष्यं ह
त्वा प्रतीतशब्दस्यतत्वाभावबोधकं श्रम्यथास्फोटस्यतदप्रत्यापकत्वं स्यादिति संदोक्तमप्यास्तम उ
क्तपुक्तेः शब्दमर्पादवाभाष्यात्तथाप्यप्रतीतेश्च स्फोटेऽप्योपितसकलसत्वेन बाधकाभावाच्चत
त्रापि यः पतसत्वेनत्वमतेथगतेश्चेतिटिक् अइमलोः प्रतिषेधे इत्यादिशकार्यो सावर्ण्यनिषेध
शका समाधानपरभाष्यके पटादिकंतु वार्तिकरीत्येति न तद्विशेष इत्यन्यत्रे वित्तरः रत्वाकराद्युक्तमा
सशपुंखंडपति एतेनेति उक्तेरीत्या तैस्तदग्रहणेनेत्यर्थमप्यप्यायानन्वयेतिसप्तमीसमायें सः तेनामि

५६

तिस्वारस्वारतत्रैत्यधातारेतुषष्ठीसमासः श्रयंभावः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति
व्युत्पत्तिस्तस्यां प्रिय संवदार्थस्यैव बोधोन कवलस्येति बोधपति तस्याश्च प्रकृतेरत्रार्थप्रत्ययो भवती
त्युक्तापत्ता सत्योमिथः संवदार्थबोधे एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनमेव सूत्रं अतएव साविधा तु के
पगित्यत्र भाष्ये पचमान इत्यत्र कर्मतीराणा नच कर्मणि पगस्त्वित्या शंका प्रकृतिप्रत्ययो स होयं वृत्त इ
त्युक्तं तस्यापि श्रमस्त्रवासनपाततच्छब्दत्वेन प्रतीपमानमर्थतौ सहवृत्तौ न तु भेदेनेत्युक्त एवार्थः तया
च प्रकृतिवृत्त्यर्थबोधे तदुत्तरप्रत्ययवृत्त्यर्थोपस्थितिः कारणमिति व्युत्पत्तिशरीरसाचविशेष्यतया विशेष
गतमात्राप्रतीत्यनुतेधातै विशिष्यकार्यकारणभावास्तद्वाः अतएव गुंडं पश्येत्पतो साधुपबोधेपि प्रत्यया
र्थानन्वयः एवंवात्रापितत्रैतस्य शक्तभावाच्चैस्वरणानेगीकारश्चेतेपेपस्थितानामपि तेषां स्यानिता न
स्यादिति अभ्युपेदेत्याथाह इति प्रयो ज्येति प्रकृतिवृत्तिप्रयो ज्येत्यर्थः इदंच प्रकृतामिप्राप्तं न ननु व्युत्पत्तौ त
थानिवेशः घटमानयेत्या घसंग्रहापत्तेः किंतु जन्मत्वेन तत्र साक्षात्संयोगसाधारणनिविष्टः एवंच सत्तेरा निवी

भा.प्र.
५५

हे निममाभं गे नत्वन्मते पितृश्रुतात्तरति तथा शपवर्गं न मपुक्तमेवेति भावः सुहृद्विप्रतीतिप्राप्य
वन्निपते सर्वे त्वैवमुखायार्थवाधतत्संबंधरूपकारणवपतोप्यात्पथात्वेगादिशब्दानां त्वचाज्ञातमि
त्पादौ त्वगिदिपे स्वशब्दसंबंधस्याइति त्पादौ संबन्धभावेन मुखार्थवाधस्यानादितात्पर्यस्य च तद्वद्विना वि
शिष्टत्वमत्र एव सति प्रपञ्चने शब्दार्थवाधप्रतिसंधानं पूर्वकं तत्संबन्धपरार्थबोधे निरुद्धलक्षणाति
व्यवहारोऽप्याहृतिशक्तिरेवेति सिद्धं तौ वैयाकरणलंकारिकयोः इयमेव द्वौ काफादौ मिमीसक
जरत्ता किं कैलक्षितलक्षणाशब्देन व्यवहियते शब्दसंबन्ध इत्यत्र साक्षात्परं परासाधारणसंबन्धनिवे
शगतं नयनैवापि कुप्रतेतस्या अतिरिक्तत्वेन अत्रापि तथैवास्ति अत्र प्रतेतत्र साक्षात्संबन्धस्यैव निवे
शलक्षितेन बोधितेन लक्षणां यस्यामिति व्युत्पत्त्या क्रमेणैवोपस्थिते स्तनिपमे स्तनिपमे तथा ज
न्यत्वनिवेशावश्यक इति केचित् वस्तुद्विरेफोदौ हृतिशक्तिरेव लक्षणावाधप्रतिसंधानं विनैव
बोधात् अतएव स्तनरायैर्वा बोधार्थबोधः कोशेषु भ्रमरपर्यवेपुषाश्च संगच्छत इति स्पष्टं मम

५५

त्रप्रकृतेतत्तरीत्या निरुद्धलक्षणेव एतेन शाब्दिकमते निरुद्धलक्षणेव एतेन शाब्दिकमते नि
रुद्धलक्षणा नैकस्ति यद्यस्ति तर्हि तस्याः प्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्वात् तान्नायमेवाणुदि
स्तत्रमिति मिथो विरुद्धमकिंच निरुद्धपदं व्यर्थं लक्षणे त्वेव वदेति मदीकमपास्तम् उक्तं पुनः तत्प्रसिद्धि
हि मात्रेण प्रकृते तज्ज्ञानस्य पूर्वैरापि वक्तुं मशक्यत्वाच्च निरुद्धपदस्यात्तरीत्या सफलत्वाच्चेति दि
कं न त्वेव जातिपक्षद्वयविकिपद्यर्थमित्युच्यते च भाष्यघसंगतिरित्यांशकृतेन वणुदिति अत्रापव
विशिष्टं सत्प्रमित्यर्थः अथेति ते वा मुद्या रितत्वेन प्रहस्य पकत्वसंभवादिति भावः न स्यात्त्रावितिः अप्र
त्याहारमहो न लक्षणा नो गीकारादुद्यारितत्वेन तत्त्वेन तत्त्वसंभवाच्च अतएव मासी भवतीत्यादिसिद्धिरिति
भावः शकानुरोधेनाह यत्किंतिक्षेप्य असंख्यवित्यादिसत्त्वस्याकारादिवर्गस्य प्रत्याहारेति प्रत्याहारमिति
पादकाइति त्पादिसत्त्वस्याकारादित इत्यर्थः प्रत्याहारघबोली पुत्रं तत्संज्ञकणादिसुजातीयचिह्नरूपतात्पर्य
पुत्राहकवला नत्वमस्य मिश्राणामपि अत्र तथागप्रकाभावादिति भावः आदये इति तत्रानुदिति निर्देशो स

भा.प्र.
५६

सर्वगामहणप्रनरत्वादित्यादिनेति भावः। पञ्चप्रत्यय इति ज्ञापकेन तत्सह रोपिकार्यं अन्यथा तदादीना
प्रत्ययार्थेन न ज्ञातव्यं तदप्रसक्तौ कितेन तेनावात्राप्त्या दौषविन दोषः प्रत्याहारस्य तत्कारसदृशान्यत
कारेणोपरोपोपग्रहेनेति मंदस्तत्रपल्लित्यादावुक्तं रीत्या प्रत्ययस्य चारितार्थात्। अवात्राप्त्या
दौषमथादौषाच्च तत्राणत्वाभावाच्च एवं ज्ञापनेः न सगृहणवैषम्यार्थं पतेन्न तदभावे ज्ञापनासंभवाच्च
निकुं ननु ऊकालेन प्रहसं ज्ञाविधापकप्रथमवाक्ये उकारेण सर्वगामहणीतीति द्विमात्रादेशविहस्य संज्ञाप
तिरिति भाषासंगतिरुक्तं पुनस्तथा अनुदित्यत्राप्रत्यय इति किमर्थं प्रनाशं समिधेऽऽसं प्रतिके अत्य
ल्पमिदमुच्यते अप्रत्ययपदेशादित् किमितरतिवक्तुं च इदमिति इत्यादि भाषासंगतिचेन्न
व्यक्तिपक्षे लक्षणपरत्वेन ज्ञातिपक्षपरत्वेन वा दोषात् न च येनेति तच्च न स्ववाक्यसवर्णत्वं पुनः स्व
व्यमपरेत्यादौ दोषापत्तेः किंतु स्ववाक्यवाक्यत्वमेव मूलोक्तं तत्प्रवृत्तं न लोकोक्तं तत्रैतथा हारमा वात
नाप्यत्र शास्त्रेऽप्यकारणे पुदवस्तुने विनाग्रहरति तदर्थं तदावश्यकतया च तत्र तद्वत्त्वे कारदीनामा

५६

दिशं त्येनेति कूपदवाच्यत्वग्रहे आद्यवर्णं पूजयित्वा त्वग्रहसत्वेन तत्र प्रवृत्तित्या तदाच्यत्वस्य तदीर्घादि
षु अपि ग्रहणेन समुदितज्ञानसंभव इति भावः एवं नाद्यवर्णार्थं मपि नाप्यायोग इति सूचितं पतेन्न हरेका
रादीनां तद्वच्चत्वेन पुनप इति द्वयद्वयविरुद्ध इति तत्र सति तात्पर्यग्राहके गंगायां मीनघावावित्तीदा
विवततदंगीकारात् तत्र सप्रमिध्याहारस्य वात्राच्चादिभ्यो मत्वर्थ इत्यादि निर्देशस्यैव तत्वात् हस्वाना
मपि तद्वच्चत्वात् एव घटीभवतीत्यादावित् शकार्थोपस्थितिं विना लक्षणीया अप्रसरेता तत्रान्यत्र च शक्ति
ग्रहोपयोग इति न तदर्थं काप्रतिदिक् न चैव मपि व्यक्तिपक्षेऽप्यवावितादौ दोष एव तत्रोक्तं रीत्या सूत्रा
महत्तेरुत आहोपलक्षणमिति मध्यमगिन्यायेनास्यानेयन्यपः। एतेन मूले नूनतापरिहृता प्रकृताभिप्रा
येण तथोक्ते भुक्तमेण भयो रूपलक्ष्यद्वयमाहा इति अत्रापि स्वसादृश्यस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेन तत्रोक्तं री
त्या तद्वच्चत्वग्रहातादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसंभव इति भावः स चैवं च ददीनाम इत्यादौ दोषोक्तं आह अनुदि
होपलक्षणमिति तदर्थं तद्वच्चत्वग्रहातादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसंभव इति भावः न चैवं च ददीनाम इत्यादौ दोषोक्तं आह अनुदि

भा.म.
५७

तिस्त्रयुक्तेरिति तथा च न दम्यैव स्यादपि पदार्थत्वेन निषेधवशात् सक्तसुत्राप्रवृत्तात्प्राचनलक्षणावच्छेद
कमहणस्तेनेति भावः ~~अक्षर~~ तितथा च हस्व एव तेन विधेय इति भावः इदमुपलक्षणाप्रिकोपणावी
त्पादोपणादीनामपि अनुवाद्यत्वेनोक्तवाधकाभावादुक्तरीत्या वारणाभावेन तदेतदक्षरसूचकस्तु श
ब्दोपहादिति तीरत्यलक्षणाप्रलेशकसंबंधयोर्ज्ञानविप्रायथातीरेन लक्षणातया चापि वाक्याप
रिसमाप्तिरप्येन वाच्यवाचकभावस्य तादात्म्यस्य वा स्वशक्यसंबंधस्याज्ञानवत्तस्याप्यग्रहेण सादृश्येव
अतएवादिह्येनेति सूत्रापि सफलमिति भावः इदं च इकप्रतिपादितं तत्र लक्षणायां पतुव्यातीतस्य सु
क्तावपीकूपदेन प्रतीतो कारणदीर्घादिप्रत्यापकत्वेन स्यादनुचारितत्वादेत्याशंकराचार्यप्रभृत्यु
दित्सुतेण दीर्घकारादीनामपीकूपदवाव्यत्वग्रहादिति समाधाय तदथुक्तेरीत्या आद्यवर्गोपशक्तिग्राह
कमित्याशंकदीर्घादिज्ञापकात्प्रत्योहारंतर्गतानुचारितो कारणदिसर्वोपीगादिपदशक्तिबोधकपणुदि
तिसूत्रमिष्यथंगीकारादिति समीधा यतथा च हस्वेषादिरूपेनेत्यानुशासनीकीश। तेस्तत्त्ववर्गे त्वणुदि

श्रीराम
५७

सूत्रमिति विवेकः अतएव निरुद्धं प्रसिद्धं लक्षणापणुदित्सुत्रं पदार्थत्वेन मूलमपि संगतमिति मेदं ग्राह
तत्र इकूपदस्यानरात्वात् अनुचारितो कारणदीनामप्योहारंतर्गतत्वाभावे च अपूर्ववचनकल्पनापेक्षया
रुमलक्षणांगीकारेणापवाच्चैषभ्योक्तौ वाजाभावाच्चैतिदिक ननु प्रथमयोरित्यत्रानुवृत्ताकोकारे उक्तेरीत्या
सूत्रप्रवृत्त्या सर्वग्रहणोविश्वपावित्यादिवारणार्थत्वेन त्यागलेदीर्घादिसम्पकसंयं जापकत्वमत आह कूप
दीपेति तत्र तद्विषये विश्वपावित्यादौ नादिवाति पत्वस्य चावित्यादा विवात्रापि सूत्राप्रस्यलक्षणातः पूर्वमिति
धप्रभावेन तस्य प्रमाणत्वा संभव इति चिंत्यमेतदिति तत्र अभिपूर्व इत्यत्रावश्यकानुवृत्तिकाकूपदस्यात्रापि सं
बंधेन तस्याकारविशेषणकत्वेन प्रत्याहारघवर्गोपुत्तयवृत्तौ निष्प्रसूहत्वमिति मन्नाशपातं यदि तु निराका
श्नतप्यतत्र संबंधोनेत्युच्यते तर्हि तत्तत्कल्पादिभ्य इति द्वितीयं तदुत्तमं तत्रैव कारोऽनुक्तिः प्रागुक्तेरीत्याऽ
णुदित्सुतेण सिद्धे रिति बोधंत इति धनपत्राहं भाव इति पतुतेनेत्यनेन लक्षणापरमशः मित्रलिङ्गत्वात्
अव्यवहितनिर्देशस्य न ग्रहे हेतुत्वं मानाभावात् असंभवाच्च यथा संख्याभावे हेतु रत इत्युक्त इति न तत्राप्यस्य

यद्यप्योगोऽतस्तेनेति व्यर्थमेवेति तत्रेति ध्वनयन् व्याचष्टे लक्षणं गीकारेणेति सूत्रमिमांशमपि मूलं
 प्रागुक्तं सिद्धं तावित्ते धाय लक्षणं वा योजयति विधीयेति उक्तरीत्या तत्र लक्ष्यतावच्छेदकान् ग्रहस्योक्तत्वादिति
 ति भावः ननु मेदकत्वे सप्तैतत् पुनः तत्त्वसमैद निबन्धनत्वादत आह शास्त्रेति न तु लोके अत्र उदाहरितं सा
 पके नतत्रैव तत्ति हेः स्पष्टं चेदं हृदिसंज्ञासूत्रे भाष्ये उचारितेति नत दातादिसंज्ञा न विहितेनामिति भा
 वः भाष्ये पीति तेन कार्यप्रवृत्तिस्तदौ नतस्य विद्यत्वमिति भावः स्वरूपेति वास्तवतत्तद्वैशेष्यादिना तत्त
 द्यति मेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य वृत्तत्वात् पिदुर्निवारत्वादिति भावः सानुनासिकरेफाभावस्तु प्रात्याहारान्दिके
 भाष्ये स्पष्टं ग्राह्यं तादिसिद्धिमुद्धृष्टादिग्रहणं नान्येषामपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं यदि च तत्रा
 पित्तस्य क्षेते दाश्रयणं तर्हीष्टसिद्धिरेवैतज्जगत्तद्वैकुण्ठमिति भावः यद्यथुक्तं ज्ञापके नाप्यविषये तद
 नाश्रयणसिद्धिस्तथापि प्रकृताशयेनाश्रयणसिद्धिस्तथापि प्रकृताशयेनाह यत्ति विदो चीति सूत्रमते श
 षः भाष्यमते जातिपक्षे तस्मात् सत्वात् एवं च सप्तलौकिकैरभेदकत्वेनेत्याद्युक्तिश्चासंगतैवेति भावः वि

६८

विभाज्यते इत्यनेन त्वानभिमतत्वं ध्यात्तं योगविभागेनाप्रत्येय इति भाष्यमनेति वा निषेधेन गु
 णाभेदकत्वमप्यस्य तज्जापस्तत्र मतेपि कलाभावादिति बोध्यं तथापि मूलेष्वर्थो हानिरित्याह तदापी
 ति भेदकत्वे पीत्यर्थः क्वारतिमुद्धानामेव तेषामुच्चारितत्वात् अतएव न कोऽपि भविष्यो मूलस्येति भावः य
 द्वा संख्यमिति प्रक्रियावतानां सूत्रसंख्येति मिति भावः तद्वध्वनयन् तदेव ध्वनयन् नतु फलान्तरमस्ति
 येन तस्य सार्थकं भवेत् अतः उक्तरीत्या पश्चादप्येव प्रवृत्तात् तदाह तत्त्वे उनेरिति प्राचीनी गीकृतयथा गीकृत
 यथा संख्यत्वे उनेरित्यर्थः अथवा अतो नास्तीत्यादिवाक्यं निषेधकमेव स्यात् एतेन गुणानामभेदकत्वे
 कथं सप्तत्वं नुनासिकपवजगत्तद्वैकुण्ठमिति भावः प्रकाशदुक्तं तदाशयं
 खंडवति मूलं ननु तद्वैकुण्ठमिति न तु लक्षणमेव सर्वेषां बोधस्योक्तं न शक्यार्थबोधस्यैवाभावः तत्तदाशय
 माह तादिस्य रत्यादि दीर्घा ज्ञेयस्यैकरीत्या चारितार्थीत्यागः लक्षणं गीकारे नुपपन्नत्वादीत्यादि
 निर्देशकत्वे दीर्घाधिकरणसिद्धिर्ग्रहस्य तत्त्वमेव लक्षणं प्रसंगतह वीजस्य शक्यार्थबोधसत्त्वे एव
 संभवनेत्यर्थः अयं भावः शक्यार्थोऽस्मिन्नौ तद्विषयकान्वयबोधो जातेतस्मिन् ननु तात्पर्यविषयत्वेनाप्रा

भा.प्र
१६२

मा एवमहेतदस्य त्रवक्रतात्पर्यमहेतुसतिलक्षणमहेतुलक्ष्यार्थबोधः तदन्वयबोधं विना तत्र तास
र्वविषयत्वमहेतुसंभवात् संसर्गविषयबोधत्वादि तत्र चेति आ वश्यकशक्यार्थस्य तावित्यर्थः निष्पत्तौ
हेतुरयं कार्य इति वाक्यार्थचतुष्टये इत्यादिरुपपत्त्यर्थः बोधे इति विषयत्वं समस्यर्थः दीर्घादावन्वयः सति स
प्रतीकास्तेति स्वस्य दीर्घादेर्वचकोपस्तत्र तदकारादिह स्वस्तस्योक्तरीत्या कृता च यावदित्यकारादावित्यर्थः विभ
क्त्यर्थद्वारेति शेषः उपस्थिते परस्परज्येति न्यायादिति भावः एवं च मूले एव मपीत्यस्य भक्षिते पितृन्यायसूचका
पिना एकदेशानिबन्धित्यर्थ इति सूचितमिति बोध्यं उभयत्र मात्मा तिसृषु प्राचा मनुरो धेनेति स्पष्टं सिद्धं त
विदां एवकारसूचितं हेतुं तस्मात् ह्येतीति आनंत्वेनेति देशकालोच्चारणपितृभेदात् संख्यासूच्यत्वेनेत्यर्थः
अइत्यष्टादशानामित्यादेस्तु जातिपानामित्याद्यर्थः एवं षट्षष्टिरित्यादेरपि यमोपपत्तिरित्यादि संख्यामि
त्यादिनां जातिजातिविधाभिप्राया एवेति भावः ननु जात्या सकलजन्तुननुगमेन नानां संदुष्टमत आह ल
क्ष्येति अनुनासिकवकारघटितत्वो जसित्यादि लक्ष्यासद्वे रित्यर्थः एवं चानुनासिको व्यस्यार्थमेव
श्लेषकया स नंतरेति परिभाषयेव निबन्धे तत्प्रवृत्तिर्निष्पत्त्या अत एव यथा संख्यासूत्रस्य भाष्यस्यातिः तत्र स्यात्

१६३

विः स्यानेतरेति सूत्रभाष्ये च दूष्योः सिद्धांतपक्षे समफलत्वबोधकमिति मतद्विरेधः एतेनैवकारो धः एतेनै
वकारो ह्युक्तभाष्यविरुद्ध इति मंदोक्तं यथा संख्यानंगीकारे उक्तभाष्यविरुद्ध किंच अनुनासिकांशे तद
व्यापारेणान्तरमपरिभाषाप्रस्तावभुक्तीत्याऽप्यंशे सामपित्तपरत्वादाधिक्यप्राप्ताताकोपनिवायेदि
ति जगन्नाथोक्तमपि विरोधात्ता यमिकबोधे एव परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरिति रत्वाकरोक्तं चापास्तम
पत्तुतस्य स्येत्यादावधानं त्येन तदसंभवात्सूत्रनिर्विषयं स्यात् किंच स्यानेतरेत्यस्य प्रवृत्तौ तमग्रहणा
च्चतुर्मुखादावनुनासिकस्यैव स्यात् प्रमाणोभयोरनंतमेह संचारार्थस्य यत्नो दीर्घः प्रवृत्तिः स्यात् चादीत्यादिनि
देशाश्रयत्वेन गौरवमिति मंदस्तत्र उक्तोत्तरत्वात् जोतिपक्षे सूत्रवारितार्थ्याच्च सप्तमंतपोहस्यभाष्ये
डितत्वाच्चिति दूष्येन चैव मथणुदित् सूत्रभाष्यविरुद्धोऽपक्षः सलादिष्वनिर्वाहश्च अत एव जाति संख्या
साम्यसादृश्यसंख्यातानुदेशोभाष्यकृतो मभिप्रेतः निरुद्ध लक्षणायां चैव सति नांगीकर्तव्येति जगन्नाथोक्ति
रपि संज्ञाते तत्राह चित्याद्यादु रित्येतेन भाष्यानुपपन्नः तदुक्तं वै लक्षणायां यदलादिप्रत्याहार इति व

भा.प्र.
१००

इदोहिः सलोहलीत्यादिसूत्रेष्टित्यर्थः यद्वा सलोहलीत्याहारफलकसमित्यादिसूत्रेष्टित्यर्थः सर्वम्
कारेति पाठः पावदिसप्रकारदीनामित्यर्थः एतेन प्रस्यपंचवर्तिकालत्रयसंबन्धेनातेषामेकत्रयग्रहणा संभ
वइत्यपास्तं दुहपपादमिति एकव्यक्तेस्तत्र पाठान् ततश्चावातामित्यादौ वसेर्लुप्यटितसस्तामिति सि
चिसः सीतितेसलोसलीतिसलो जोनस्यात्तस्यत्वमित्यादयादिरवकाश इति भावः ग्रहादिति अणु
दित्सत्राप्रवृत्तेरिति भावः एवं चेति लक्षणा पादुर्वचत्वेत्यर्थः तत्र प्रमित्यादिषु जातीतिजातिता
त्यर्थकनिर्देशो नैत्यर्थः अन्वयमुक्ताव्यतिरेके सूचयितुमेव व्याकर्ममाह नान्यथेति जातिपक्षानाम्
यस्योऽर्थः एवं चेति तत्पक्षाप्रयणवश्यकत्वेत्यर्थः जातीति व्यापकजातीत्यर्थः एवमपि व्यक्तिपक्षे
इयतादृशजातिपक्षेणापितत्रानिर्वाहदिति भावः चितइति लक्षणा भावजलाद्यादिति भावः हेत्वंतरमा
तर्धेति अणुशे लक्षणा हलंशे जातिपक्षे इत्येवं रूपस्येत्यर्थः संप्रत्ययेकहोप्येवैत्यान्याप्यत्वादिति भावः
नन्वणग्रहणात्प्राप्ताशिकतदंगीकारे न दाषोः तत्राहोतएवेति अर्धजरतीपाद्यनैचित्यादेवेत्यर्थः उक्तामि

उ
नन्वण
१००

तिप्रत्याहारे सवर्णग्रहणमनुपदेशान्नानुवृत्तिनिर्देशे सर्वर्णग्रहणमनणत्वादित्यादिना प्रागुक्त
रुपाभित्यर्थः एवेन लक्षणा अवश्येदंतथा च यथोतरं मुनीनां प्रामाण्ये तदममाण्यमिति भावः इति अत्र
इतिग्रहणात्सिंहतद्वत्तपरकरां हलं ग्रहणेषु चेत्यादिनेति भावः ननु ममापि न तत्प्रतिपादने आसह कि
तुव्यासं विवेकने इत्यत्र पक्षे पितसिद्धिरेव व्यक्तिसाम्ये एव तत्प्रवृत्तेरत आह यथा संख्येति सप्रलोकतेत्या
दाविवर्त्तापीति भावः तत्र प्रामाण्यापदष्टांतमाह इति अत्र मथा तत्र सामान्यग्रहणे पि भाव्यर्थकटि ह्युद
साहचर्यात्तदेव गृह्येतेति भावः एतेन प्रलोक्तमथ प्रदोषणीकोक्तवृत्त्या नंत्यप्रपुक्तदोषश्च उद्धतः एवं
च प्रोचीनग्रंथसोषवे प्रत्यमेवापुक्तमिति भावः एतदेव ध्वनयितुं तदुक्तदोषांतरमप्युद्धरति नापीति एतेनैव
मपीति प्रलोक्तदोषो व्यक्तिपक्षे इति ध्वनितं तच्चोपपादितं प्राकृत्येकाराधेति पातुः आवादिती नचोभये
वाच्यत्वे जातिरप्यविशिष्टेव सर्वव्यक्तिवत्त्वादिति वाच्यं साचरण्येव शास्त्रात्तथा व्यवहारोपपत्तेः अतएव एष
कूटकारोपदेशः सार्थकरिति भावः एवमप्रलोभिमतसर्वदोषाद्वारे पि प्रकारांतराणां कर्तव्येति प्रत्याख्याने

त
व्य

इति सवर्गोऽणहणसविरिभाष्यमाकृतिपहणादित्यादिनेति भावः। यत्तेवं वार्तिकस्याप्यूलत्वादसत्त्वे
 न त्रिशदनुपस्थित्येकनदोषः न चैवं होतुं लकारस्यादावकः सवर्गोऽकृत्यक इत्यनयोऽप्राप्त्यापत्तिरकोस
 वर्गोऽत्यस्यापत्तिरुपसर्गदत्तात्पादो दोषश्चैकवाच्यः। कुसूत्रेभाष्ये तदोषाणामन्यथोदुत्तत्वात् न च तर्हि न
 चेत्पादिप्रथासंगतिरेवेति वार्त्तिकं गम्यन्तु स पूर्योदित्युक्तोऽनुकारो दोषान्यथासिद्धेऽस्मात्वातत् इति तेन
 अतो वार्तिकसत्त्वेन त्रिशदनुपस्थित्या दोषो युक्तस्तत्र स्य भाष्यसिद्धांताज्ञानात् तथा हि तत्र हिलकारो
 पदेशस्य स्वरुक्फे लत्रपस्य वार्तिककृता खंडितत्वे पिभाष्यकताः शक्तिजानुकरणार्थत्वं व्यवस्थापितं त
 थाचकुमार्यं तत्कृत्या हेत्यादौ पणदिसिद्धिः न चैवमपि होतुं लषकः प्रवृत्तकीयतीत्यादौ दोष इति वा
 च्यं व्यक्तं पक्षे सावर्ग्यो गणहणलक्षणमपि जतिपक्षे सावर्ग्यं कुसूत्रेभाष्यां सावर्ग्येन समानं जातित्वा
 तिदेशे नैवाऽतिदेशे नैव वा निर्वहात् न चैवं तदेवार्थः के पटमेते वार्तिकोक्तं सावर्ग्यमनाश्रित्योपदे
 शकारणात् मुलमेते वार्तिके दष्टादप्रवृत्तेः। तदनित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थं च अतएव लुप्तसिद्धिः सा

कर्णभावलदित्युक्तदित्यार्थाभावश्च वस्तुतस्तत्रानुपदेशोऽप्राप्त्यापत्तिरकोस सवर्गो संज्ञापितयोर्व
 तु मशक्नोति वार्त्तिकसंगतिरेव स्यादिति तदुपदेशः सावर्ग्यद्वारा फलमापितस्य स्थलत्रय एवेति तत्र
 वार्त्तिककृतस्तदुक्तिं एवं चक्रवर्दतिदेशयुक्तं लिखितोऽतः स एवोचितः लाघवात् अन्यथा लुप्तित्वापुष्पादी
 त्यादावदोषाचनहपथगनुबंधकरणादिसामर्थ्याश्रयणो गौरवं सद्यमेव अतएव सांकर्यमपि नेति तद
 ध्वनयन्नाहोऽसंगतिरिति आदिना क्रत्यकः उरणपरत्वादि संग्रहः। एतेन स्वरसंधिप्रकारो एवातिदेशः
 पाठ्य इति कोस्तुभोक्तं निरस्तं तावता लुप्तसिद्धावपि पक्षद्वये उरगित्यादौ वानिर्वहात् इतद्व्यनयना
 हवचनस्या नै इति तुल्यास्यसूत्रे तत्प्रतिनिधित्वेन सार्थः। शब्दे दुशेयविरोधस्तु न लाघवानादरेण
 तत्प्रवृत्तेरिति भावः। लकारे इति वे पणितुमेवात्र पक्षे इति भावः। ननु तत्र तदतिदेशागीकारे तत्रैकाप
 तिवत्तु तन्निबधायतिः कतिक्वेत्पुत्रल गणहणपत्तिरुदित्युक्तदित्यार्थापत्तिश्च वचनद्वयतुक्त
 कारे लुप्तित्वेन स्यात्प्रवृत्त्या चरितार्थः एवं पथगनुबंधकरणमपि कृदित्युक्तदित्यार्थापत्तिश्च वचनद्वयतुक्त

भा.प्र.
१०२

अतिदेशानित्यत्वे न क्वापि दोषाभावात् तथा हि व्यक्तिपक्षे समानजातित्वातिदेशपक्षे च प्राप्तसां क
 र्वादेः सावर्ण्यक्रमहरां जोकारपक्षे सां कर्वाभावे पिप्लुतहस्वनिषेधयोग्यतेऽश्रममतेऽल्पातिदेश
 न सावर्ण्यनित्यत्वापनेन वारणावतत्वेन यमते पथगे नुबंधकुराणेन क्वचिन्मिथोऽग्राहकत्वे स्प
 र्कदिष्टदित्वाकांसां कर्वासां कर्वास्पचेरापनेन वारणावच्छात्रपक्षे कृष्णमाना घसिद्धदोष स्पमहरा
 महराभेदेन नकारे तरेरावाराणे पि कृष्णशिखादौ सर्वत्वेन लेख्यमनसिद्धत्वेपि एकदेशेति न्यायेन वार्ति
 कां कृताखंडितस्यापि पुन्यादिफलस्यैवेत्यादिभाष्ये रावकोपाससौध्यमत्यफलं पथानपुक्तमे
 वमरवातो नृस्वस्येति गुरुयासहपसुत्रभेदेन च कारप्रत्याख्यानमपीत्याशयकेन व्यवस्थापनेन त
 दर्थेते दुपदेशोऽवत्वसिद्ध्यादित्वस्वरितसिद्धावपि प्रागुक्तरीत्या तावन्मात्रेणानिर्वाहात्सावर्ण्याद्यम
 तमस्य पक्षद्वयेपावश्यकत्वेनानुत्तरेति निषेधापत्ताकृतेपितदुपदेशोऽपुतासिद्धिरेवेति तत्फलं सावर्ण्या
 देरनित्यत्वे विना दुर्घटमिति तेन तदपि ज्ञात इत्यतिदेशस्यानि

१०२

महत्तव बहुरो वैपरीत्यदर्शनेतन्नयो र्वाश्रयणस्य दुःकरत्वात् तच्छास्त्रे धर्मशस्त्रे चतयो र्यमिचरितत्वाच्च तपरस्
 त्रसार्थकपरस्परवृत्त्यविरोधाच्च तद्व्यनयनार्हमिति अंशत्वेन यथाश्रुतसूत्ररीत्या समुदायस्वरूपघटकत्वमा
 त्रेण निषेधस्य निषेध्याकोक्षतप्रातद्विशेषणत्वेन वा बोध्यं वाक्यभेदेनेति अमथावोः कुर्यादौ विधेये उगित्वा नर्थका
 पत्तिः एवं च योगविभागे वाच्यपक्षे उचित इति तात्पर्यं एतेनानंतरेति न्यायेन तस्यैव निषेधो न तु टीकोक्तस्य तत्र
 तत्रतदानर्थकोत्तुनतस्योच्चारणार्थत्वादिति मंदोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः ए। धिकोच्चारणार्थत्वेऽतिप्रसंगायते अ
 उद्देशेपितत्वापायावहपक्षवापते अविधीयमाने इति अणीत्यर्थः निषेधकरति एतेन एतेन प्रपञ्चप्रतिषेधो
 नितः सच पुक्तः पर्वदासंभवादिति भावः निनुश्रुतास्त्रीयस्य शास्त्रेणार्थनिषेधोऽता आहारेति तद्व्यत
 परकरणाभित्यरुतासुत्रभाष्यात्तापथातस्य तत्र निषेधकत्वं तद्विदित्यर्थः तुल्यम्यायादिदमापितेनेवुं धितं ध
 नितं च दं जादादीपस इति सूत्रभाष्ये इति स्पष्टं तत्रैवोद्योते अतएव सदर्थोऽगमहराभित्येवोक्तं भाष्ये एतेन कोस्तु
 भयोप्योमविरोधोऽनितः अत्रपक्षे गुणभेदकत्वयक्षेत्रभाष्यसंमते प्रवर्गीयदानुवृत्त्यानि यमार्थत्वमेव तपा
 सूत्रस्य सम्यक् विस्तारः तादादीनामिति यत्तत्र प्रश्नेषा निर्वहः पथिप्रथीत्येवेति मंदस्तन्नततोत्रभेदस्य स्पष्टत्वात्

भा.प्र.
१.३

तद्वैयस्यप्राचामनुरोधितेनमन्मतेतत्रापितदभावाच्च. अतिप्रसंगापत्तेश्च सत्रमतेपित्वद्वीत्यावैयर्थ्याप
 नैश्च. लक्ष्यासिद्धिदोषमपीषीषतानिरावृत्ते एवमिति. अत्रत्यपरस्यगीकारेचेत्यर्थः. चात्र. इकोपणिति
 त्रिनेत्रविर्गुणामेदकत्वपश्चादिसमुच्चायकः. अतएवपटवः। मदितादौमतो मेष्यनानुनासिको वकारः
 तथासुतितहा नासासिन्नादौ नित्यानुनासिकापत्तातन्निर्देशासंगत्यापत्तिः. विसंवादि सौत्रत्वकल्पनेच
 नमानः एवंयवलयपरेइत्यत्रापिवोधः. एतेनतत्रसानुनासिकानुपूरितिमंदोक्तमेषास्ति. आदिनाऽनुकर
 णसंग्रहः. तन्मतेभाष्यविरोधं सूचय. सत्रमतेतत्समतिमाह. एवेति. सानुनासिकस्यानेपितुद्वीत्यागीकारे
 णोक्तरीत्यापथासंख्यसमवदिवैयर्थ्यः. इकोपणित्यस्य. तदुदाहरणत्वे स्यानेतरतिसुत्रविषयत्वे. अ
 पित्तस्यैवसमुच्चायकः. भवमतेतुटीकोक्तदोषद्वयेनतदसंगत्यातद्विरोधापत्तिः. स्पष्टेवेतिभावः. एतेनलक्ष्य
 सिध्यधिप्रावश्यकेनस्यानेतरेत्यनेनैवनिर्वाहे. नियमेनियमकापित्तीतिभाष्यादावुक्तत्वादीकाक्षितवि
 धानस्यज्यापस्त्वच्चपथासंख्यसुत्रप्रवृत्तिबोधकभाष्यादिमंथाअपुक्ताएवेतिमायोक्तिः. प्राचामनुरोधेने
 तिध्वनितेतेनात्रउक्तभाष्योकोपणित्यत्रएवंचवातिपक्षस्तत्स्थानेनिरनुनासिकश्चतसंप्रतइतिभावः।

१.३

नन्वेवमपिउक्तत्वात्सानुनासिकलक्ष्यस्यलेकंउक्तत्वेनतद्विरोधोऽत आहोत्रतीति. ना. यनां. मलकृतम
 भतीनां. तत्रहिकिवितीतिसानुनासिकवकाररूपेतेहूतं. तच्चोक्तसकलभाष्यादिमंथानवधानप्रयुक्तं. स्पुटीभवि
 ष्यतिचेतत्तत्रैवपतेनतत्रप्रमनोरमादिसकलमंथविरोधरतिमंदोक्तमेषास्ति. बाधेदृष्टेइतित्यायादित्प्रत्रपक्षे
 हेतुतयोक्तप्रथमपुक्तिंखंडयति. वेत्यादिरूपसादनपेनव्यक्तिभिर्देशोपिभेदापराभर्गनात्यमहास्यलकृशह
 स्वदाद्युगोघटादिषुकोष्टेइत्यादिव्यवहारवैरूपसादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहारोत्पत्त्यर्थः. एवमपि
 मूलकोस्तुभाघपुक्तेमेवत्याशयेनसमाधत्ते. आदिष्विति. सादृश्यंचात्रसमानध्वनिकतं. एवंचयत्तेनेजाति
 स्वीकारेपिअर्थएव. अनुगतप्रतीतिप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाव्यवहारोत्पत्त्यासादृश्येनैवलोकवकास्त्रेपिसिद्धत्वादिति
 बोध्यं. लोकसिद्धेऽर्थे. लक्षणाज्ञापकानांसायव्यवधानावशास्तुमपिप्रमारायति. कादितिपुक्तत्वादिति. लक्ष
 णाज्ञापकतापेक्षयालाघवादिभिभावः. अत्रप्रतेभाष्यानुक्तत्वशंकंनिरावृत्तेतदप्युक्तं. मि. अपिजीतिपक्ष
 समुच्चायकः. तत्सामान्यादिति. रूपंस्वरूपमवयवसंख्यानमितिवाचरतसादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञादिक
 ताभेदव्यवहारदित्यर्थः. वाशहेतुपक्षपेक्षयाविकल्पार्थः. नचात्रपक्षेकारेणकथंकारणहंअवयव

भा.प्र
१०४

संस्थानसमिन्नत्वादिति वाच्यं किंचित्सा ममादायतदुपपत्तेरुक्तत्वात्सावर्णादिकमथत्रगमकमिति न को
पि दोषः नन्वागमहारां कुर्वतः सूत्रकृतो नैदं पक्षद्वयमिष्ट उद्घोषासंगतिश्चाप्येतत्तत्राहारादिति सूत्रस्य
यमिति पाठः तस्यैवाप्यमिति तदर्थः तदाह ममभिज्ञेति नन्वेवं कुतो न सक्तं पाणिनिनाऽत आहारादीति हृदि
सूत्रभाष्ये कृतिरावर्णास्य प्यानर्थक्येन किमुक्तं व्यंतेत्समहस्य अन्यथा तदीयवाक्यानामप्राप्तापत्त्या श्रद्धेयता
पतिरिति न्यायशरीरं नन्वेवं कथं तत्राख्यानमत आह दमेवेति तत्रोपायांतरत्वमेवेत्यर्थः फलान्तरभावादिति भावः
अत्र इति तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहार्हत्वं तत्राश्रयणवश्यकत्वात् तथा च यथा तत्रं मुनीनां प्राप्तापत्तदन्तर्धानेन
पाणिनेरप्यपमेवाश्रयणमलोक्त इति तथा सूत्रं कुर्वतो नैदं मिष्टमिति दुर्वच उद्घोषोपितद्वीत्यानभाष्यरीत्ये
तितदसंगतिरपि न दोषायेति बोध्यं तदाह दिगिति किं संपत्त इतीति प्रकाशं कुज इत्यर्थः तत्र हेतुमाहानवीत्य
नुवर्त्तते दीर्घादित्यत्र मंडकलुप्त्येति भावः यद्युदासीति तद्वाद्यादाहरणत्वेन प्रसिद्धार्थकत्वेऽनेन नुवर्त्तने
बलाद्यवधानाचीत्येववाच्ये गुरुभूततथोक्तो गीकर्तृपाणिन्यभिमतत्वात्तथाधिकाराश्रयणत्वेति भावः एवेति ते
नावसाने तत्रनेति भावः मतेति आचार्यग्नहारास्पृजार्थत्वात् तथा चेमेद्रीत्येव भाष्यापुपत्त्या मलाशुर्द्वयमा १०४

रातया च तथा व्याख्यानसंशयमर्थोदयात्तामेपि केशजनकत्वमिति तात्पर्यमूलस्येति बोध्यं मूलस्य
स एवेति आचार्यग्नहारास्पृजार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः अन्यथा सर्वत्रेति प्राप्तविकल्पस्य परत्वात् त्रित्यभि
षेधेन तदसंगतिः स्पष्टैव तत्कलितमाह चेति माधवाद्युक्तविकल्पस्यैवेत्यर्थः अनवीत्यादौ वाऽनु
हत्या सर्वेषु सिद्ध्या सर्वत्रेति सूत्रस्यैवार्थेन यथा तत्र पंचार्थत्वमेवं दीर्घादित्यस्यापि तत्र पंचार्थत्वं अत्रैव
मले तत्र पंचभूतेषु कृतिमिति भावः तदाह सर्वत्रेति अपि माके घटादीष्वर्थककत्रिप्रतिसूत्रसमुच्चयः प्रपंच
र्थमिति स्वस्वमतमप्युति दोषाभावाद्यमित्यर्थः स्वउपकारेति तत्र उपनिषत्तत्वादिना तस्याप्यप्राशयः पूजा
र्थतायाः प्राप्तापत्तिरुक्तैरित्युक्तं मुनित्रयस्यात्रोदासीन्येपि त्रिप्रतिसूत्रे के घटाद्युक्त्या विकल्पस्यैव सर्वा
गीकृतप्राप्तापत्तकपूर्वतनवृत्तिरुद्घोषाश्रयणत्वात् आचार्यग्नहारास्पृजार्थत्वस्य नाभात माधवस्तु पुक्त एव प्राति
शाख्यभाष्ये आचार्यमित्यत्राह त्वविकल्पेति श्रद्धादसत्त्वेन निर्वाह्याः वाक्यरूपादिसिद्धिस्तु करीत्योक्तैवेति ता
द्वितीति अनुवादत्वेनात्र न दोषः आदिनाशरीर्यत्राचोरिति प्राप्तिसंग्रहः इत्यौकाशिकायां उक्तमिति शेषः
उद्घोषव्याख्यानेन अन्तर्घः अतश्च त्रयः पुनः पदस्य चनासंगतिः उद्घोषितो स्वयमेवोक्ता नुनुतावेतापि कथमिष्ट

भा.प्र.
१०५

लाभोऽत आह तस्येति निषेधेति निषेधविकल्पविधायकत्रिसर्वत्रेति सूत्रद्वयस्यार्थः निषेधप्रकरणात् त
वार्थकपदोपादानोभयलाभ इति भावः लाघवादाह विधेरेवेति एव न न जो निवृत्तिः सन्निता तथा च ताभ्यां पदे
द्विचमेव विधीयते गृह्यमित्यादौ दीर्घादिति निस निषेधप्राप्त्या अनचीत्यप्राप्तिः तथा संभावनायां वाधका
भावाच्च तदाह तस्येति नित्येति नादिनिशेते विदीर्घादिति सूत्रत्रयस्यार्थः अभावज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञा
नपूर्वकत्वात् एवं च त्रिप्रेति सूत्रेण एषादिसिद्धये आवश्यकं अथवा दीर्घादिति निषेधः स्यात् सर्वत्रेति सू
त्रेण पदानुवृत्तिपक्षे विकल्पार्थमावश्यकं अतएवाचार्येण तु सर्वत्र शाक्यस्येति पाक्षिकनिषेधेनापि
कल्पसिद्धेर्वेति नानुवर्तितमिति प्रकाशोक्तिः संज्ञा च ते तदनुवृत्तौ तु जेति त्रिपदीतीदिति सूत्रद्वयस्य फलमेवे
ति भावः विकल्पेपीति सूत्रद्वये लाघवेनाप्राप्तविषयविधिविकल्पांगीकारेपीत्यर्थः अपि नानिषेधवि
कल्पपक्षसमुच्चयः चर्करादिति अतएवैषां नादिन्येत्यत्रे पाठः अथवा अनचीत्यमेव पठितानि स्युरि
ति भावः उद्धरेत्वेति एवं च भवदुक्तफलितसंभावितवोधितदभावेपि प्राथमिकशब्दप्राप्ते प्रानाभावेन त
त्रेन न जर्थसत्त्वेन निषेधाकांक्षायाः सत्त्वेन तदावश्यकत्वं शास्त्रीत्याकांक्षतिपापोत्तदाह तस्येति

१०५

कार्यघटकानांति नचप्रकरणादुतेः प्रावलो न श्रोतविकल्पादिघटितवाक्यार्थवोधे जाते निराकांक्षत्वेन तथा
प्राप्तस्यापि न श्रोतन्यतरतिवाच्यं अथोपरौ द्वे इति पदार्थानां प्रकरणे कल्पमत्त्वेन तं विना तदाकांक्षा शा
त्यभावेन न संवेधसंभवात् इति भावः ननु यदंशेन विना वाक्यार्थपक्षे स्तस्य प्रकरणेन परतोपिन न स्त
बंधः अमनकुतिसडकलुत्पाश्रयणादतो न दोषोऽत आह तस्येति उक्तसूत्रद्वयस्यार्थः अत्रे दीर्घादि
तिसूत्रे ननु मंडकानुवृत्तौ लौकिकमंडकगतिरेव मानमिति न मानां तापेक्षा तस्याश्चैषानुरोधेनांगीका
रात्रे अथवा तदुद्धरेत्वे एव स्यादत आह सर्वत्रेतीति अस्यानुद्धरेत्वे न च यः तस्य सर्वत्रेति सूत्रस्य द्विमात्रे
ति अनंतरानंतरसूत्रवर्तिकरुदुक्तद्वित्वस्यार्थः अनंतरस्येति न्यायाप्रवृत्त्यंगीकारादिति भावः तदनुद्धरेत्वा
दिति विशिष्यविधिप्राप्त्यनुद्धरेत्वादित्यर्थः एवं चेतो न भवदुक्ताशयकल्पनावसर इति भावः एवं सर्वत्रे
तिसूत्रे तदनुद्धरेत्वात् तदाशयकत्वेनिरस्य त्रिप्रेति सूत्रे मूलशेषोपि कुर्यादिति त्रिप्रेति इति सूत्रे इत्यर्थः
एतद्विषये त्रिप्रेति लक्ष्ये रंश्यादौ मिश्रेति दारुतेत्यर्थः तथा च मूलाग्रध्यानतथाशयकल्पनेति
भावः ननु पुक्तमेतत्तदुक्तावाद्योद्धरेत्वादिमिश्रनिषेदीर्घादित्यत्रे तदुद्धरेत्वात् बहुषुतेषु पक्षे न खंडनं

भा.प्र.
१०६

तात्तयैवानुदितत्वेन दुक्तानुवा दस चरम दोष स्पचा संवृत्तात् एवं च तथा शं प क ल्पना युक्ते वात आह हि मि
 ति तदर्थं सूक्तशयेनाचार्य ग्रहण स्पृजा ये तेषां मित्रा दो वा र्थ मित्रे तस्य च शक्यते वात स्पृजे तस्य
 त्वपर ह त्रिभिः स्य यथा श्रुतत्वे मेवो पप नौ दीर्घादित्यस्या सिद्धत्वा त्रिप्रभृति युग्ममेव मातृषे धो भवतीति
 मम्यत इति भक्त्या व्याख्या न मिश्रोक्तं विरुध्यत किंच माधवादि विरोधेन वृत्त्या दीना मे समा हतं किंच आत्मारथ्यमि
 त्यत्र ह्यो दसत्वेन निर्वा हेपिता दृशालक्ष्यमा माण्या स्य निर्विवादत पातद नुरोधेन तस्य विकल्पार्थकत्वस्य वां जी
 कार आन्याया भाष्यो दाहर ण स्याप्यार्थत्वा त्रिवो हेतु दिष्ट कृशानर्थक्यापत्तिः किंच वाक् वागिति भाष्यो दाह
 णा विरोधः न चोक्तं रिता निर्वा हः मंडकानुवृत्त्या देः प्रामाणिकत्वात् अनुहतावपि तथा र्था संभवाच्च शब्दाधि
 कार सविभागम कम नाश्रयणी च येन न चीति गुरु निदेशं कुर्वन्माणि निरुपमाने अमेऽननुवृत्तौ प्रस ज्यप्रति
 छेपमा चार्थकत्वे च ना चीत्येव दत्त एव स समर्थं समा सो न अमेन श्रुतकार्य इति महद्वा घ वप्रति प्रकाशक
 तं तत्र मात्रा ला घवस्य भाष्यो क्तान्यस्य लेऽनाश्रयणेन पदा ला घवेन च समत्वात् प्रसुतनकारे स्वरितत्वप्रति
 शा कल्यन प्रयुक्तं ज्ञानगौरवा पत्तेश्च तदभावे पदगौरवा पत्तेश्च नार्थक्यापत्तेश्च तस्माद्विसेव वाच्ये न चीसु

१०६

किं प्रसज्य प्रतिषेधा र्थेव अत एवावसाने दित्वसिद्धिः एतेना न पक्षे विशेष निषेधादि धिरनुपेयसादिति प्रति
 पत्तिगौरवेणाम्नाश्रितः पबुदा स एवोचित इति हारदत्तौ क्तमपा स्त विध्यर्थकचो पादनेन विधेरनशा दत्वस्य
 वसत्वात् अतितं च दं ह पदा दसुत्र भाष्ये एतेना पं निषेधोऽन्तर स्येत्पनेना नैवानुमितदित्वस्य नत्वचोरेत्तस्य
 तिरत्वाकरोक्तमप्यपा स्तं त्रिस्तु त्रि विकल्पस्यैव मत मेदृशा तव्यवस्था बोधनार्थे तलमिति नवादिपदं य
 र्थे च न्यादेशा नो कं ठत एवोक्तेः न चाम्यसंन हार्थे तस्यापि द्वे शयेनोक्तेः न वाग्नही दितीः संन हार्थे च स्य च
 यथा पत्रेः एतेनादिना त्वी दो म हा रा मिति नोक्तिः प्राचा मनु एधे न तिस्र चितमत आह दिनेति साक्षारचि
 राउक्तौ तु सा ह च वात कुत लु ड परचि रा एव प्रहण मिति भ्रमः स्यादत आदिपदं एतेन चतु र्णी कं ठत उक्तिश्चि रा
 स्त्वादित्येति वेधये न ची ज मिति संदो क्तमपा स्तम् अत एवादि च शब्दो विविधे तसंज्ञा ह कत्वश कापि निरुक्ते
 ति भा वः पत्तादिना चि रा र्व या न जा दी ना प्रपि ना भ इति हे रा ये न तदु कि र्थ र्थो किंच आदेशस्येति व्यर्थं
 न च लडा घदिश निवृत्त्यर्थे तस्या मितत्वे स्पृजात्वात् इति स्व उ न क द्वा क ए द पस्त नैति ध्वन यत्रा ह न केवलमिति

भा.म.
१०७

तेषामेवासंग्रहः केवलनेत्यत्र च किंतु अन्यविकारणादेशस्यापि इति केवलपदतात्पर्यार्थः एतेनैव के-
वलशब्दोऽन्यत्र वैयर्थ्यमित्यपास्तं स्यादिति इति ध्वनयन्नाहेत्यर्थः अतएव चतुर्णां मुपादाने एतेन
सिजादीनामित्येव वक्तव्यमिति मंदोक्तमपास्तं एवं चेत्तदर्थं तथोक्तिर्न तु बीजांतरेण एव विकारणस्य
लेसिजादावेव दोष इति भ्रममिदं तपेभादेशस्यैकमिति भावः इष्टापत्तिरिति चेदुच्यते तदभावेति-
स्या निवृत्ताभावे हीत्यर्थः प्रत्यावादि कुं न स्यादिति भावः तत्र निष्ठमाहं दीति प्रत्ययत्वाभावेनाभाधुधातु-
कत्वादिति भावः केवलप्रत्ययत्वफलमाह का सदेरिति आदिभ्यां च डोदि च योः संग्रहः बहुवचनं प्रयोगा-
मिप्राप्य अज्येतत्फलं संभवेनेतत्प्रसंगादाह न च इति तत्रेति इत्यनेत्यर्थः अप्रत्ययत्वादिति भा-
वः अंगत्वहा एतत्फलं माह माहीति कृदशो डीत्यस्यां गधिकारस्तत्वात् वक्ष्यमाणस्यैवाकारितार्थेन साम-
र्थ्याः कल्पनेति भावः एतेन सिजादिषु तेनैककथेन प्रत्येकान्विनंदितिरुक्तेत्यपास्तं पाठादिति एते-
न नचाधिकाशतस्त्रिद्विरुक्तौ तत्त्वारिति प्राप्नोति पाचासमं नृपेनेति ध्वनितं अतएव दृष्टान्तमाह प्रम

१०७

चदिति यथा तस्मिन्त्ववलादागमत्वेपि कार्यार्थं ततः प्रत्ययत्वमेवं स्यानि निर्देशसामर्थ्या द्वाद्यावाद्यादेश-
त्वेपितत्त्वमिति भावः एतेनादेशतत्प्रत्ययत्वयोर्विरोधात्कथं तत्त्वं किंच दृष्टं तेमिदं तद्वत्प्रत्ययत्वमेव
देशत्वगमकाभावरति मंदोक्तमपास्तं स्यानिवेति टाणलो एवेत्यत्रोक्ता मुसवीत्वपेक्षितेति भावः
उक्तार्थे द्रष्टव्यं किं कतेन वेति अर्थमिति अश्रवणेनोच्चारणार्थत्वस्याप्यभावात् तथा वसिजुत्सर्गस्तदपवा-
दः कृतादिरिति भावः एतेन सिद्धात्सर्गः सिजादपस्तदपवाद इति मंदोक्तमपास्तं उक्तपुनः सजाक्षर-
ननुगुणध्वं भाष्येन स्पष्टं इति तत्त्वाच्चेति दि। कृत्वे इति सत्त्वे च याणा मपि च डो सिचो लिग्रहणं न कुप्यथा स्यादि-
ति फलं विकारणस्यैवाशयेन समाधत्तेन वेति अपेक्षा चैव भावे सिच इत्यनुवृत्त्या च डो दोष इति च डो शब्देति
पार्थक्येन सिचो नुहति यदा सकार्यं लाघवाच्च सिचुवक्तव्यं न तु चः सर्वथा प्रत्ययत्रयग्रहणमावश्यकं
अन्यथा तदंगानपीति न्यायस्यानित्यता प्रवृत्त्या तेषां निवृत्तिरिति न प्रवृत्त्या न्मन्त्रे धानधुरित्यसम-
सिद्धिरिति उपक्षेपस्त एतेन च डो ग्रहणं व्यर्थं यत्तावेव हितदुपयोगः तत्र सिचो लुके वसिहमित्यपास्तं

भा.प्र
१०८

म. अधानित्यसिद्धापत्तेः धयते रोदंतत्वात्तदर्थं च उ. सिचोर्गहणं अंत्यस्य धातुं तर्थात् स विद्यमानशगम
र्थमउ. गहणमिति. तदाह. धाणमिति यथा कथं चित्पहणो रतिशेषः पदितुदीयजेनेति चित्ता मने
लुकुहो श्यते तदा तु पस्यापि गहणमिति बोध्यम्. अतएवावतस्त्रयाणां गहणं कर्तव्यं स्यादिति भाष्यः वस्तु
इत्फकिः संगच्छते. सर्वं च गौरवमेषु प्रवृत्ततएव त्रयाणां प्रिये वसाकांक्षमुक्तमिति बोध्यं ननु किं मात्रा गौरवं
पदगौरवं ज्ञानगौरवं वा आपाद्यते. यः तस्या किंचित्करत्वात्. तस्या निपतदृत्तत्वाच्च. तस्य तन्मते एव सत्त्वाच्च.
नमध्यः पक्षद्वयेदपि त्रयकारणो न समत्वात्. अतएव कृते विज्ञौता न्येव त्रीणि गहणानीति भाष्यं संगच्छ
ते. किंच तन्मते एव तत्सात्वात्. मनेते तु पदद्वयमेकं वा. मा. स. स्यान्मादेशभावाकल्पनप्रयुक्तलाघवात्. एवं
च मनेरति सूत्रे गौरवमिच्छा त्रिः कार्यरति न उत्सर्गपवादभावेन निर्वहार्तः किंच सिच एव वसा घादेशाः त्रि
त्यस्य स्याने सिचरति कार्यमनेरति सूत्रे किं प्रपिन कार्य सिचरत्यनुवृत्त्येव सिचरति न कोपि दोषो लाघवं
चेत्यत आह सिचो लुकीति. एकदेशस्यैवानुवृत्त्येवोत्सर्गस्यांतर्गानपीति न्यायस्याश्रयणेनामादिषु साश्रय

१०८

गोनादिषु स्यात्तदविषये स्वतंत्रस्य वेत्यर्थः. तद्विषये रति घुत् न शगम मित्रे सर्वत्र वेत्यर्थः. अतएव सा माये
न पार्थक्येन चोक्तिः. अन्यथो भयोक्तिरेव मुक्तिश्चापुक्तेति स्पष्टमेवेति भावः केचित्पार्थक्यमिति. किंतत्वे सिच वस्तु
दीना सुत्सर्गपवादभावेन स्यान्मादेशभावेन वा नाद्यत्वात्तद्विषये नान्येति नान्यदप्याह सिचो लुकीति व्याचरन्. स्वप
तेरिति. सिजंत स्यादित्दा तदर्थं केन ते माद्यत्वात्तत्वापत्तेरित्यर्थः. सूत्रमतेः गस्य लु मता लु मप्रत्ययपदहेतुकका
र्थाभावाद्वातिक्रमेतस्मिन्निति न्यासान्न लु मते तस्य सा प्राप्तिः लु मतिप्रतिषेधे एकपक्षस्य स्यात्पसंख्यानमिति तु
सर्वाप्रतिषेधसिजलुकस्वरवर्जमिति प्रतिषिद्धमिति प्रत्ययलक्षणां पुक्तमेवेति भावः ननु नाप्यदोषः आदिः सि
च इत्यस्यैव कल्पिकतया खंदासि पूर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वेनापाद्यमानरूपाभावात्. एवं च सिच्यर्थ एवेत्यत आ
ह वेतीति तेन स्यान्मादेशभावपक्षे लोके तादृशे तत्स्वरपत्तेरपुषान्निपादो जुसापत्तेश्च संज्ञा न नैव मस्तु स्या
न्मादेशभावपक्षस्य दुष्टत्वं. उत्सर्गपवादभावपक्षस्तु पुक्त एवेति त्रिविध्यं. अतएव भाष्यकृता यत्तावदु
च्यते इत्यादिना तत्सूत्रमप्रतिपत्त्या ग्यातं के यदेन चानादितरति चेत्तस्य तथापि प्रकृतार्थसिद्धिरिति खनय
नाहं चेति. स्वतः प्रत्ययत्वेन तदनुपयोगरूपा स्वरसादित्यर्थः. अत्रिवर्तात्. येन तु त्रिसमर्थने. अतए

यमित्यर्थो हितदा. एवं च सत्र मते पितृप्रत्यये परतत्तात्प्रकृत्युद्देशकमांगमनां गंवा यत्कार्यमित्यर्थः न तु
तत्र लब्धांगसंज्ञकत्वनिवेशः अतएव यक्षयोः समफलता तत्प्रत्ययानसंगतिश्च स्पष्टचेदं तत्संज्ञेयो
द्योतेन ननु मते तिस्रस्त्रय्यो यो त शब्दे दुशेखरादिग्रंथास्तु मान्या नुयोपिन इति न तद्विरोधः अंगसंज्ञाया
पथे देशत्वा दुक्तप्रयोगोपपत्तिः को यको लपट्टेपि कोष्ठुशब्दः प्रत्यये गसंज्ञो भवति अंगसंज्ञकस्य चेत्तु
द्वारद्वयार्थात् ज्वत्त्वमेनेमिति कमेव उरदितादौ तु अंगसंज्ञा द्वापरनिमित्तिकत्वमादाय स्यान्निवतप्रस
त्तिः ननु मते स्य स्यान्नित्यत्वादांगसंज्ञाया मप्रामिः तेन प्रपत्तिरिति वत्तुपपत्तिरिति तद्वाप्याशयः तत्रत्यके यदा
दिग्निर्थास्तु चित्या एवेतेनार्वाणस्त्रसावित्यत्र तदंशुक्तिः परास्तेतिटिका तत्त्व न यनतुष्टु दुर्जनन्यायेन कार्य
कालपक्षाभ्रयगोष्वाहलुकेति एतेन सत्रयेमेतथानिवेशेन निषेधाप्राप्तेरहं फलेति वार्तिकमते तदनि
वेशेन निषेधप्राप्तिरित्याह लुके ताति व्याख्याने परास्तम् मतमेदं स्पेवाभावादिभिर्भावः तदप्राप्ता अंगत्वाप्रा
प्त्या ननु पदसंज्ञाया अणुत्तरीत्या अभावे कथं तेन तत्संज्ञाः त आह तत्वेति पदत्वचेत्यर्थः एवमग्रेषु ततः अ
व्यपात् प्रातरस्तीत्यादौ तिङ्तिङ् इति निघातफलसत्वा तदभावेनेति भावः ननु मतेत्यपि न पदत्वस्य विशिष्ट

कार्यत्वात् तदाह सुवतत्वादिति च द्वयंतर्थाः कृत्यस्यावश्यकता माह त एवेति एवं च श्रौतस्यान्यादेशमावश्या
वश्यक इति भावः यत्तु कः कृत्वेन तदादेशस्य तत्त्वपितृमात्रस्यानवयत्वेपि समुदायस्य तत्वेन तदादेशस्य
तत्त्वसिद्धिरुक्तरीत्येवेति तद्वक्ष्यं प्रोक्तं सुष्ठु वेति हरदत्तादयस्तत्स्वडपितुं सोपपत्तिकमनुवदति न चेति
न्यायेनेति सर्वे सर्वपदादेशादाक्षीयुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि निमित्तं नोपपद्यत इति भाष्यार्कः न्याये
नेत्यर्थः जहत्स्वार्था कृत्तौ कोऽनर्थकत्वादिति भावः प्रस्तुतेति पाठः इत्याशय इति एवं च तद्वैयर्थ्यसौख्ये मल्ले
वायुक्तेमिति भावः यद्युतं गम्यतेऽर्थेनेत्यर्थवदितृपदेन तु सुमिडं तत्प्रत्याशयेनाह तत्वेति एवेन नि
र्थक्यवच्छेदतासंयोगः उक्तं भाष्यार्कः न्यायतास्यैवोत्तरार्थः इदं चान्यत्र स्पष्टं अपि नासुदायसमुच्चयः
अजहत्स्वार्थाया वृत्ताविति शेषः मानाभावादिति श्रौतस्यानर्थक्यवत्तदप्रकृतञ्चात्रनेति भावः न चेवमपि
जहत्स्वार्थाया वृत्तौ सुखो जहत्स्वार्थायाऽत आह दिगिति तदर्थस्तु रुढेयविरोधित्वं तत्रैव तदंगीकारः प्रक्रि
यादशायां तदंगीकारश्च अतएव सुपथारत्वात् सिद्धिः प्रकृते तु कसिद्धिश्चेति ननु अनलरत्पस्यालिवार
णायावश्यकत्वेन तथोत्तेरेवाद्येतेनेत्याद्युतं संज्ञातिरत आह तत्वेति तथावशिस्वीत्यस्य इति वच्छिदि

शेषोपश्रोपसंक्रमादिधिज्जहणप्रश्नेतथोत्तरं युक्तेमेवेतिभावः किमर्थमिति तदर्थमनन्तरमेवास्तु विधावि
त्यध्याहारलभ्यमित्यादीतिभावः **म**लेतेनेत्यादिअर्थभावः भाष्ये एतत्फलसंबन्धितत्वेयुत्तरपदलोपिसमासद्व
रासकलान्विधिपरिग्रहार्थविधिज्ञेयप्रधानन्यायवाधांगीकारेण यथा कथंचिदश्रयणस्यैकस्यापि लाभ इ
ति इदमेव धनमित्युक्तं **अ**श्रयणार्थेत्यादि अतएव न कोस्तु भविष्यः एतेनेतत्फलसंबन्धितार्थविधिग्रह
णमिति भाष्याक्तिविशेषावतिरिति संदेहः सपास्तमूतत्रमुख्यतात्पराभावात्तदुत्तरार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वादुत्तरत्र
विधिग्रहणसत्वेन फलाभावाच्चेति **दि**क ननु वार्तिकमते यथा मुताटकु घितिविधिसूत्रस्यादर्शनेत्यादवतिप्रसं
गभंगपरवाप्यामिति पंचमोपस्थापितनिर्दिष्टपदप्रत्ययवाच्येत्त्यनेनाविरोधात्तादृश्याववहितपरताया अ
गीकारादप्यमते चलाघवाद् वार्तिके स्पष्टप्रत्याख्यानाय व्यवधानेति विधेरटकु घितिनियमस्य च योजावि
भागेनोक्तिका एव तत्प्राप्तिरेव दुर्वेत्ता शयेन संकते न चेति **स**तः सत्वेन ह्येता संस्थादिअपाठादतिदिष्टस्योप
दिष्टा दुर्वलत्वाच्चेति भावः एवंच निषेधाश्रवणीयां सदृश्याप्यपत्तिरित्याह **म**नेति इदंचोक्तमते ह्येवमिति न
नोपि हितायेनियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्राप्तिरिति दिष्टो विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतमतेष्वपि प्राप्तम्

नुविधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तदस्य परत्वरूपसंकोचो गीकारेणान्यत्र तदभवस्यार्थतः सिध्या आर्थिकं
निषेधप्रादायतेषु निषेधकत्वे व्यवहारतश्च अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमित्य
न्यत्र विस्तर एतेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतविरोध इति नियमपरिसंख्येयै को न निषेधस्य शा
स्त्रत्वेन विधेरैवासत्वात्कस्यातिदेश इति मूलचित्तमित्यतः योर्भेदेन नियमालिप्राप्यमूलोक्तिरिति संदेहो
मपास्तमूतत्रहीत्यासिद्धांतविरोधाभावात्वाक्यद्वयसत्वाच्चातएव स्यान्निवृत्तिदेशो नात्विधाविति नाहूत्रि
निषेधवैयर्थ्यपक्षे **म**नेति इदंचोक्तमते कार्ये चान्वेति **स्वा**श्रयेति आदेशनिषेधार्थः कार्येत्यनेन प्राधात्या
त्कार्योतिदेशोपमिति धनितमित्यन्यत्र विस्तर **स्व**भावेति अतएव जहीत्यादौ जादौ जादेश स्यासिद्धत्वे स्वा
श्रयोहितलुकूनसिद्धत्वासिद्धत्वाविवेधात् असिद्धवत्संतुशाधीत्यादौ स्यान्निप्रयुक्तविभावकरणेन स
फलमिति भावस्तदाह **द**चेति तदशकार्यभावेति देशस्वभावसिद्धत्वेत्यर्थः अतएव वाह्यरागादित्यादौ वा
ह्यरागविरुद्धाह्यरागप्रयुक्तवाह्यरागविरुद्धमद्यपानादेर्निवृत्तिर्न तु युहुदे एतेन तत्र वाह्यरागप्रयुक्तप्राज
नादिविरुद्धात्रिपत्तादिप्रयुक्ततदभावरूपकायेदं नेन तादृश नियममनमानमिति संदेहो मपास्तमू

भा.प्र.
११२

उक्तयुक्तेः तयोर्विशेषाच्च विश्वामित्रे समावेशदर्शनात् उक्तरीत्या तस्यापि निवृत्तेऽप्येति दिक् स्यादिति
स्पष्टतरमित्यर्थः अतएव केचनोच्येवः क्षिप्रो दीर्घादित्यत्र भाष्येऽपि स्पष्टं त्वात् ननु पन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्ता
पदेशाप्रवृत्तावतिदेशाप्रवृत्तिस्तस्य कार्यवच्छास्त्रीयस्यैव प्रत्यासत्त्याग्रहणवत्त्वेऽप्यस्वरूपमित्यनेन तत्त्वे
पि हलत्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मत्वेन सामान्यातिदेशादिति न्यायेनानतिदेशादप्यलोपाप्राप्तिरिति मूल
मपुक्तं अतएव ब्राह्मणवदित्यनेन ब्राह्मणप्रयुक्ताग्रहणसमादीन्यतिदिश्यते न माहृत्वादिविशेषकार्य
णीत्याशयेनाशङ्कते यद्यपीति आदिनावल्लोकादिग्रहः अत्र प्रत्यादयः अत्राप्यपि स्थितसामान्यं
संस्तदाक्षित्वापकधर्मैश्च विश्वामित्रे समावेशात् एतत्तदस्य ग्रहणं सामान्यं भावद्वयतितकं प्रत्येकतया दृष्टान्तं तथा
संभवेऽप्यत्र स्थानित्वधर्मोपस्थित्या तन्निमित्तकार्यभावेनोतिदेशासामर्थ्यादप्यत्राग्रहणवत्त्वं कतेवि
निगमकाभावात् सर्वेषां ग्रहणमिति तयोर्मिद्वद्वैषम्यमिति समाधुस्तत्राचारमनुरोधेन स्थानिवदादे
शस्यस्य संमाहकवाक्यत्वेन लक्षणां सत्कारकत्वात्तद्वैषम्योपस्थितस्यापि निवृत्त्यनेन सत्त्वं वैषम्यं
पत्यातत्संकारकवाक्योत्तरकल्यनावश्यकत्वात् अतएव तदमेव तथोक्तं तैत्तिरीयतत्त्वेन यत्तथै

११२

वत्समाधत्ते तथाथेति पुनरेव कल्पितेऽत्राविर्भूते वा वाक्ये इति जन्तुत्वं सप्तम्यर्थः उपादानं ज्ञानं
वाक्यजन्मधाविषयवत्त्वापेक्षया वत्स्यनविशेषधर्मत्वमिति समुदापार्थः एवं च वाक्ये इत्यस्योपादाने
इत्यत्रान्वयो न तु तत्त्वमित्यत्र तथापि तत्रोपातधर्मपेक्षया वत्स्यतत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्
अतएव समप्रस्तोद्योतपाठसंगतिः नन्वेवमपि तथावाक्योपप्लवेऽप्यमानाभावः धातुवदधिरित्यादिवद्वत्त्वं
दुकारादीनां कर्त्तरिपितुं शक्यत्वात् तथाच विशेषधर्मत्वेन हनत्वादीनामिव वत्स्यतिदेशेन स्यादत आ
हृत्त्वेति आदेशविधिसूत्रेषु येन रूपेण कृतं स्यान्मादेशभावस्तमादायेत्यर्थः तथाच हनत्वेन हनदवालो
त्पस्येति सहकृतदिव उत्सृजेवत्वेनैव वत्स्यति तथैव वाक्योपप्लवद्वितीयाभावः अधिकमन्यत्र दृष्टव्य
वक्ष्यते चानुपदं किंचित् इदं च संभवाभिप्राये वस्तुतो विधिग्रहणसामर्थ्यान्न ल्यपीति लिङ्गञ्च सत्त्वं विशेष
पातिदेशोपीतितत्त्वं ननु स्थानिवदावेपिकदृष्टस्य सिद्धिरिति नेततद्वक्ष्यमित्याशयेन शङ्कते यद्यपी
ति उच्ये स्यादिवदावेनेत्यादिः पत्तुर्हलिसर्वेषामिति नित्यलोपेन तत्सिद्धावपि ह्युक्तं तस्य सिद्धिरिति लोक

भा.प्र.
११३

रदं डिप्रभृतः तन्नमित्पलोपोऽस्याऽनपवादत्वाच्च अशरूपे हलीति व्याख्याने पवादत्वसंभावना + सिद्ध
तथा पाक्षिकलोपस्येवमाप्यन्तात् हृदयकरोतीत्यादौ विकल्पाप्राप्त्या नित्यलोपस्य प्रा + यामपि वक्ष्यमा
रातीत्याह क्षवादेशनेभिधानेन तत्र वक्ष्यानुवृत्तेर्निष्कलत्वे स सिद्धाति तत्वेनात्र तस्यापरे वाभावाच्च स्वयम
पि तत्राननुवृत्तेरेकोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तिश्च अतएव भो भगो इत्यत्राश्रयग्रहणत्वं न परभाष्यसंगतिरि
त्यन्यत्र विस्तरः तत्तुल्यं न पन्न आह पाक्षिकेति लोपः शाकल्यस्येत्यनेनेत्यर्थः चतुर्थेऽप्याम्यवयववदेतीति
एवोभिन्नक्रमः स्यान्निन एवावयववदत्यर्थः अतएव तद्वाक्यं यच्चादेशावयववदत्येवोक्तं अत्र यथा तेन भो भगो
इत्यत्राश्रयग्रहणं सकलं भवति विसर्गस्याभिरूपरुतित्वस्य स च स्यान्निन पदार्थत्वं स्यात् अत्र समुदायोक्तं
रमेवोक्तत्वात् तद्वाक्ये चित्तं तदर्थेन धर्मं तत्तथा हि तथा व्याख्यानेपि सर्ववाक्यमिति साधेन स्यान्निन एवा
वयववदवत् सते इत्यर्थोपपत्तिः अत्र यथा स्यान्निन एवैते वदन्तं संधं संधास्य संधास्येदाभेदो भवति परिग्रहात्
भेदेपि षष्ठीदर्शनादिष्वर्थसिद्धत्वापि एवं च प्रपञ्चेत्यादिसिद्धवपि स्यान्निन वेत्याद्यर्थो भविनप्रकोतल

११३

ध्यासिद्धाविधिपदानर्थक्यापत्तिः स्वपूर्वग्रंथविरोधापत्तिश्च अनेनेहेत्यादिको मुदी विरोधापत्ति
अप्रकृतसूत्रभो भगो इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्चात आहोपलक्षणा मिति अर्थोतरस्येति शेषः
तदाह नीतिः यथाश्रुतेऽनन्यथापत्तिः सचैक एव च मन्त्रेणैवोक्त्यर्थ इति भावः अतएव तन्वतीत्यादा
विरोधेति प्रपञ्चेपि स्यात् नुपदमेव तत्र मानमाह तत्रैवेति तादृशार्थस्याप्यगीकारादेवेत्यर्थः अत्र यथास्य
कार्यमेव वक्ष्यताभ्यां निर्दिष्टोक्त इति भावः ननु भाष्यात्स्यान्निन वेत्याद्यर्थो नाभेपि द्वितीयापार्थो नाभात्
प्रपञ्चेत्याद्यसिद्धिरिति चेन्न तस्यापि तत्र एव नाभात् तथा हि आदेशोऽस्यास्तीति आदेशीस्यामी इदं
चालीत्यनेन व्यधिकरणं संबन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया स प्रसी अत्र स्यान्निन वेत्याद्यपदे शिवदावेन
तत्वे अतएव भाष्ये पूर्वापरविरोधो न स्यात् सति स्याप्येककृत्वायेति जापकस्य चाश्रयसोभाष्यतात्पर्येन
नचैवं किं प्रपञ्चैकं चिन्मतेनेति वाच्यं यथाश्रुते एवेन तद्वाक्यप्रतीत्या स मस्तत्वेन च तथा व्याख्याना
संभवतोक्तदोषगणनापत्तेः यच्च दिशावयववदत्यस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेश्च एव चोपेत्यादि ग्रंथस्य

भा.प्र.
११४

वकारावन्तेनात्पर्वनतपलक्षणात्तरेवेतिदिक् ननुस्यामवयववदतीति यतु तथाचनिषेधाप्राप्त्यास्यानिवे
 त्वेनसुखं यद्यपीहतदेश्यलिवर्ततेतथापिनतदलोऽसाधारणंभ्यामादौसमुदायेविभ्रान्तेःतथाचयन्निमि
 त्तभावरुतग्राह्यासावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्यामलसाधारणधर्मत्वेनिषेधाऽन्यत्रस्यानिवृत्तावदितिकोस्तु
 भृददादयःतत्रतथासतितन्वतीत्यादवुत्पादधातुकत्वस्यापितव्यादिसमुदायेविभ्रान्तेत्यातत्वाभावेननिषे
 धाप्राप्त्यातत्वेनेडापतेःनचापरविधावितित्यामेस्वविधावयवस्यानिवृत्तादवेतिवाच्यमःतस्यैकदेश्युक्ति
 त्वात् असिद्धवत्तुत्रेणसिद्धस्याप्यत्रासन्निपादस्तफलत्वेनोक्तेःअस्यापिपंचमीसमासेननेसिद्धेःकैयटे
 नात्तत्वाच्चःनचतर्हितेनैवनिर्वाहःअतएवतथाकोस्तुमेउक्तमेवेतिवाच्यमःतदनङ्गीकर्तृमूलमतेदोषध्या
 तृशदर्थतदङ्गीकारेणसदस्यत्रयत्रयमलविशेषात्तैःकथंतर्हितत्वेनीतिपंचमीसमासलक्ष्यप्राकट्यमितिचेदर
 दत्तेमतेनेत्यवेहीतिकोस्तुभसिद्धांतविरोधापत्तेःतदङ्गीकर्तृमतेपिअनित्यतायाःपीपचमिमादित्यक्षयविशेष
 मात्रपरत्वादाऽननिर्वाहाच्चनचतएववहिरंगस्ययत्नेऽसिद्धत्वाभिर्वाहःकोस्तुभादवुक्तएवेतिवाच्यमःअगात्

११४

रस्यवलाघाधधातुकस्यउत्पत्त्यर्थेनतस्मापितत्वात्पूर्वपूर्वमित्यस्यासार्वत्रिकत्वावतस्मात्कोस्तुभापुक्त
 असाधारणत्वनिवेशोऽपुक्तःअथाप्यप्युदासःप्रसज्यप्रतिषेधोवाऽप्रायेस्यामलमिन्त्रोलाश्रयविधावि
 त्यर्थवृत्तेरस्तनतत्त्वतीत्याद्यसिद्धिःस्यामलान्त्रतविध्यमविधावित्यर्थेतुवभविवेत्याद्यसिद्धिःअप्येदोषः
 प्रसिद्धएवेतिचेन्नरुणानुरोधेनात्यदोषस्यामत्रेवात्रेष्टत्वेनादोषत्वात्नचैवमपिस्यामलान्त्रयविधौनेत्यर्थ
 नवभविवेत्याद्यसिद्धिरेवादेविधनिमित्तत्वस्यतत्रसत्त्वादितिवाच्यमप्यनिमित्तवैकल्यप्रपुक्तोपदेशाप्राप्तोवति
 देशप्राप्तिसन्निमित्तस्यस्यामलधर्मत्वेएवनिषेधप्रवृत्तेःउपदेशप्रवृत्तिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
 सत्त्वेनातस्यामितावच्छेदकावच्छिन्नेस्यामनूपनिमित्ताश्रयविधौनेतिपावतएवचतन्वतिवृत्तेरस्कोनप्रदी
 यैत्यादौनिषेधस्यवभविवेत्यादौविधेऽसिद्धिःसत्त्वेत्यादिनाएमापेत्यादिसिद्धिःउच्यतेत्यादिनाउकारेणलक्षिते
 स्यानिताबोधनेनतन्निष्ठसुखप्रत्ययत्वादेरलूधर्मिताभावेननिषेधाप्रवृत्तेःएवमितिपुदासएवोचितःलाघ
 वात्पनिमित्तवैकल्यप्रपुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशोऽप्यतेसौत्रस्यामलनिष्ठतन्निमित्तनिमित्तकविधि

भा.प्र.
११५

भिन्नविधावितर्क्येनोक्तदोषाभावाच्च एनेनप्रसज्यप्रतिषेध एवापमिति रत्ना करोक्तिः प्रत्यक्ता भाष्यादिमं
 धास्त्वत्रोदासीनाः पुर्वुदासेष्यार्थिकनिषेधमादापमितिषेध व्यवहारीगीकारान् शब्दं दुशो वरादिमं वास्तु
 कोस्तुमानुयापिन इति न तद्दिरोधो न वा तत्र पूर्वातत्र पूर्वापरविरोध इति दिकूः तत्सर्वं हीदमिधायकहाते इति
 एमायेसादावुक्तरीत्येव निषेधाप्रवृत्तिरिति बुद्धिस्था हेतो रित्यर्थः ध्वनिताचेयं एति विशिष्टं हेतुः न लमाप्र
 यते इति भाष्ये तोति स्पष्टमुद्योतः अतएव भो भगो इति सूत्रे भाष्ये फस्या निकविमर्ग स्पस्यामलवृत्तिधर्म
 रुत्वाश्च यं कार्यं नालविधित्वादित्युक्तं यत्तु अत इत्यनेस्या निवृत्तेन सुखात्सुखिचेति दीर्घ इत्येकचितमिति तत्रा
 कार्यनिष्ठागतं स्पततेः प्रागुदस्थित्या तद्देतु तावच्छेदेकप्रत्ययत्वावश्यकत्वेन तदुद्देश्ये चोचित्यात् अगे
 नप्रत्ययाश्च येतस्यापि सुववतु निमित्तत्वाच्च विना प्रत्ययत्वं स्या निवृत्तेनागत्यातिदेशा दुर्लभः तस्मस्या
 निधर्मत्वाभावात् एतेन अतः पक्षः स्यामनेव पवत्वात् तथा चेप्रत्ययत्वं सुखादेरुपलक्षणाप्रतितात्प
 र्यं अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययस्य तत्वेनानाश्रयणो देवमुक्तिर्निर्वीजा अत्र सूत्रे प्राधान्यात्कार्योतिदेशेन सुख

११५

वदंगतस्य सुखमत्वं चेति व्याख्याने उपस्थित सुखेनैव तदुपलक्ष्यमस्तु किमेव मुक्तो तितत्वं दं नं वा पा
 स्तम प्राधान्यात् कार्योतिदेशात् तैः सुखागतयोः सुखमत्वमित्यनेन विरुद्धत्वाच्च तदा दीर्घस्य वा तिदशा
 त् कार्यशब्देन निमित्तस्यैव न हेयत्वं एतांगत्वस्य दुर्लभत्वाच्चेति दिकूः तदा ह त्रैप्रत्ययत्वमिति अत्रेति शे
 षः इदंच सुखादेरप्युपलक्षणां न चैवं विनिगमकाभावे वै परित्यापत्ता पत्तुमतप्रवेश इति वाच्यं सुखस्या
 दिां त्येनेत्यनेन विशिष्ट निवृत्ता ह्यापेपि प्रत्ययत्वमेकारवृत्तीति भ्रूमनिहृतपेसादेशरेफादेशा विसर्ग
 वृत्तिप्रत्ययत्व स्पस्यामलवृत्तित्वेनानतिदेशादिदुपपत्तिस्तत्रैमलवैश्यभागा मग्निः करोतीत्यप्रत्ययै
 स्पेस्यप्रत्युदाहरणमपुक्तमिति गूढाशयेन ध्वनयितुं चतथोक्तेः अतएव ततो वैलक्ष्ण्यप सूचकैवोक्तिः
 मोभगो इत्यत्रेदुदुपधस्यैव तत्रैतत्प्रपंचविष्यते प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टवृत्तित्वं दृष्टानेन साधयन् भो भगो
 इत्यस्य लभंथा संगतिं ध्वनयन् प्रसज्योपातेति विशेषण वश्यकतामाह ता हीदिति एवेनेकारव्याहारे फला
 भावादवश्चेत्यस्यानुपस्थितेः अन्यथा मिचो लोको न स्यात् एवं च इदं दीर्घ इति वाक्य कल्पने वडे वय इति

वाक्यकल्पनाः स्यान्नितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेवेति न दोष इति भावः तदा ह नान्यत्वेनेति वाक्या
नादिति अनलिति स्वतो ज्ञाविधिपदा ध्याहारोपात्तत्वाद्योपपत्तादिधेयत्वाविधिग्रहणसामर्थ्यादित्य
र्थः प्रकृतसूत्राभ्यामायां ह्यस्येतीति ननु दोषहेतु नुक्तेः प्रसिद्धहेतु नुपलंभाच्च न निराकांक्षत्वमत आ
ह एतदिति सन्तु कथुनीत्यनेनोक्तस्य गान्ध्यादासिद्धमिति परिहारस्य संगतिरप्यदोष एव व्यावर्त्यः तस्मात्तत्रै
व ह्यधितत्वात् बरुमपि पदानि विधेयसामर्थ्यादाद्युपस्य सं प्रसारणे पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिधिष्यते तदाः पदा तु सं
प्रसारणाभाविनि पूर्वस्य सं प्रसारणे नैत्यर्थः विधेयसामर्थ्यात् कृते तस्मिन् पूर्वस्य सं प्रसारणे नैत्याश्रीयते तदा
नेदं फलमस्य अतएव किंचित्पादिना फलांतरं वृक्षपतिमूलकृतस्य चैवं भाष्ये के पदादौ तत्तु पूर्वमतैकवाक्यत
याः त्राधा वृक्षकं तदा ह्यवित्तरस्त्विति ननु पथेष्ट वाक्यशेषा ध्याहारोपात्त्याभिसंबन्धिभावाभावोभ्यातिदेशा
मीकारे पितृस्य देशप्रयुक्तवारो हेतुत्वासंभवात् नूनमपुनरुक्तमतः शेषपूरणे न नैव संगतिमाह स्यान्निती
ति ननु कार्यस्य संभवा ह कवाक्यी पत्वेन लक्ष्या संस्कारकत्वाच्च ह्यमर्षादपीतथा प्रतीत्यभावेनावाच्यत्वाच्च

कथं तेन वारणमत आह अजादेश इति प्रयोगीमाचरं वा देश इत्यर्थः पूर्वसूत्रवत् सौत्रस्यान्यादेशाभावस्या
त्र न ह गोमानाभावात् तेन गालोपादेनेन स्यान्निचत्वमची कृमद्यत्वाद्योमहत्तमा च छेमापतीत्यादौ हि
लोपादेस्तदभावश्च सिध्यति सपत्कार्यत्वमतेन लभते च तदज्जते तत्सदशन तु ते हि ह्यमित्यर्थः अचकार्यत्वं
भते स्वकार्यनेति तु फलितोर्थः नन्वधिकारः शास्त्रे वा स्तीति तथोक्तिरपुनरुक्तं किंचित् सार्थत्वाजेन शब्दोत्रानु
हेतौ किं वा न एव चोक्तार्थानुपपत्तिरत आह पूर्व इति एतन्मावेति अमथाहि नायकाद्यसिद्धिप्रसंग इति भावः भ
वेति अन्यथा हि पलोपादिर्गृहणानर्थक्यापत्तिरिति भावः तदा श्रवणमिति निर्णयकशब्दाधिकाराश्रयणमि
त्यर्थः सार्थकानुवृत्तौ त्वर्थधिकारव्यवहारः एतदर्थं तथोक्तिः तथा चोभ्यातिदेशा मीकारुदेत्कार्यसिद्धिरिति
भावः पलोवेति सूत्रे प्रागुक्ता प्रागुपस्थित्याः भवितुमेवेति न सौत्रक्रमेणावा पूर्वनिपातरिति भावः कृतैकशेषस्य ह
हीनेभ्यः पमाणास्य मते कं संवृधादाह पलोपादीय इति हं ह्युपातेन तथा व्याख्या न स्याद्यादिशब्दापत्तमाह तेने
ति नन्वेवं दीर्घादीति व्यर्थमेवेत्यत आह पलोपादीति वैचित्र्यायेति सूत्रभाष्यमतमेदं सूचयितुं पार्थक्यं यदाभा
ष्यमते वृज्यौ दीर्घाद्युपलक्ष्यते न ग्राह्य इति सूचनापत्त्यर्थः लिंगत्वमुपपादयति नहीति ननु वृद्धौ

भा.प्र.
१७

कोवहीयानिति सिद्धांतादादावचो नृणां तीत्यस्यादावप्राप्तिः स्वविधायस्यानिवृत्तादनंतरमपि ते सतः आ-
हृत इति लघुपधत्वसिद्धिद्वारा लोपहेतुकत्वं तस्या बोध्यं नन्वेवमपि किलुपपधात्वेति निषेधात् तत्त्वं दुर्लभमे-
वात आह किं लुगिति वृद्धादके कांतरवोपधादित्यस्य पारिवीय इति लक्ष्ये इत्यर्थः एव व्यावर्त्यमाह नान्येति-
उपधा संज्ञायां तदेतुककायां तरे चेत्यर्थः अत एव च ह्यपरिहृत् सग्नहणं तत्र चरितार्थमिति भावः नाचत्वादिति पाठः
नाचत्वादिति भाव इत्यप्यपाठः नन्वादेशापेक्षयाः व्यवहितपूर्वत्वसत्वे पितृनिमित्तापेक्षयाः तत्वात्कथं तत्पक्षे व्ये-
तद्वोक्तिरुत आह पूर्वत्वमिति वाच्यं पूर्वविधावित्यत्र स्वर इति अन्यथा तत्रारे पक्षकाराभ्यां व्यावायेन तदप्राप्तात्
दुक्तिः निषेधे व्यर्थस्यादिति भावः अतः तादृश पूर्वत्वमनहणात् अपि भाषादेशात् तत्पक्षयोः समुच्चयः पतन्मार्ग-
विभाषणार्थे चोपसिद्धत्वात् न लघुकेचित्त्वेना जानेत पर इति त्वनित्यानास्तेववा एवं च त्रयाणां प्रपि पश्चात्तात्प्रदुष-
त्वे निमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे लवनमित्यादाववाद्यभावापत्तिस्तु किर तोलन इत्यादि जापका न्नेति म्या सकृदनुया-
यि संदस्तत्र आतिदेशिके कार्ये तंगत्वं स्पष्टरूपपादत्वात् तद्वै पथ्यापत्तेश्च जापकाश्च पणो गोवाच्यः प्रकृतस-
त्रभाष्यकारिक विरोधाच्च अत एव तथा म्या सकारे किं खंडन परको स्तुभ संगतिरिति दिक् एवं च सत्रे प्रुतत्वात् तस्ये

१७

वावधित्वमित्याह स्यान्निति मतीकं घत्वा तथोक्तो संगतिमाहंतेति यत्तु विधि शतः कर्मसाधनं पू-
र्वपाशेष घट्टा समासे दिवचनाद्यं संग्रहे पिक प्रधारयेन दोष इति रत्नाकरः तेन तस्य पूर्वतिपातापत्तेः कर्म-
साधनस्य बहिरंगत्वाच्च एतेन विधि शतः कर्मसाधनः स्यान्नपञ्चा च समास इत्यपास्तः दिवचनादिषु विधि शत-
नन्वयापत्तेश्च तत्र कर्मधारये वैरुथापत्तेश्च एकेन विधि शतं न युग्यत्समास ह्यनुपपत्तेश्च एषो यद्दसती-
त्यापत्तिश्चापत्तेश्च इयमेवाह चिर्मलेतुना तद्व्याख्याने को धिता एतेन तथा व्याख्याने स्वीकुर्वन्मदः अंधस्य वा-
धनमनस्येति न्यायेन प्रपुक्तः तदाह विधीति इत्येवमिति इत्येवं फलितव्याख्याने इत्यर्थः शाब्दतुपदचरमावयव-
कर्मकविधाविति बोध्यं यत्तु के पदेन ह्यसर्वतमाचष्टेति सिचिटि लोपे विचिरुपमिति मतं मतं बलुकफिलो-
पापवादत्वात् संहृष्यरुद्धं ह्यश्वतीति क्विपितमाचष्टेति सिचिटि लोपे विजित्यक्तं प्रकाशे व्येवंतच अत उ-
पधाप्राप्तिरुद्देर्दुर्कारत्वात् अतो मले वेतीत्यादिरुद्धिः वलोपापवादत्वादिति भावः हेतोः साकांशत्वादाह-
लिलोपस्येति तथा च वल्परत्वाभाव इति भावः वृद्धिवा रणा पाहिलोपस्येति अस्मदक्षवश इत्य-
म

भा.प्र.
११८

नवाभावादिति प्रातिपदिकाणि जुत्यन्तेः न चैवं मूलोऽपदत्वादित्येव सिद्धेः यद्यपि क्लृप्त्यर्थेति वाच्यं अत्र
तशब्दस्य समीपावाचकत्वमिति सुर्वतासि॥ जिति मतेपिसिद्धिरिति च वनयितुं तथोक्तेः। एतेन शिचिबक्ष्य
माणा रीत्यापदत्वस्यैवाभावेन तदनवयवत्वादिति मूलोक्तिश्चित्येति रत्याकरोक्तपक्षात्तत्तद्वीतेः स्वउपिष्य
माणात्वाच्चेति भावः कुतोऽसिद्धिरिति तथा च वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षवृकरोतीत्यादिभिरुक्तभाष्यविरोध इति भा
वः विज्वहिर्भूतसुर्वहेतुकपदसंज्ञाहेतुकनिषेधेन विजुत्यन्तवहितवैलापां वलोपप्रतिबंधकप्रमातिदेशावा
वोवृक्तप्रशब्द इति च न यत्राहं वतीति। कदेशेति तथा च लौकिकस्याप्यविषयोऽयं न तु शास्त्रीयस्यानिवृत्त
वादेः एतेनातर्कसिद्धिनिमित्तपदसंज्ञायां स्थितिर्बुहेतुकटि लोपस्यासिद्धत्वादेव परेति स्यान्निवृत्तावादाहर
दत्तमतेनाकारेपि पाषोचोक्त्याख्यानेन दोष इति मे हेतुमपास्तम् असिद्धमित्यत्र प्रत्यासत्त्याऽतरंगादिपदे
न शास्त्रस्यैव महत्तरेनात्राज्ञातेः तस्याप्यलौकिकत्वात् अतएव तत्राप्यपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेनाप्यपक्षोप
पुक्तवक्ष्यमाणा रीत्यापदत्वेति निषेधाच्च तदाहं वतीति अविनाईकारेणादिसमुच्चयः यत्तु पदोतस्य स्या

११८

नेरत्पादिवर्णाश्रयत्वादित्यंतमन्वद्यत्र गोडित्यादिसिद्धये निषेधस्वरार्थप्राधान्ये एव प्रवृत्तेराकरोक्त
त्वात् कौस्तुभे अत्रः परेति सुवेपथुसत्रे जम्बवाराणापतादृशप्रतिनपदत्वबाधस्याभ्युपगमाच्च
तिदूषितवान् रत्नाकरस्तदसदिति ध्वनयितुमाह स्या नीतिशेषपूरा मतेतः उपस्थितत्वात् प्रत्यये
त्वाद्यक्षरापिः उभयत्र बह्वीहिरिति भावः न चैवं व्याख्याने उक्तसंगतिः अत्यप्रत्ययान्नहं तत्तत्र
क्षरं पथास्यात्वं लोकेन माभूत् गोहृतमित्यादिभाष्येण वर्णाश्रयेतस्याभावे क्लृप्त्या निवृत्तस्यैव
तत्राहं विति अयं चट्टिरित्यत्रोक्त्या विषुवत्प्रातिपदिकस्येति वार्तिके कदेशानुवादः एतेन प्रातिपदि
कादित्यादिगणसूत्राणामप्राप्तात्पदहेतुमतिचेत्यत्र तत्करोतीति वार्तिकोक्तेः एवं च प्रातिपदिकादेव
णि जुत्यन्तिलाभ इति सिद्धी तोयनितः पद्यपि मंज्ञाभाष्ये न दृश्यते तथाप्युदाहरणमतेन परिगणानमि
ति भाष्यात्र स्यात् अपि न हं तेन स्रजपतीत्यादौ कृताभावः स्यात् गित्यादेतत्तच्च सिध्यति तदाहं विति
मिति वर्णाश्रयप्रतिवर्णाः अत्राश्रयो हेतुर्न तदित्यर्थः वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्यपमेवार्थः ए

भा.प्र.
११६

वंचात्त्रिविधित्वादिप्रतिफलितं तदाह एवं चेति. अत्र विधित्वे चैवेत्यर्थः एवं च नेदं तन्निषेधपांकिं तु स्या
 निवृत्तत्वाप्रवृत्तिबोधकं सुधु पास्पइत्यनेनेहेत्यादिको मुदी मंथवदिति प्रागुक्ता त्वाकरोक्तिरपुक्ता
 पटपतीत्यत्राणि च सत्वेन प्रत्ययलक्षणं प्रास्याद्वितीयहेतोरेवदत्वाच्चैति भावः न चैव प्रविभाध्यात्वात्कीर्ण
 तिदेशापत्तेः तिदेशसूत्रस्या तत्वेनेदं दुर्वचमत्र आह का पीतिदेशेपीति. भवत्पस्य तन्निमित्तहपस्य वा का
 र्यस्यातिदेशे पीत्यर्थः अतिदेशस्या पीत्यपि ह पदेशसमुच्चयकः पथाश्रुतमूलं लस्य भङ्गत्वात्वास्यानवा
 जमाह. यथेति प्रत्ययहेतुककार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः साधारणमिति. तन्मात्रवृत्तीत्यर्थः एवं च सुदृष्ट्या
 सादृश्यदोदीर्घत्वमिवात्र भवति तदेकमशक्यं दृष्ट्वा वस्त्वभ्यो रित्यनेनाप्यत्र अपि विधानात् एतेन वा
 र्त्तिकमते पद्यसुत्तराविषयते या तत्प्राप्तिरित्यथापि भाष्याभिप्रायेणेत्यमुक्तमिति मात्याक्तिः प्राचा म
 नुरोधेनेति ध्वनितं. निषमशास्त्राणां विधिमुविनेव प्रवृत्त्या यथाश्रुतम तसौ छेद भङ्गत्वात्वास्यानप्रपु
 क्तमित्यप्यास्तव तस्य द्ये उक्ते रित्वा तदप्राप्ता वर्णाश्रयत्वादि सुत्तरे सगते. अज्ञानेन शकाया मपिति

११६

यमार्थत्वादुत्पुतं गौचित्याच्च पथाश्रुतमूलसंगते हस्तत्वा चेति दिक्. लक्षणमीति नियमेति. एतेन निषम
 शास्त्राणां विधिरूपेणैव प्रवृत्तिरुचिता. अन्यथा पत्रते दभाव इति नियमेति वृत्तात् नत्विति. सुदृष्टित्वादौ
 दीत्यादौर्घापतेः तथा च वार्त्तिकमतमेवापुक्तं अत्रोडित्यादिमिद्विस्तुनाभ्यस्तस्येत्यतोऽविनेत्यनुवर्त्य वा
 क्यभेदेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्यादौ तथा च मूलुक्तोपि स्थानि वत्सूत्रव्यापारोऽत्रैकोनप्रत्ययलक्षणं सूत्र
 स्यते दहेति भाव इति. भवमिति. तथा च समानावधिकत्वाद्भौतिककन्यायप्राप्तपदत्वस्य तेन वार्धेन निषेधाप्राप्त्या
 टिलोपस्य स्थानिवत्वेनावलपत्वात् प्राचोक्तमते पितलोपः सुवार इति भावः अपिः संभावनायां तापता वि
 ति. तत्समेकालमिति शेषः लक्ष्ये प्रेदात् तथा च जायमाना भंसंसाईक एतादौ स्यादिति भिन्नावधिकतया
 तद्वाधो वक्तुमशक्य इति भावतदाह वाते इति. पदत्वेति. उक्तं या यमा मिति भावः न च टिलोपस्या निवत्
 स्य वा ते पदत्वस्यापकत्वेन निषेधप्राप्तिद्वयपदांतस्या निकवलोपप्रापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्.
 १२ शिलोपस्या निवत्त्वस्यापि निषेधप्रतिबंधद्वारा दृष्टा वलोपप्रतिबंधकत्वेन निषेधात् विनिर्ग

भा. प्र.
१२०

मकारावेन साक्षात्पर्यायासिद्धांतेपि पदच मावयवादि साधकस्येव तत्प्रतिबंधकस्यापि निषेधांजी
कारात् अतएव भ संज्ञापि पदकार्यमित्यत्र सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् उक्तार्थमेव द्रष्टव्यं वाचा क्रमरुति
तयोभयोः समकालता भावेपि निर्वीहरति सूचयितुं वदोपांतरमाह। प्रकल्प्येति परित्यज्येति सार्थः पूर्व
ह्यपवादादप्येव साविकल्पः अपवादशब्दो वाधकपरः तत्रतीति भवेन तदुपजीव्यपदत्वबाधेन न पदांतेति निषे
धप्रतिबंधायेत्यर्थः तत्र ह ते श्वेति अथवा साया संगतिरपवादशब्दनिर्विषयतावेति भावः न सूत्रेति सुपदस्य
प्रकृतत्वात् सुपदत्वे वसिष्ठे गणसूत्रस्य प्रातिपदिकपदासंगतेऽप्यप्रातिपदिकस्येति वार्तिकोक्ते श्वेति
भाषया तु न निर्वीहः कार्यकालपक्षेपि विपाद्यांतदप्रवृत्तेर्वदप्यप्राणात्वात् एतेन तत्राऽत्र निर्वीहः अथवा सिद्धा
तव्याख्यानेपि पठितस्यादौ त्वदुक्त एत्याहं ते भवदौ त्वेन पदवाज्जशत्वापत्तेः श्रुत्पराजदित्याद्यवत्त्वे
स्मृतादेशत्वेन तदप्रास्याकुत्वाभावाद्योक्तसमाधेरावश्यकत्वाच्च न च तत्तदवत्तदप्राप्तिरुप्यावधिकभवेन
तद्वाधः तातडू न्यायेन वैपरीत्यापत्तेरिति संदेहस्तत्रास्तमत्तस्माद्वद्वित्यस्य द्विवधव्याख्याने सिद्धि

१२०

रेवेति नैव व्याख्यानस्येदं फलं किंतु हि तदिति चेत् अत्ररत्नाकरः वक्ष्यमाणमिति प्रत्युदाहार्यं सादिधितिपदत्व
स्य तत्र सत्तादिति तत्र नैव विज्ञापते पदस्यांतः पदांतः किंतु हि पदे तः पदांत इति भाष्येण प्रत्यासत्त्या पदचरमा
वयवे कर्तव्ये परपदस्याजोदेश एव न स्या निवदित्याशयकेन न पदांताः परेऽप्याः सतीति लक्षणसूत्रस्य भाष्येण च
हृत्शब्दो न मिधानात् तद्व्यनपत्राह वा मेति आदिना एवो वशुः राजानो यंतीत्यादिपरिग्रहः पदचरमाव
यवप्रतिबंधकस्या निवदोव निषेधात् तत्र तत्रः सुलोपस्येव वस्तुतपदद्वयाश्रितत्वेन वाहिं गत्वात् सिद्धा
तरीत्या चतुर्विधांते रगत्य स्याभावाच्च तत्साधकतन्निषेधो दाहरणमाह का नीति। न च आदिष्टादचः पूर्व
त्वाभावादेव न स्या निवदिति वाच्यं वा स्यादप्येव पदानि स्क्रियंते इति पक्षे तत्त्वसत्त्वमन हि पदांतरानिरपेक्ष
मेव पदमिह शास्त्रसंस्क्रियते इति नियमः पुष्पपुष्पदस्यापसंगत्यापत्तेस्तदाह वाक्येति न चैवमपि शब्दो
पविध्योर्गुणपदत्रयत्वात्तदौ लभ्यमेव न च परत्वान्निर्वीहः विप्रतिषेधाभावात् नित्यत्वं तभयोः समं न च वाच्यं
महेति तयोर्गुणपदघमपि नेति वाच्यं तथापि वैपरीत्यापत्तेरिति अत्रापक्षे इति पूर्वमिति उपपा

भा.प्र
१२१

दितमेतत् एतन्मूलकमेवेति तादृशान्तरंगत्वमूलकमेवेत्यर्थः एवेनाएवं च चनत्वनिरासः वदनक्रियाविशेष
षण्णामेतरतश्चेति उक्तरीत्या परत्वाद्यसंभवेन येन क्रमेण वर्णानामुच्चारणतत्त्वमत्पागेवी जाभावेन च तादृ
शांतरंगत्वमोदायतक्रमेण संस्कारौचित्यादिति भावः यत्तु व्यक्तिपक्षे कृताण्यपदसंज्ञातिपक्षे खंडनवहायम
संस्कारपक्षे कृतपदीतग्रहणस्यपदसंस्कारपक्षे तु द्विवितमिमंदत्तत्र अदृष्टादौ पदसंस्कारपक्षे च
च इत्येवौपमास्यानिवत्वायतदावश्यकत्वात् यदपि पदद्वयाश्रितत्वेन वदिरंगोऽद्यादेशश्चोपेतं
प्रवर्तत इति तत्त्वमेवेति सः तदपि न उभयाश्रितत्वेपि पदद्वयानाश्रितत्वात् भत्वाद्योपरिविभक्त्युत्प
त्तिप्रेतीक्षायां मानाभावाच्च पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेन तस्यैवोत्तरंगतया प्राक्प्रवृत्तेश्चोपेतोपपत्तीचाप
दित्यादिज्ञापकेन पदीतग्रहणस्य खंडनवहायमिति कुस्यते वैवस्तुसहमिति दिक् लोपोनेतीति आभीया
सिद्धत्वं तु न आत्प्रयत्नादिति भावः एवमपि पिबोदराभादिति पाठः समासेदौ लोप्यातत्वात् भूति
आर्धधानुकत्वादिलाभ इत्यर्थः लोपस्येति भावः उभयोरप्रयोजननिपमाप्राप्त्योक्तं कर्मणोरिति षष्

१२१

योनिसमाप्तानुपपत्तिः एवमपि आपनादिति स्यानिवत्त्वप्रवृत्तिद्वारेति भावः अस्ति चेति संभावनाया
मन्वयः ननु वारितार्थेपि फलमावात्तापकत्वा संगतिरत आह फलत्विति अतएव वरेऽजादेशो न स्या
निवदित्येव तत्र यलोपाद्योपयोऽप्येव प्रवृत्तौ सिद्ध्यापलोपग्रहणवैपथ्ये तदभावापमलेदतो दा
हरणसंगतिस्तदाह यातिरिति आदिनानधाविति प्रत्याख्याने लोपवदत्यादिसंग्रहः आर्धधातुके इति वि
षयसमं गीत्वेन परनिमित्तकत्वं कथमितितु न शक्यं वरेग्रहणे नैकात्रपरसमोपक्षस्य जायानात्
पदा तत्वेपि विषयताप्राप्तेरपि तन्निमित्तकत्वव्यवहारस्य तेन आपनात् अतएव गरायतीत्यादौ न ह
दिः न चैवमपि आरतीत्यत्र शब्ददुशेस्वरे उक्तपाठ्यासंकार्ये तदनवयवधात्ववर्वादशस्य तत्रातिबंध
कस्यानिवत्त्वं नेत्यर्थस्याभ्यासस्योपपत्तौ न तापितत्वमिति शत्यायातिरित्यत्राथाद्योपपत्त्याभ्या
सकार्ये तत्रातिबंधकतादृशद्वितीयाकारलोपस्यानिवत्त्वस्य निषेधापत्या आद्योपपत्त्याप्योपपत्त्या
दिवतिरिति प्रत्यपमात्रवशापत्तिरिति वाच्यं वस्तुतोऽभ्याससंबंधिकार्यमात्रे कर्तव्येऽभ्यासस्यो नवय

भा.प्र.
१२२

वधानुसंधितादृशावपवस्माचोऽभ्यासानवयवकधातोपोपमवयव उत्तरखंडं संबंधाभ्यासादवधि
तपराज्जपास्तसरापत्रादेशस्तस्याभ्यासकार्यप्रतिबंधकीभूतस्यानिवर्तनेनितदुर्थेनादोनात्तधात्वव
पवत्तस्यामानाधिकारणेनादेशविशेषणात्वेनासीबायनमः

१२२

शेषाच्च भानुत्वमुत्तरखंडस्येति धनयितुं न नववा वेति विशेषणं अतएवाभ्यासकार्येन तुत्तरखंडदेशस्येत्याद्येव परिभाषे
शेखरे उक्तं तस्याप्यत्रार्थः यथाचास्यावश्यकत्वं तथा स्पष्टमन्यत्रस्तुतोयातिरित्येव कत्वं न तु लोभवा रीतिस्पष्टभाष्य
प्रदीयो योतव्याख्याने मल्लने हतिवो अंतदाहमिति वाधादिति एतेन कंठयते किं निबंयति पीति नृत्तिकारोक्त सुदाहरणा
मय्युक्तमिति धनितम् प्रहतिरेवेति विकीर्तकारस्येति शेषः तेन मतिबंधादिति भावः एवमावर्त्यमाह रस्येति
सवर्णानुसारयोः शिखरि शिखंतीति मलेपाठः शिवे लोटे हेर्भिः ततोऽत्रोपानुसारं च तज्जप्रत्यपरसवर्णीः क्रमेण
ततोऽहरोत्तरीतिवत् लोपमिति मक्रिया न चात्रोयस्य यंचमीसमासपक्षे स्यान्निवर्तने नृत्तः परत्वाभावात् तदलोपो
न स्यादिति वाच्यं आदिष्टादृचः पूर्वत्वे न न दपवृत्तेः पूर्वना सिद्धीयेनेति निषेधाच्च न लोय स्यात्सिद्धत्वाच्चेति भावः अ
न्यथासन्नाशयं वक्तुं शिखरी स्फुटदाहरणं खंडयते न मित्वा दित्वा प्रकृतिरिति अत्रोयस्येति शेषः तद्यावत्सवर्णी
प्रहृणो व्यर्थमिति भावः कोस्तुमादिसिद्धांतेनाशंकते न चास्यादेवेति सवर्णीयदादेवेत्यर्थः अन्यथोक्तरीत्या स्पष्टे
यथ्य स्पष्टमेव न च सवर्णी हीदीदिसंग्रहाय तत् फलाभावात् अनुस्वारदिसाहचर्येणात्रेपादिकस्यैव ग्रहणाच्च न

भा.प्र.
११३

इनाम्येदीर्घग्रहो नैव सिद्धेतेतदेयर्थीपातश्च यजोपादिसाहचर्यरासवर्गो कर्त्तव्येत्यर्थः अनुस्वारस्येति शेषः एवं च प्रा
स द्वितीयस्थानिवन्द्वाभावा येतत्फलमिति भावः न चैवं कर्त्तव्येति नित्यं स्यात् कर्त्तव्येति पंगंतत्तत्पुनरादा क्तिन्यलोप
ययलोपयोभायस्य स्थानिके नो वरिः पणिवोक्तरीत्याः च येरेति स्थानिवत्तादकारेणान्यथायाह वलोपयोभायस्य
हलिचेतिरीर्घ्ये कर्त्तव्येति कर्त्तव्येति रिति वा निवृत्तपापतेरिति चेन्नः अत्र सत्रैक रतिरेति भाष्ये राहुरणा ज्ञापकान्ते स्ये स्या
निदोरकत्वानित्यत्वं कल्पनात् एवं च वलोपापवादे दोषयथापि रूपसिद्धिः अतएव तित्तमाच्येति तापयतीति ह
रदतासुक्तिः सांग्रते अन्यथा तत्राप्युक्तरीत्या स्या निवृत्तेन सकृदस्यात् वस्तुतस्तद नित्यत्वेन पितत्रनेष्यतस्य
त्रमात्राभावात् तदुक्तिरयुक्तैवेति तापयतीत्येव रूपमिति बोध्यं यद्यपि सवर्गाग्रहो नैवानुस्वारा स्येयः सुतमः
अन्यथैतदेयर्थीपतैस्तथापि तन्मात्र विषयकत्वशंकावारणा यतद्दहा अतएव सवर्गाविषये सफलतांश्च
नुपि नुं शिषेती सुक्ते मत्वेव हि रंगा सिद्धत्वं नूनः ऊक्तो न स्यात् एतेन सवर्गा स्यान्नुस्वारे एव कर्त्तव्ये स्या निवृत्ताभा
वानेकैव वानुस्वारे इति नियमाद्यै सवर्गाग्रहा मिसया लमिति मत्वकौस्तुभनिर्घः अत्रमा न्योक्त्या तावत्समा

एव
११३

धने वाभावादिति यस्मिन् सापितेयस्य सस्मिन् चारिना र्थमन्यत्र फलं जेतने न तापयमिति सिद्धोतेनान्यत्र फलाभा
वादित्यर्थः न च समायेत्यादिसिद्धिः फलं न च सुदूर्य इति स्थिते रापधोया विति पूर्वविप्रतिषेधेनोपधाहृदेः पूर्वणि लो
पेहृदो एकदेशविहृतन्यायेन प्राप्तजग्याघादेशाभावायुणिलोपस्य स्थानिकहृदोर्वाधकत्वेनात्रापाशी
ति कृतहृदोरादित्यस्यानादिवाहृदः पूर्वताभावादिति वाच्यं रापधोया वित्यस्य स्थानिकहृदोर्वाधकत्वेनात्रापाशी
हृदेः परत्वेनादौ सुवचत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादिरूपोत्तरात्वेन हृदोरादौ दुवारत्वाच्च स्थानिकता दचः पूर्वते
न हृदोयस्तदनिधुमीव छिन्नो रेष्यकविधा वित्यर्थस्य कर्त्तव्येति सत्रे भाष्ये धनितत्वेनाहृते अ एवेनेन न च फलाभा
वसमायेत्यादिसिद्धेः फलत्वादिति मेरोति रास्ताः न च लोलुवादिसिद्धिः फलं न चो गहृते पुनरिति सहा पूर्वतिदानि
वीरः कौस्तुभे उक्त एवेति वाच्यमन्यायापाः लस्यासाधकतया निष्फलत्वेनानेगीकारात् अत्यापाश्रयसत्वाच्चेति वाच्यं
नयानुलोपसूत्रसत्वात् वार्त्तिकोक्तप्रत्याख्यानतुनभाष्याभिमता एवं च सवर्गाग्रहो नैवानुस्वारा स्येयः अतएव पूर्वत्रासि
द्धेः सवर्गाग्रहो नैवानुस्वारा स्येयः अतएव पूर्वत्रासि

गतिः स्पष्टैव अतएव चर्कतिरिति यथायुतभाष्येऽहरणसंगतिः एतेनामएव सवर्गगुरुणां सत्त्वेकत्वं न अन्यथाः । नदीसं
 स्पष्टमेव कोऽनुभावावुक्तमिति मदेति हेतुमाचष्टेति विविचिरे । तुनामीत्यादौ नोतीति कर्तव्येपाप्रत्यानिक न्या
 याभावाय सवर्गगुरुणां पूर्वत्रासिद्धीये रतितु नतस्य दोष इति निवेधादिति खंडनकारोक्तिः आपास्ता उक्तहेतोः परनि
 पौक्तयोऽप्यस्य पूर्वनिपातकरणेन तस्मात्समर्थनतस्मात्तु चर्याप्रतिपदोक्तत्वं तस्यैव तत्र गुरुणादिः ॥ ति भाष्या
 शयाच्चेति मान्यमतनिर्घर्षः अभ्युपेत्येदं न गुरु चरणाः लोचनवादि सिद्धिः फलमस्यैव न धात्विति प्रत्याख्यानस्य भा
 व्यक्तः सिद्धोत्तत्वेनाभिमतत्वात् अथ याप्रत्याख्याने मरी मज्जरसादौ मज्जेरजादौ संक्रम इति किं कन्यप्राप्ते स
 निवेस्येनुत्पत्तौ तस्यैव लानुमानेन भाष्या कान्यव्यवस्थितविभाषाणामप्यामारेण न च विकल्पः ॥ स्यात् आरा
 वितितुपरिभाषालब्धोऽर्थः अतएवाचिकुतीति भाष्याक्तिः एतेनादिगुरुणां सामर्थ्यात् मुख्यजादावेव प्रवृत्ति
 रिति हरदत्तोक्तमप्यास्त एवंचलत्रमते येतत्कल्पनावश्यकत्वमिति गौरवं अन्यथा फलभेदस्यैव न चोभेदः
 अनादिवाच्यः पूर्वत्वाभावेऽपि ततः पूर्वत्वेन ह्यलो लशृणात्परस्य गुरुकर्मव्येतत्प्रतिवेधायाः श्रोतृपस्यैव च मीसमा

सेनप्रस्थानिवन्मावसौ लभ्येनै नोपवागुणः निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादिति कैयदायुक्तार्थेतु न मानेहेतौ रित्याद्यति
 पसंगस्यैव मीसमासानित्यत्वेनैव वारणात् भाष्यानुत्पत्तौ तदनिस्तत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात्सस्याव्यवहितस्यैव गुरु
 णात् अत्र पूर्वत्वाशेषगुरुणाः श्रव्यप्राप्ताप्यावधानां शब्दाधेयत्रतद्वधेमानाभावात् उक्तार्थस्य शृम
 यीहयाः लाभाच्चेत्यधो नोक्तरीत्या निर्वीह इति वाच्यम् पक्षे दोषप्रौढ्यात् तस्य तस्य विशेष्यारत्वाच्च यन्तुर्दृष्टीत्या
 पेचमीसमासे नतत्वं सभाष्ये कायनाश्रयणादुद्योतचित् इति तन्न अत्राप्यकारलोपेकृते तस्य स्थानिवद्भावा
 द्गुणवृद्धी न भविष्यतीति न धातुलोप इति सत्रभाष्ये एवाश्रयणात् न चैवमश्रयोत्तविरोधः तस्यैव च मीसमा
 स्य तस्य सामान्यपरत्वाभिप्रायकत्वात् न चैवं तस्यैवैवाकरणादस्यादौ अनादिवाच्य इकाण्यपूर्वत्वेन ह्यवका
 रादौ व्यवहितपरस्यैकादेरुक्तरीत्या आयादेशाद्याति वाच्यं ऐतन्निधिसामर्थ्येन तदभाक्कल्पनात् अवध्यवधि
 मज्जेः साज्जायेन यंच मीसमासस्य वेभिदि तेत्याधुहरणाय भाष्यप्राप्तारणेन वततः पूर्वत्वेन ह्यस्य सावकस्यैव
 गुरुणाच्च अत्रचलवयनेतौ रित्यादेः कौतुसमितिलक्ष्यत्वं स्पष्टत्वात् ह्यावादेशोऽपि लोपकार्यः ततश्च तस्य

तस्यो न हृदि रिति खंडनपरमाख्यमाने (षत्वत्कोरिति तापकारतं सत्वमनितं एवं च नित्यं त्वास्मि लोषः वृद्धिस्तु अकृते
 तिलोपेऽपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्या वार्तिकप्राप्तिस्तु उक्तीत्यानेति तस्याशयः के यत् सत्पुमादस्येति स्पष्टमु
 षोते अन्यथोक्तरीत्या ततः पूर्वस्माच्च शब्दादव्यवहितयोः कारस्यावादेशरूपकार्यसत्वेन तदावश्यकत्वेन तदसंगति
 : स्पष्टैवः प्रलौप्ष्यादौ तु पूर्वधातुः साधनेनेति सिद्धांतादनादिप्राद्वः पूर्वत्वाभावः एवमवैयाकरणाः सद्यो मित्यप्राव
 पि अंत्येन तोऽव्यवहितपरत्वाभावश्चेति बोध्यम् एतेनैव विवेकतरत्र साफल्येन साततसाध्यो न त्ति सिद्धिर्युक्तेत्यपा
 स्तम् किंच द्वादिनां च प्रादौ त्री लभयविषये साफल्येन प्राप्तिमित्यादिसत्रचतुर्विषये च अवरोधवैयर्थ्यमे
 वे साशयात् न पसाव्ययदेश इति न्यायात् अतएव बोधो तो दोऽप्राधहेतुवोक्तः दूषरित्यत्रोक्तरीत्या रस्य सावकत्वा
 भावेन ततोऽव्यवहितस्य कार्यो भावेन च स्यानिवन्दावस्यैवाप्रवृत्त्या न दोषः कर्तृतिमित्यत्रापि न दोषः ततः पूर्वत्वे
 न ह्यस्त्वस्य तांते सत्त्वे पि वकारोपाव्यवहितत्वात् न रसिः पूर्वस्यैव परस्यपि अमुपरोक्तरीत्या सावकस्यैव ग्रह
 णो न्यपरादेशवस्येति न दोषः एतेन पसद्वयेपि तत्रयोगा सिद्धिः तत्वेन ह्यनुकारीताद्वलताद्यापराव्यवहितवस्यो

तितदापत्तेरित्ययास्तम् उक्तहेतोः अतिदेशदृष्ट्यादी र्वस्यासिद्धत्वेन इहोकारान्तत्वे पित्तस्य ततः पूर्वताभावश्च तस्या द
द्योतोक्तप सोपि सम्यगे वेति न तद्विरोधः किंच प्राचामनुरोधेन तद्योक्तत्वात् एवं च प्रसाख्या न स्युक्तत्वेनो लुब्धेति
द्विः पूर्वमिति युक्तमित्याह ॥ ते नमते पूर्वहेतोः युक्तत्वादाह ॥ अतिहेति प्रकारयुक्तनरत्वेवमानुपूर्वी सावे ह्यस्येत्यर्थः
तिदेशेति ईदृशातिदेशेत्यर्थाः अस्याकार्यतिदेशान् तस्यानुपूर्वत्वात् तस्याः स्वरूपस्यात्वात् समुदायस्यास्यनित्वा
च्च एतेन वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसहस्रेणोपयुक्तमित्ययास्तम् अपिः कैमुतिकन्यायसत्त्वकः ननुमास्तु
नरतिदेशः पञ्चयुक्तेः किं नुतदुपजीव्यकाचः परेति स्यान्निवन्नावेकार्यपूर्वसत्त्वप्रवृत्तिः अतः परेति स्यान्नि
वन्नावेकार्येति दिष्टमेव हतिफलितोऽर्थः एवं चाशास्त्रीयत्वार्थकापित्तवयानासो निम्ना धिनिरत्वा दीनामद्य
तिदेशायतिः स्यात्तः स्पष्टं चेदं जौलुभादौ इति चेन्न ईदृशकार्यतिदेशस्य भाष्यासंमतत्वात् निमित्तरूपका
प्राप्त्येव तत्र ग्रहणात् अतएव स्यान्न्यत्वविधिप्रतिषेधे कुरुवधयिवा प्रतिषेधोक्तत्वात् इत्ययादनावसरे स्या
निवन्नावेकार्यसंज्ञास्याप्येव तद्यप्यप्यथादिन त्रलयपथगुरादिः प्राप्नोतीति भाष्यसंगच्छते किंचानयारीत्यास्तासौ

नित्यानिर्वायेहोए निवेधेयतिदेशप्रवृत्त्याघटकुपिप्रमातृन्यायायनेः एतेनयतुशिसाटीतीतादिबिस्तृत्येतमन
 घोक्तृयाः कौस्तुभोक्तृपक्षिकाएव संलिख्य एतेनतरघटितेत्पाघशक्यत्वादिसंनमयपोक्तस्थानिवदितिका
 र्यातिदेशान् अन्यथातरानर्थक्यमेवेतिमंदोक्तिपात्ता ननुचः पूर्वतं नामात्रवधिकत्वविशिष्टं पूर्वतनत्वनविशि
 ष्टतले अतएवतलानुपूर्वीत्वं किं नु अनिरीकोधर्मस्यचातिदेशः सुलभएवेत्यत आह भगोऽति सित्येति साव्या
 गुक्तावश्यतेच नस्य तादृशपूर्वत्वस्य नहतीति नकारहतीत्यर्थः एतेर्नाधपरं परया कौस्तुभोक्तृरित्या साधारण्य
 निवेशेन हृष्यन्मदः प्रसक्तः भाष्यरीतेरज्ञानात् ननुसुलभमतेनायमलविधित आह विशेषतोति अन्यप
 स्यालोविशेषणत्वेनाश्रयणाच्चेत्यर्थः तथाचपूर्वसत्राग्राप्त्या तत्ताभावेनान्नः परेतस्याग्राप्त्यासर्वार्थ्यहरणं
 व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः इदंवात्रसवर्गादेशमभिप्रेत्यावस्तुतो अतस्यैवाभावेनतास्यपादोऽयुक्तः किं त्वनुसा
 रस्येवेति नैतन्नस्याभिप्रायासन्नकृतः सवर्गापदोक्तिरित्याहनाप्येति प्रत्याख्याने चेति अवधंभो नसीका
 रः सरेति मूलरीत्येदं सिद्धातेतुदीघौपुषलक्ष्यत्वेनान्नबोधः स्यान्नसत्रेतेनैवसिद्धिरिति शंकासपाकरोति नस्य

चेति चत्वर्येतिप्रसवइति नस्यरोषः संयोगादीतिवचनेनेत्यर्थः नात्र शिरीस्यत्र स्थानिवत्वेनेति कौस्तुभायुक्त
 एतिप्रसवइति नस्यरोषः संयोगादीतिवचनेनेत्यर्थरीत्याततः पूर्वस्माच्छ्रित्यस्यादव्यहितपरस्यव्यपदेशिवरावे
 नसाचकत्वमितुयेतोक्तरीत्या वातस्यपरसवर्गोस्थानिवत्वेनव्यवधानादित्यर्थः एतेनसवर्गीग्रहाणामर्थ्यदत्वविधा
 वपिस्थानिवद्भावइत्यपात्त ननुवार्तिकेप्रतिपदोक्ततात्वग्रहोनात्रनिषेध एवातआह तात्वेति तदंश इत्यर्थः तत्त्वा
 होतुसाः सेवेयुक्त अतएवैतदुक्तिः सफलैति भावः पपादेति अष्टानशतृहतिशेषः अपरानस्यमर्धमक्षपनुहत्वा
 गादेः खंनेनसर्वस्यलासृणिकत्वमेव तात्पर्यासास्त्वितिकौस्तुभमते तंरापरिभाषयातदभावइति भावः ए
 र्वननत्राणत्वग्रहाणप्रत्याख्यानेनपरसवर्गोप्रवृत्ताशिणरीतिरूपसिद्धिरिति संज्ञकमपास्तननुकौस्तुभायुक्त
 रितो ग्वरितत्वेन सवर्गोस्यैवत्याभो न आह किंवेति दीर्घादिति इदं वजनत्वासिद्धत्वायनतुलोयस्यतस्यस
 र्वथातत्वात् शिनपूरीस्यत्रध्यत्रोपानुस्वा रघत्वा निलोयततो प्रागुक्तनिपरसवर्गायोरप्राप्त्याजस्र ननस्त
 स्यासिद्धत्वात्परसवर्गाप्राप्तिरिति भावैः ननुनोप्येसिद्धश्रयमाणांमत्वातआसिरेवात आह सरेति न

चैकं सत्त्वाद्यादिनिवाच्यं उक्तोक्तत्वादिति भावः यत्तु प्रत्ययः परश्चेति ज्ञापकान्त्रमुने इतियोगविभागादपरसर्वरा
ग्रहणादा पूर्वनासिद्धमित्यस्या नित्यत्वेन यपरत्वमिति मेरुस्तन्त्रज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् योगविभागाद्या
प्रामाणिकत्वात् परसर्वराग्रहणाभावात् सत्रमते सर्वराग्रहणवत् स्थानागरीत्या च स्तिभार्णा चेति दिक् द्विमी
तिः कोलप्रमिति नुक्ताचित्कमिति भावः सवर्णीति कर्तव्य इति शेषः एवमप्येव ननु तस्या क्ताचित्कत्वेपियेन
विधिरिति आये स्रु विसत्त्वयन्नाहवेति अपि लिखितोपसमुच्चायकः ननु येवमी समासस्य पत्वाग्नेने नियतवि
षयत्वेनैतत्फलं तस्य किंच सवर्णीस्यैव सत्रेतेन ग्रहणं पूर्व सवर्णीदेस्त आह हरिन्मतीति यत्रिपातुसैवान्न
धातुवर्थत्वादिति षष्ठीसमासेन माप्रस्थानिव भवत्याहृत्यर्थत्वादित्यर्थः यदसत्तायां स्थानिवाद्वास्तुन अ
पूर्वविधित्वात् सावयिपरमेति पृथेन पदोतेति निषेधात् अन्नासिके पदोतविधौनेति निषेधो न सिद्धो नेतदप्य
वृत्तेः एतेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेन वे तत्त्वानि साधसिध्या यत्ते यवोरणा यत्की कृतस्मृमी समासपरमाध्यपामराप
ततत्र पदोतविध्यमविधेरुहावत्पदोतात्पन्न शोभ्यपदेन ग्रहणावच्च पदोतस्य सवर्णीस्यैव सवर्णीपदेन ग्रहणा

मिति पादसतीत्येव लक्ष्यसत्यमिधाने तदभावेन चिं सफलं सवर्णीग्रहणमिति युक्तिः त्रिपाद्यानसिद्धत्वेन स्थानिवत्ताप
स्या निषेधा योगेन पाद सतीत्यादिलक्ष्यासांतिरन्यथा सिद्धेति मेरोक्तिश्चाप्यास्ता उक्तपुक्तेन निषेधासत्वाच्च
ः शिष्टीस्य स्याप्यसांगत्यापत्तेश्च सवर्णीग्रहणो न पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यस्या नित्यत्वेन निर्वहस्तु ममापि सम इति दिक् न
नु अन्नासिकविधेः कथं सवर्णीविधित्वमेत आह येति यं ऐतिरनुपदमेव स्फुटीभविति च तत्र यरोनिति स
त्रे सवर्णीति अनुस्वारस्य यपीत्युत्तेरसत्रादेकदेशेत्यादिः तत्फनचतुर्मुखादिव्यावृत्तिः सप्तम्यतपाठस्तु माध्यह
षित एव तदाह न्यत्रेति उद्योतदावित्यर्थः स्त्रीति पूर्वीनपि प्रतीयते इति त्वेदभाष्यतोय्येव एवं च सूरस्य स
इति सः सत्तचिं संमिहस्यभोजनस्य मूलं तु वृत्त्यनुसारेणोति भावः इदं चानुकरणं अतोऽत्र कथमस्य प्रयोग
इति न शक्यं इदं सति अतएव बहुलं दृसीति मूलं उक्तं अन्यथा स्वतंत्रधातुना सिद्ध्या तत्कथनासग
तिः उपधारितोपायं तस्यावश्यकत्वमिति तत्वं वरीपदेनाया येन स्यावश्यकत्वमिति तत्वं वरीपदेनायाये
तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितं ननु मर्यादापामरापात्सत्रवातोरेव बाहुलकात् किं निषेधो दरादित्वात् सर्वलोपे लो

भा. प्र.
१८८

कैमिसाधुरिति चेन्न तत्पक्षे साधितव्या सिद्धिमा संख्येनैतत्तयसेऽने किंतु स चेति तिस मासावायं दसोऽशीतोषोढे
 सन्यसमाधुक्तिपरभाष्यप्राप्तात्पेन लोके नभिधानप्रतीतेः तदाह लक्ष्यमिति अतएव लोके विनि आमेति आ
 सस्यविशेषोनेत्यर्थः **न** चैकत्वसंख्येयादेर्दिवचनायेनेनापि समासे प्राय एकत्वसंख्येय भासनरुसर्थः उतए
 कवचनातेनैव समासात्त सैव प्रायो भासते इत्यर्थः उताव्ययादिव दौ तसि किं कवचनातेनैव समासेन संख्यानव
 गम इत्यर्थः नास्य उदहरत्वात् **द्वि** त्वादिकमिति वाक्य शेषविरोधापत्तेः न मध्यमः कुमार्याणां सिस्य दिदु
 दस्तत्रस्थमात्पविरोधापत्तेः तथा सति द्विदेकत्वसंख्यान भासते इत्यप्येव कलिततयाः एव कव्यत्वे नोत्तरप
 थासंगत्तेऽन्यायः **द्वि** त्वाद्यौ दिवचनादि तत्रैकत्वस्य भासनेत्यस्य तद्विरुद्धत्वात् गौरीमुख्या वेति सिद्धोत्तरविरो
 धापत्तेः अतएवैकागमिति भाष्यसंगच्छते अत आह **न** चैकत्वसंख्येयानुक्तै यदादयः वृत्तावभेदेकत्वसं
 ख्योवसर्जनेषु भासते विशेषभा नेतास्य र्थाह कास ते इति आह तस्मा यमर्थः अभेदेना विभागेन संख्यात्वं
 सामान्येनेति यावत् एकत्वसंख्यात्वादि संख्या एकत्वपदसर्वसंख्योपर्युक्तेना सर्वसंख्या विशेषाणां सस

१८८

गोत्रयेण सामान्यसंख्याहयेताभासमिति यावत् सत्त्व भूतत्वात् संख्यायोगावश्यकत्वेनैकांशीभाववत्तात् कारणीभूत
 पृथगुपद्रवेतदुपपादनावसरे स्या निवा द्वावा दंग संज्ञास्वाश्रयं च लघुपधत्वा दितत्रेन लघुपधगुणादिः प्रा
 मोतीति भाष्य संगच्छते किंचानपारीत्या तासौ नित्या निवे दत्वा यक्षेण निषेधे थतिदेश प्रवृत्ता घटकुटीम
 भान्नन्यायापत्तेः एतेन यत्तु शिस्तोतीत्यादिविस्तार इत्यत मने धातु रूपाः कोस्तु भोक्तृ फट्टिका एव सलित्व
 एतेन तदघटिते रत्याद्यशक्यत्वादित्यंतमथ पास्तस्या निवदितिकार्यतिदेशात् अन्वथात दानर्थः क्य
 मेवेति मंदोक्तिरपास्ता नन्वेव पूर्वत्वेना प्राजवधिकत्व विशिष्टं पूर्वत्वेन त्वजे विशिष्टं तत्वं अतएव तत्रा
 नुपवीतुं किंतु अतिरिक्तो धर्मस्तस्य चातिदेशः तु जभ एवेत्यत आह भोभगो इति सत्येति साचमागुक्ता
 वश्यते च तस्य तादृश पूर्वत्वस्य लक्षणीति नकारवृत्तीत्यर्थः एतेनाधपारंपर्याकोस्तु भोक्तरीत्याः साधा
 रणात्वं निवेशनदुषपमदः प्रत्यक्त भाष्यरीतेरज्ञातात् अनुमूलक मतेनोपमस्त विधिरत आह विशेष
 शोति अत्र पस्या लो विशेषणत्वेनाश्रयणाच्चेत्यर्थः तथा च पूर्वसूत्रे प्राप्ता तत्वाभावेनाचः परेत्यस्या प्रा

भा.प्र
१२६

स्यासवर्णान्नहणं अर्थमिति युक्तमेवेति भावः इदं चान्न सवर्णदेशमभिप्रेत्या वस्तुतोऽत्र तस्यैवामावेन
सा सपाठोऽयुक्तः किं ननु स्वास्येवेति नेतृत्वाभिप्राया सूत्रकृतः सवर्णपदोक्तिरित्याह भाष्ये इति
प्रत्याख्यानेऽस्ति अवष्टौऽत्र स्वीकारः स्वीति मूलरीत्येदे सिद्धी ते तु दीर्घोऽप्युपलक्ष्यत्वेनात्र बोध्यः
स्यान्न सत्रे तेनेव सिद्धिरिति शंका प्रपाकरोति तस्य चेति चत्वर्य प्रतिप्रसव इति तस्य दोषः संयोगादीति
वचनेनेत्यर्थः नान्निरीत्यत्र स्वा निवत्वेनेति कोस्तुमाद्युक्तीत्याततः पूर्वस्माच्छिद्यत्वात् स्यादव्यवहितपर
स्य अपदेशिद्वयादेन सा च कत्वमित्युद्योतोक्तरीत्या वा तस्य परसवर्णस्या निवत्वेन व्यवधानादित्यर्थः एते
न सवर्णान्नहणो सामर्थ्यादलविधावपि स्यानिवद्भाव इत्यपास्तं ननु वार्तिके प्रतिपदोक्तं तात्पर्यमन्नहणं नात्र
निषेध एवात्र आह तात्वेति तदंश इत्यर्थः लेखी शेतु साऽस्तेके पुक्तं अतएवेतदुक्तिः सफल इति भावः पपादे
ति अष्टन शब्द इति शेषः अपदति सप्रधन इत्यनुवृत्त्याणां देः स्वडेनेन सर्वस्य लाक्षणिकत्वमेव तात्पर्यमन्नहणं
मास्ति तिकोस्तुममर्ते तरंगपरिभाषया तदभाव इति भावः एवं न तत्र एतन्निहणं प्रत्याख्यानेन परसवर्णप्र

हताशिराऽदीतिरूपसिद्धिरिति मंदोक्तमपास्तं ननु कोस्तुमाद्युक्तीत्याः खंडितत्वेन सवर्णस्यैव जाग्रोऽ
त आह किंचेति दीर्घादिति इदं च जनत्वासिद्धत्वाय न तु लोपस्य तस्य सर्वथा तत्वात् शिनूहीत्यत्र ध्वनौ
पानुस्वारस्य निजोयत तो प्रागुक्तानि परसवर्णयोः प्राथम्यं ततस्तस्यासिद्धत्वात् परसवर्णां प्रा
प्तिरिति भावः ननु लोपे सिद्धं पमाणां मत्वा तत्रातिरेकात् आह इति नैवेवं मत्वा स्यादिति वाच्यं
उक्तोक्तत्वादिति भावः यत्प्रत्ययः परश्चेति जापका नमुने इति योगविभागाद्वा परसवर्णान्नहणं द्वा पूर्वत्रासि
द्धमित्यस्यानित्यत्वेन यदुपपत्तिमिति मंदं न जापकस्य विशेषापेक्षत्वात् योगविभागस्याप्राप्त्या शिक
त्वात् परसवर्णान्नहणं भावात् सूत्रमते सवर्णपदस्य व्यप्यमाणाया चारितार्थेति दिक् किपीति कोलु
समिति तु काचित्कमिति भावः सवर्ण इति कर्तयेति शेषः एवमनिविन्न नुत स्यात्काचित्कत्वेन विविध
रितिसूत्राण्येवाप्येते पादपद इति लक्ष्यं स्यात्तद्विषयत्वस्य वाच्यत्वेनेनाप्राप्त्यदिरत आह इति आ
द्ये अत्र चित्तवपनाहमिति अपि लोपसमुदायकः ननु पचमी स्यात्स्य प्रत्याख्याने निषेध विषयत्वे वा
नेतत्कालं तस्य किंच सवर्णस्यैव सूत्रेनेन न्नहणं पूर्वसवर्णादेरत आह इति न प्रतीतिः प्रक्रिया तु सेवा तद्व्याहृत्य

भा.अ.
१३०

तादितिषष्टीसमासेन प्राप्तस्यानिवृद्धाव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः पदसंज्ञायां स्यानिवृद्धावस्तुनः अथर्ववि
धित्वात् सावविषयमेतिपक्षेनपदांतेतिनिषेधात् अनुनासिकेपदांतविधौनेतिनिषेधेन सिद्धांतेतदप्र
हतेः एतेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेनवेतस्यानित्यादिसिद्ध्यापत्तौ रणीयस्वीकृतसतमीसमासपरभाष्यप्रो
माणेनतत्रपदांतविध्यन्यविधेर्नहणवत्पदांतान्यजशोऽनुपदेनग्रहणवच्चपदांतान्यसवरीत्येवसव
रीपदेनग्रहणमितिपादसतीत्येवतद्व्यसमिधाने तदभावेतुचित्यफलसवरीग्रहणमित्युक्तिः त्रिपाद्या
असिद्धत्वे तस्यानिवृत्त्याप्रहणानिषेधोयोजेनपादसतीत्यादिलक्ष्यांगानिरस्यथासिद्धिरितिमेदोक्तिश्चाप्या
स्ता उक्तपुक्तैतदानिषेधास्तथाच्च शिंटीत्यस्याप्यसंगत्यापत्तेश्च सवरीग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यस्यानि
त्यत्वेननिर्वीहस्तुममापिसमदितिदिक् ननु अनुनासिकविधेः कथं सवरीविधित्वमत आह वेति इत्येतिर
नुपदमेव स्फुटं भविष्यति तत्र परे निति सत्रे सवरीति अनुस्वारस्य यथा तु त्रैसुत्रादेरुदेरुत्पादितत्वेनेचतु
मुखादिव्याहृतिः सतस्यतपाहस्तुभाष्यदूषिते एव तदाहान्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः स्त्रीतिपूर्वान्वयि प्रतीयते इति
वेदभाष्यतोष्येवं एवंचसहस्यसदृशिसः सञ्चयिषं संमित्यप्रो जनस्य सत्तुहसनुसारेणोतिभावः इदं चानुक

रणं अतोऽत्रकथमस्यप्रयोगइतिनशंस्वं कंदसरति अतएववहलं कंदसीति मूले उक्तं अन्यथा स्वतंत्रधातु
नासिद्ध्यातकृप्यनसंगतिः उपधादिनोपार्थतस्यावश्यकत्वमिति तत्वं वरीपदेनान्यार्थतस्यावश्यकत्व
मितितत्वं वरीपदेनान्यार्थतस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितं नन्वमरमाप्राप्यात्स्वतंत्रधातोरेववाहुलकात्किं
निएषादादित्वात् सर्वत्रोपे लोकेपि साधु रिति चेन्न तत्पक्षे सगिधरित्यस्यासिद्धिमा संक्ष्यनेतत्तद्यसेहपंकि
तुसघेरिति समासाधा यच्छादसो वरीलोके वेत्यन्यसमाधुक्तिपरभाष्यप्राप्यापे नलोके नमिधानप्रतीतेः त
दाहस्यप्रमिति अतएवाहलोकेत्विति प्रामिति प्राप्त्याविशेषणोनेत्यर्थः नन्वेकत्वसंख्येतादेर्द्विवचनायतेना
पिसमासेमापरकत्वसंख्येवभास इत्यर्थः उत्तरकवचनातेनैव समासात्सैवप्रायेभासते इत्यर्थः उता अथ
दिवदौत्सर्गिकैकवचनातेनैव समासेन सख्या नवगम इत्यर्थः नातः उदभरत्वात् हितादिकमिति वाक्यशेषवि
रोधापत्तेश्च न मध्यमः कुमारगारसित्यादिइदं देस्यस्यमाप्यविरोधापत्तेः तस्यासति क्वचिदेकत्वसंख्या
नभासते इत्यस्यैव फलितत्वात् नन्वेकत्वमिति नोत्तरग्रंथा संगतेश्च नाद्यः दिवचनादितत्रैकत्वस्यमानमित्यप्येति वि
रुद्धत्वात् गोणी मुख्यावेति सिद्धांतविरोधापत्तेश्च अतएवेकांगमिति भाष्यसंगच्छते अत आहामेदेकत्वसंख्याति

यत्तु कैवलादयः वृत्तावमेदैकत्वसंख्योपसर्जनपुत्रासतेविशेषभावेतात्पर्यमाहका सत्वेइतिप्रामाण्यः
तस्यापमर्थः अमेदेनाविभागेनसंख्यात्वसामान्येनेतिपावत एकत्वसंख्यातदादिसंख्या एकत्वपदसंब
संख्योपलक्षकंवा सवंसंख्याविशेषाणां संसर्गहूपेसा सामान्यसंख्यारूपेणभावेनेतिपावत सत्वम
तत्वात्संख्यायोगवश्यकत्वेनैकार्थीभाववत्कारणाभूतपथपुपस्यापकपदज्ञानाभावादिशेषसंख्या
मानाभावेनचतथैवभावेन मधुनिसर्वज्ञानां सत्वेन भावनवत् पदपरित्यक्तविशेषसंख्यासामान्यममेदैक
त्वसंख्या अत्रपक्षेसंख्यात्वेनसामान्यभासतेनतुविशेषादितिपूर्वतोविशेषः संख्यावद्राजसंबंधातिप
क्षेद्वेवोक्तंअतएवतत्रराजोः एतद्वित्तिजिज्ञासा विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वेनियमादित्या
ह तत्रैतथाबोधाननुभवात् द्वयसंख्याव्यभिचारेणातरेजोनसंभवात् विशेषजिज्ञासायाः स्वारसिकता
भावेनस्ववासनाकल्पितत्वाच्च अतएवभाष्येमेदैकत्वसंख्येतिव्यवहारोभासत इतिवनास्ति तेनरूपेणसंख्या
भानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्चात आह संख्येति सामान्यरूपेणसामान्यस्यविशेषाणां चामानमित्यर्थः एतेनैवतौसंख्या
विशेषोनभवतीत्यस्यैवसमर्थसूत्रभाष्येउद्योतमे रूपमोश्चोत्पत्तिरुच्येत्यपास्तमंतथाविशेषाद्यनव

गतिरमेदैकत्वसंख्यापदेनोच्यते भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्यसामान्यस्यचामानमितितदर्थः
जसंबंधीपुरुषात्तत्वेवबोधः राजत्वेनचराजोएकोऽनेकोवा इदंचोपसर्जनार्थेसंख्याबोधकशदाभावे
तत्सत्वेतुमवपेव तेनहिपुत्रादोषः एवंभासजातोपुत्रात्पुत्ररत्यादौ राहशक्तिस्वाभावेनभासत्वादिनावे
त्तुनएकत्वादिविशिष्टव्यक्तिकोषः अतएवद्वित्वादिकमितिमलसंगतिरित्यत्रविल्लरंतदोहविग्रह
इत्यादिसमर्थसूत्रभाष्येपथाभूतमलोक्तानुपूर्व्येकोरभावेपुत्रतदर्थस्यत्वसत्वात्तत्रैवात्वयममवा
रणावाहसंकोचोतिइदमेवध्वनेपितुसमर्थमत्रेभाष्येसंख्यामितिप्रागुक्तिः अन्यथेष्टार्थसिद्धभावः तथा
चहिपतः वृत्तादिपादिलभ्यमित्यतमत्प्रत्येकमित्यादिमुहुराप्रित्यंतमितिभाष्येस्थितमितिकोजनया
देशेसंख्यादोषनतुहोहात्याद्यशेइतिबोधः परंतुतसभाष्येकदेशपुक्तितेनासाधकत्वादित्दप्रपुत्रमंत
तत्त्वमननतत्कीलितं मूलरुटिष्ठमाहवंचित अतपदस्योक्तफलेकत्वसत्तादशाभाष्योक्तं वत्वेवत्य
र्थः पत्तन्वर्थमेजाविगुधादसोपपन्न इतिकैवलादयः तत्रैतथासतिघटपठोसंयुज्यतेपत्रेत्यादौसंख्यो
नुपोजिनः प्रतिजोपस्येवप्रतीतेयुसन्नतपापदवावेक्यरूपसमहस्यसंज्ञापतेतस्मान्नहासंज्ञाकारणा

भा.प्र.
१३६

चा मनुरोधेन अतएव गगंदंडनपायेन सहज हं प्रत्याख्यातभाष्ये न तु तथा तदेतदर्थं न पत्राह स्या
नतसदृशं तिवह्वीहिरागतस्य बहुवचनो तस्य नेकहृद्विशेषणत्वं प्रतीयते प्रत्येकसंज्ञावादिना तत्पत्रे
क्षणात्वं वाच्यं तच्च न तत्वे संभवति तत्त्वस्याप्यपत्ता इति भावः एतेन सिद्धं ते इवात्राप्यनंतरा इत्यस्य हेतु
त्वेन तदविरोध इति प्रदीक्ष्य पास्तमनवे गगंदंडनपायाश्च यणस्य भाष्ये निवी जत्वा पत्रित उ पत्रे क्षणात्
मे वेष्टमं त आह फलाभावेन चेति तत्रैव संयोगसंज्ञा सूत्रे एव ध्यायितव्येति सहज हं भावे प्रत्येका पत्रो नि
की पादि सादि दोषमात्रा धा पकं न्येनेत्यर्थः पदितपक्षस्य फलं स्यात्तदा तदप्युक्तं स्यात्तत्त्वमातदभाव एवेति भावः
यद्यंतपदस्य फलांतरं स्यात्तर्हि तस्मात्पर्ये नोक्तार्थोक्तिर्युक्ता स्यात्तत्त्वमातदभाव एवेति भावः
तर इति अतमहं स्यात्ति शेषः तस्यैव फलांतरं तद्विषयकं अभिनिवेश आह इत्यर्थः एतेनोक्तभाष्यं संयोग
पदं लुप्तमवष्टीहिवचनां तमित्यर्थमात्रपरं तत्तुर्वतः सूत्रकृतोपि इदमेवेष्ट फलं चेति सच इत्यत्र सकार निवृत्ति
मूलोक्तं तु न पुक्तं मुर्यां तत्त्वस्या भयनामा वादिति मानांशं कातुवापि प्रदीक्ष्य पास्तो नैव प्रिप्सादिशब्दा नी
विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासंगत्या पत्तेः यथोक्तं मुनीनां प्रामाण्ये ना फलांतरं स्यात्तत्त्वमातदभाव एवेति भावः

तपदस्य गौशांती का एव अस्ति सिच इति हि सकारको निर्देश इति भाष्यविरोधापत्तेभ्यः अतएव तद्भाष्यस्या
न्यायपकत्वाच्च लोपश्चेत्यत्रातिप्रसन्नपातदभाष्यविरोधापत्तेभ्योतिदिक् प्राक्किपाप्रकाशोभयोक्तिं स्वडायितुं फलं
तरसंभावनां च बोधपन्ननुवदति यत्त्विति संयोगसंज्ञा सूत्रस्याभाष्यत्वे कदेश्युक्तिः स ह्यपसूत्रभाष्यविरोधादि
तिततभाव इति अत्राप्यवैयर्थ्यस्य मेव तादृशेति सिद्धं तासिद्धे तदर्थोक्तं तलक्षणाभावादित्यर्थः यद्यपि
सहस्रसूत्रे पत्रे च सर्वेभ्यो विभक्ता वैकशेष इति पक्षे तं पोर्तिवृत्तौ वृक्षससस इति प्रसज्यते न्याशं च संयोगांत
लोपेन सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टं लक्ष्यमुक्तं कैयटस्तु चिंतय एव स्पष्टं चेदं प्रकाशे तथाप्येकदेश्युक्तिं तेनोपास्य लक्ष्य
त्वमिति तत्रैव स्पष्टमिति भावः अतएवेति अतश्च ह्यस्योक्तानर्थकत्वादेव तस्य उक्तमिति अत्राप्यनुमितिर्हि च
शकार इति च देत इति भावः अपरुष्यतीति अत्र चैव प्रसन्नपातपि संयोगांत इति प्रसन्नोक्तिकालः स्यात्तत्त्वमातदभाव एवेति भावः
तेनोतश्चोपकारवदुत्तरत्र पठितेन पूर्वत्राप्युपकार इति सूचनाय वाक्यमेव बोधनाय च पूर्वत्राकर्णो न तत्रै
वरकरणेनादोषात् अतएव गौरवस्यादावतीत अतएव सलिसल इति नासूत्रितया सति सप्रस्यते न व्यवा
ये पूर्वज्ञानव्यापत्तेरिति भावः तदाह तवेति अत्राप्युक्तिः उत्तरत्र पचम्यतत्त्वादिति भावः अपिरुत्तरवाक्यस्य

भा.प्र.
२३४

आदिना यत्तावदुच्यते इत्यादि संज्ञाहः इति हेतौ. सर्व. आरंभप्रत्याख्यानरूपं दक्ष्यमाणं दृष्ट्वा सं
जत्येवाचामाशयमाह संयोगात्तेति तस्मैव सर्वत्र संभवादिति भावः नभाष्येति. स्वजिष्णु इत्यादौ विनलु
कचित् लोपा यदादेवेन प्रहृत्या ततः प्राप्तिलोपस्य जातिपक्षाश्च यौनवारणप्रपासं प्रहृत्यैकाजितिसु
त्रप्रयोगजनखंडनावसरे भाष्यरुतौरीकृतसर्वे फलप्राप्तेः अन्यथा विनलुको बहिरंगसिद्धतया ना
यासतस्तद्द्वारा संभवात् ईदृशीत्यातत्वाप्यभाष्ये काप्यनाश्रयणाच्च तत्राग्राह्यमिति शब्दः प्रतिपदि
कादित्येवो ज्यः। तेन सुवर्तव्या इति. समततयेति। प्रतिपादिते चैतन्नपदात्तस्यैतपरत्वाचेति टिकः
अभ्युपेत्याह किं. अथिरेवोपादिसमुच्चायकः बहिरंग इति. तथा च तद्व्यापक्योरनसिद्धत्वेनोत्प
क्षेसदुर्वीर इति पक्षे त्रयेपीत्यादि ह्येतन्मिषंतामूलोक्तिर्युक्तेति भावः एतेनैव सति व्याख्येयमूल
ग्रंथविरोध इति मंदोक्तमपास्तम्. तदेनं खंडयितुमेव प्रवृत्तत्वात्. पक्षत्रयेपीत्यादि ह्येतन्मिषंता
ग्रंथस्यैतत्तत्त्वाभावाच्च वातयो रित्यादि दोषांतरदातुर्मूलरुतौ पित्तयेषु त्वार्थः. अतएवैतत्परु
चेरित्युक्तं ननु लोपे वा तत्त्वस्य शास्त्रे बाधः तदभावे तु काये शतवांतयो रित्युक्तं तत्राह काये इत्यादि

कृत इति संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः. अतएव इति. शास्त्रे इत्यर्थः वातत्वमित्यस्यानुषंगः
वल्लोपमिति. संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वात्. तस्मैव तन्निमित्तकलोपमित्यर्थः. दुर्वीर इति. तस्याच तेन त्वदुक्तस्य पासंग
तिरिति भावः. ननु शास्त्रेऽधोपादेः स्थानिवत्तेन विच्यपक्षे दोषाभावेन वातयोरित्युक्त्यानुषंगोऽसंभवीत्यत आह कायेति.।
एतेन काव्यशब्दसंभवे पिशाचशब्देऽसंभव इति खंडनकारोक्तमपास्तम्. नन्वेवमपि मृदुकरूपसिद्धिरेवात आह एव
चेति.। वलोपप्रसंगे चेत्यर्थः. उदाहरणमिति.। काव्य इति शेषः. अतएव त्वर्थः घषाकं च चित्तं तृतीयपक्षे तद्व्याख्येयत्वमस्ति
ति भावः. एतेन काव्यशब्दसंयोगात्तलोपे वदतां प्राचामते. काव्यापत्तिर्युक्ता. तस्यासिद्धत्वेनोऽप्राप्तेरिति रत्नाक
रोक्तमपास्तम्. मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः. तेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य जागरूकत्वेन कौविधिमित्यस्या
व्यपकत्वेन चान्तरंगत्वात्संयोगात्तलोपंचासंगतिर्कौतुहलमित्यनयो रूडनापत्तिश्च वदन्मंदस्तु सुमंद एवति
भावः. तत्र लोपोऽप्युक्त्यनेन नत. यत्तु मान्याः खलपकर्षणप्रत्याख्यानानुरोधेन वार्तिके यणपदमज्ञान
परं. एवं च पक्षत्रयसंयोगात्तलोपोन. एवेन सुचितोयमर्थः. गिरिवेडितुचितमिति नृपरसंतोषमात्रं. उच
रयं यस्य तदुपमर्दनार्थमेव प्रवृत्तत्वात्.। एवं चापपक्षो मुख्यपक्षः तदनुरोधेनाद्यस्योर्व्यवस्थानत्यस्य

भा.प्र.
१३५

चं अरस्यार्थस्य मूलव्यनितत्वे च व्यनितं तु दुर्किं प्रमाणपितुं च ह्यते स्य ते नानुद्यमकृतमाहवहिरं जेति य
वतोऽत्र वेदक्षरणापत्तः एवं चेदं प्रमाणानुभयविषयकमिति भावः सारस्येन चेति अर्थोऽतं जेति लोप
अतं गलक्षरणात्वाद्देवताभ्यामुक्तं सादिताभावः इदं शानामिति लोपद्वयविषयकमिति मय एव पुन
नामित्यर्थः एवं च तथा रथस्य तस्य यथा संख्येन पैत्याख्यानप्रतीत्या आद्यपक्षद्वये तदप्रोपावधितं तीयपक्ष
दुशया तत्मातृत्वक्षपत्वसंभावना न कार्या तेषामुक्तरीत्याऽप्रमितत्वे नानाभिधानस्यैवोचित्यात् एतेना
कृतिमयगोलोपाभावार्थमाद्यं प्रधानुरोधतः ततोपेतुं दध्यनेत्यादिविषयमिति प्रकाशोक्तिश्चिंत्येति भावः
दस्तुतस्तुतीयपक्षे तस्मात्सिरितिकेये वा युक्तं अभुपेत्य तत्राकवारं दर्शितमिति धनयनात् तत्तदति
विसर्जनीयेति स्वरवसानयोरिति सूत्रेण त्वर्थः दृष्टितमिति दृष्टितमायमित्यर्थः पुक्तिस्तैत्येन तद्वषयास्मान्नापि
संभवादिति भावः सुटीमविष्येति चेत्तदने एवं च तदर्थं प्राचीनमूलकृतश्रुतेश्च विफल एवेति ह्येवो बोधे
स्वोचितस्तदाहलमिति वैषय्ये परिहरति संभवेति तदुक्तिरिति लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः यत्तु उभेयदि
त्वइत्यादितदुक्तिरित्यंतमन्यतत्र आशयानवबोधात् तथा हि उभयपक्षे एकद्वय एकसंवरपु

नद्वित्वे हि द्वयमेकसंहिसंच ४ अतः तद्वित्वे एकधं द्वयमेकसंहिसंच ६ एकद्वयमेकयमेकसंहिसंच ८
अनुभयद्वित्वे एकधेमेकयं द्विसनिति नवममिति द्वित्वप्रक्रिया मादोयनवरुपाणि तैरुक्ता नि एवं चैकधमे
कसमित्यस्याधिक्येप्यदोषः एकस्याप्यक्षरस्य द्वित्वाभावात् एवं च मल्येकादित्वा नामानंतापत्तिरुक्तेति
मंदनोक्तं तत्र अंधस्य बाधलग्नस्येति न्यायापितत्वापत्तेः पुनर्द्वित्वोद्दामितिवन्त्रियमित्योचित्याच्च अर्थ
थोभयोः पुनर्द्वित्व इति व्याख्येयमंथविरोधापत्तेश्च तेषां तथा शयाभावाच्च तथा हि एवमुक्तप्रक्रियया सि
द्धदधमध्यदलोपयुतमुदाहरति सुधुपेति अत्र लोपाभावपक्षे वयुते द्विदकारकमपि यदा तु सर्वत्रेति सर्वत्र दि
त्वनिषेधस्तदाधकास्यकारणेन येत्यादि ह्यप्राणीत्यतामूलोक्तानुपूर्वी संलित्यतद्यथा एकधमेकयं १ ए
कधं द्विर्व २ एकधं त्रिपें ३ द्विधमेकय ४ द्विधं द्विपें ५ द्विधं त्रिपें ६ त्रिधमेकय ७ त्रिधं द्विपें ८ त्रिधं त्रिपमित्यतिप्र
काशकृतोक्तं एवं च कथं त्वयाऽमपातदशं यावर्णितस्तदुत्पुपपत्तिरपि तादृशेनैव कार्या किंच सादृत्वा
भावाभ्यां नवलोपपादने विसर्गद्वित्वाभावाभ्यामष्टादशलोपपत्तिरित्यास्तातावत् यत्तु एकः पूर्वपर्यो रित्यत्र
धानादीनां यथा सकृदनुष्ठानं तथा गुणादीनामेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठानं स्यात् तथा च प्रतिपुरुषमेक ए

भा.प्र.
१३७

वस्तुशब्दः स्यात्तत्रान्येऽप्युक्त्याः स्मृतिरित्याशं क्यज्योतिषो मादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रतिप्रयोगं प्रवृत्तिरिति सिद्धं तो
त्तया लक्ष्ये लक्षणा स्येति या यगंधस्याभावेन मूलोक्तिश्चिंत्येति स्वदनुक्तं हि प्रभृतयः तदाप्याज्ञाननिवधेनोपि
निधनयत्राह तत्र हीति. एकः पूर्वतिस्त्रभाष्येयते एकेति एकशेषनिर्देशादिवेति भावः बोधादिति. संभवतितथा
त्वे वाक्यभेदस्याप्यप्यत्वात् कटप्रित्यस्य तु वाक्यभेदे विप्रत्येकान्वयाभिप्रायेणोपपत्तिः एवं च विधेयविशेषण
त्वादविवृक्षा बीजासत्वाच्चैकत्वे विवक्षितं एव मन्नेयीति भावः तदाहैकत्वेति. अपिः संभावनायां दृढेति इत
रेतरद्वंद्वे सहितयोर्द्वयो रूढतद्वयवयवभेदके समूहस्य बाधेन विशिष्टस्यानितेति भावः समुदाये हेतुद्वये. तेन
न समुदायकवासंगतिः तथोच्चैकवाक्यतयेवात्ययइत्याहमयोरिति एक एवेति. ननु द्वाभ्यामुभो साम्यास्येति
वदनेकः तत्रागमकस्य स्यानिभेदसूचकस्य सत्वेपि अत्र तदभावात् अगोषो माभ्यामित्यादौ द्वंद्वोत्तरवतुर्थ्यविशि
ष्टे एकप्रदेयानेहपि तेकदेवतात्वबोधनवदत्र द्वंद्वोत्तरस्यैकविधेयान्निहयितविशिष्टुनिष्ठे कस्यानितबोध.
नेनात्रादेशद्वयाप्राप्तेरिति भावः शं कितमित्यस्यावश्यकमितीत्यनेनान्वयः सामान्येनोक्तमर्थविशिष्टसदृष्ट
तयो जपति यथेति. स्वविषये आधानसंस्कारे अतएव तत्र सकृत्प्रवर्तकत्वादेव व्यापारादिति. तस्य प्रतिपु

षमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकत्वात् प्रवर्तकत्वाच्चेति शेषः तदाह तत्संस्कृतेति वाच्य इति. पुनरप्येवैपी
ति भावः स्यादिति संभावनायां लक्ष्येवैवैपि संभावितो वाक्यभेद इति भावः तत्र वाक्यार्थत्रयमध्यत्रादिना
द्वितीयपरिग्रहः चत्वर्ये. सिद्धांतमित्यस्य प्रयोग इतीत्यनेनान्वयः स्वाभावे पापजनकमित्यं पथावा
त्प्रमाणं हि सादिः तद्वोधकं न वा त्रैलोक्यहत्यादित्यादिवा त्रैलोक्यादिमात्रविषयः नो मितिकं दृष्टागमने प्रापुत्था
ने. तद्वोधके पूर्ववयाः वा त्रैलोक्यः प्रत्युत्थेय इति वाक्यं. कायं ज्योतिषो मादिप्रसिद्धं तत्र नित्यार्जापादज्जी
वंतद्विषयकारसत्वात् दकारो प्रत्यवायाद्याहतिः नैमित्तिकानाप्रपिनिमित्तादगमनेत्याहर्ध्वप्राणाभ्यु
त्थामेति पुनः स्पष्टीकृत्यति. प्रत्युत्थानाप्रिवादाभ्यापुनस्तात्प्रतिपद्यत इति दोषोपलंभाद्याहतिः कायं पु
नः अपिकाप्रानाप्रानत्यातद्वत्तत्रैवार्त्तकानाप्रविद्यापुक्तानाहत्यापुनः पुनः प्रवृत्तिः तद्वत्तद्वदिति बो
धाहव्यानित्येत्यादि. नित्ये प्रत्यवायपरिहारः कायं फलं नैमित्तिकेन मयमिति भावः तत्र द्विषयकेति ग
येत वा त्रैलोक्यपूर्ववयस्कवसंतविषयकेत्यर्थः प्रत्यवायेति. अर्थदोषापप्राप्तेश्च प्रयोगेनाप्रभाषितवा इ
ति श्रुत्या स्वाभावेतदर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादिति भावः. तस्य समत्वमिति. ननु तत्त्वतद्वोधकाभा

वादिभिर्भावः नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्थतया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काष्ण्यत्वमाह एक इति श्रुतेन प्रयुक्ति
 लाघवाद्यर्थबोधाय सर्वशरस्य प्राप्ते एव प्रयोजे शास्त्रेण नियमिते फलसंबंधबोधने दर्शयतीति मासकोरिव
 एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोजेणानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तं भाष्यताप्यर्थमित्यपास्तमस्य कूजातए
 कोप्यर्थबोधाय शिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्तश्चेत् कामधुग्भवनिर्दिष्टत्वं सर्वमातिफलसंबंधबोधने तात्प
 र्येण सर्वेषां तथा प्रयोजः कार्यदतिबोधनात् एवं च व्यवहारे प्रयुक्तानां शब्दानां सर्वेषां शास्त्रे विषयसूचि
 ताशास्त्रान्वित इत्यनेन तस्मात् सर्वप्रयोजे धर्मः सूचितः एवं च नित्यादिस्थेते तथा ह्येतेन प्रयोगवि
 धेस्त्रितय रूपत्वेनेष्टसिद्धिस्तदाह तदिति एवमिति उक्तप्रकारेणोत्तर्यः एवं चेति पाठे उक्तसिद्धांते चेत्पर्यः
 नैमित्तिकत्वं त्वार्थं स ~~संस्कार~~ माजगत्तमिति पृथक् नोक्तं गुणविध्यं शोति तत्तद्व्युत्पत्तिविषयो पप्रुतवा
 क्ये इत्यादिः एवं प्रागपि संस्कारत्वमिति आधानादिवत् फलाश्रयणत्वं एवं वा ह्येतामात्राभाव इति
 भावः तत्फलितमाह एवं चेति गुणविध्यं शस्यमुद्धल्य संस्कारकत्वे चेत्पर्यः ननु तिरिति पूर्वपरभेदो जेति
 भावः अतएवैकल्येण शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः एतन्मन्त्रेकमेव पश्यते लक्ष्ये लक्षणास्य सकृदेव

प्रवृत्तिरिति संग्राहकवाक्या एव ध्यसंस्कारकवाक्योपलव्यति च तदाहैवं चेति पूर्वपक्षसिद्धांतयोरुक्तं तत्र तात्पर्यं
 कत्वे च त्वर्थः स्पष्टमेवेति एकपदविषयक पूर्वपक्षसिद्धांतावसरेः पन्थायः संस्कारकविधि विषये सिद्धांतो न
 तु त्रितयविध्यं शो इति स्पष्टमेवेत्यर्थः एवं च खंडनं रुदाद्युक्तिरपुक्तैवेति भावः तदपुक्तत्वे जीजांतरमप्याह संप्रसा
 दणाच्चेति नावतापि पाश्चिनेष्टसिद्ध्या दृष्टापत्तिरुपपत्ति एव चेति लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्पर्यं शास्त्राग्राप्ति
 विषयत्वं परिनिष्ठितमिति भावः खंडनं रुदाद्युक्तदोषं खंडयितुमनुवदति न च तदुक्तं लोपस्य वैकल्पिक
 कत्वहोक्तीत्येत्पर्यः लभ्यत इत्यत्राप्यान्वयः अनंतकार्ययुतप्रयोगस्याशक्यत्वात् शास्त्राध्यपरिनिष्ठितप्रयो
 गाभावात् तस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या सादोषः न च सा प्रकृते इत्याह त्वेति च एवार्थः सुधुपास्य इत्यत्र परिनिष्ठित
 त्वमेव नैत्यर्थः समवादितावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः ननु कृतं न परिनिष्ठितत्वमप्याह त्वेति चेति
 हि हेतोः नित्यत्वादिविषये दधीत्यादौ ते त्वाप्रवृत्तेति प्रवृत्तत्वं जातत्वमिति भावः वैकल्पिके दादिविषये सेहेसा
 दौ तदर्थमित्येति हरी एतौ एहि कृत्वा अत्र च की अत्रेत्यादौ तत्वापबोधकावाधिते सपि विंशे षण्णो ध्यः प्रकृते
 प्रतिलक्ष्ये लक्षणाभेदेनाप्रवृत्तत्वसत्वेपि नित्यत्वं नैति भावः तद्रीत्येव समावेत्ते आनंतेति आदिना प्रवृत्ति

भा.प्र.
१३६

प्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः अने आदिना त्रियमित्यस्य संग्रहः असंगतैवेतीति उक्तरीत्या परिनिष्ठितोपप
तावपि इदमेव दूषणं सारमिति भावः यत्तु रवेडनकदादिः आनेत्यापत्तिरेव तस्यायमवतौवीजं न च सात्तरीत्या
जास्तीति तदमात्मनो चित्तमिति तत्वं डयति आनेत्येति एवेन मकृतलक्ष्ये तन्निरासः बीजमिति तस्यायमवतौ
बीजमित्यर्थः यथाश्रुतं च त्वपुक्तमिति स्पष्टमेवेति बोध्यं आदिना दृष्टादिसंग्रहः सिद्धिरुदाविति सिद्धिपरं वद
जेति ह्युदावोत्तापरत्वाज्जातावाप्यमित्यर्थः आकार इति वर्णपदसामर्थ्येन जाते इत्यर्थः अनुवृत्ततत्पुरुषलोप इति
विषयसमग्रीति भाष्यसिद्धांतादिति भावः भाष्येति केयदस्याप्युपलक्षणाभिदं एवमपि प्राप्ताप्येनेत्यनाश्रय
तो हेतुः कृतमेवेनेति विकारेण कृतो यो व्यक्तिभेदस्तज्जिनो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः एतेन भाष्ये तदभावादानं त्याप
त्तिरित्याद्याश्रयणमित्यंतं चित्तमिति मंदोक्तमपास्तम्वर्णपदसामर्थ्यादिना ह्यनंतरमोत्वेनेष्टसिद्धिसंवाद्य
ता पुनरुद्दिष्टमनापादयता भाष्यकृता ध्वनितार्थस्य केचनेन सखमुक्तत्वात् अथवा भाष्या संगतिः स्पष्टेवेति भावः
न्यायस्य निर्मूलता निरुक्तेति सम इति चास्यां तस्यापह्नपरिभाषायां अथवा न्यायानं गीकारेण मोवेति ए
तेनामुनासिकपुत्रार्थे सूत्रमित्यपास्तमलोपस्य प्रकरणस्य तेनैव सिद्धेः एकसकारकह्यार्थतस्यावश्यकता

न च तत्प्राणिन्यसंमतमिति वाच्यं अप्रतिविद्धमनुमतमिति न्यायविरोधात् वार्तिकादीष्टार्थानां सूत्रा
क्षरेस्तत्र तत्र ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च अथ च नानासंज्ञाश्रयणस्यो माहोश्वेत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधा
नाच्च एतेनान्यवचनमादाय प्राणिनेरन्यार्थतासंयनकापि ह्यमित्यपास्तमिति भावः अपि नासकृद्वित्वेन
द्विसकारस्य संग्रहः एतेन तद्यर्थमेवेत्यपास्तमसतिफलत्वा नौचित्यात् विभाषाहितायेति नवक्तव्यं भवतीति
वत्समसुतीति नवक्तव्यं भवतीति भाष्यकृताः नुक्तत्वाच्चेति द्विक्रममथ मंदध्व इति लक्ष्यके छंदसीरे इत्यस्य
वहुलं भवतीत्यर्थके इरवोरे इति सूत्रे सेतधातुना मिरेचोरे आदेशो कृते तस्येति पुनरेभावाय कृतं द्विवचनं
तस्याभावे पुनः पुनः प्रहसेषसिद्धावर्थे सत्तत्रापकमिति खंडनकृतत्वं डयति इति अप्राप्त्येनेत्यपुनः
प्रहस्यनापत्तिरत इति शेषः अत्र केचित् कारके इत्यत्र संज्ञाधिकारपक्षे व्यत्ययेन प्रथमार्थसमस्यां संज्ञानां ध्रुवादी
नां सामान्यतः सत्त्वपि विशिष्टसंज्ञी निर्दिष्टव्यवस्थां व्यकरोतीति कारकमित्यन्वर्थं संज्ञावलासंज्ञिविशेषला
भेदत्वं भगवता महासंज्ञाकरणेन मीयते न न विच्छिन्ना ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः तथा च यत्किं वा
याः साधकध्रुवादितो कारकसंज्ञा भवतीति व्याख्यातं चोपाध्यायैः न न न्वर्थं तनामयोगात् त्वेव वक्तव्यमिति

भा.प्र.
१४०

कार्यमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत्र आह हेतीत्यवतार्य महसंज्ञोपस्थितक्रियाभिवर्तकत्वविशिष्टानां ध्रुवादी
नां संज्ञातिपोरुक्तं चाभिपुक्तं तद्वाप्यपत्रीदृश्यविधेयतावच्छेदक्येभिर्दत्तत्रयस्यापितत्त्वमस्यैवेति प्रतीय
तथा चात्रापि रेतरेत्ययो विधेयो दृश्यतावच्छेदक्योर्भेदस्य स्पष्टत्वात् स्वविधेयस्यो दृश्यत्वमाप्तिरुक्तं वैति प्रा
चोक्तं सम्यगेव न चैवमपि रयादेशोऽपि च तस्य लाक्षणिकत्वात् तत्रैति वाच्यं तदमित्यत्र स्यापि जायनात् यावता विनाः
न्यपत्तिस्तत्सर्वं जाप्यमिति सिद्धं तात् एवं स्वविधेयस्य स्यादिति पप्रिपाहः तन्न दृष्टांतवैषम्यात् तथा
हि ननु कृत्वा व्यादितस्तदवच्छेदक्येभिर्देवित्वविधेयस्य स्यादृश्यत्वत्वमप्येतन्न वा संज्ञासंज्ञिभावस्य त्वे लोके
तस्य तत्त्वप्रतीतिः कस्यापि संज्ञाया तौ दृष्टीत संगतिः स्यात् किंचा भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बोधस्य तत्त्वप्रतीतिः
कस्यापि संज्ञाया तौ दृष्टीत संगतिः स्यात् किंचा भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बोधस्य जगत्सिद्धत्वेन भेदे एव तयोः
संभवेन तदवच्छेदक्योर्भेदस्यार्थदेवसिद्धत्वेन संज्ञासंज्ञिभावस्य त्वे तथा सत्वेन चकार क इति सूत्रोक्तरीत्या किमपू
र्वमुक्तं नहि गृह्यारणे तदवच्छेदक्योर्भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते किंतु उद्देश्यत्वविधेयत्वं च मिथो विरुद्धं
भेदे तत्संभवात् इत्युक्ते एवं प्रामाण्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुतोऽभिज्ञातं संभवेन विरोधाभावे पित्तजकोटि स्या येन

सामान्योत्तररूपेण उद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्यो दृश्यत्वविशेषरेत्वरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन
बोधः सागमेरपित्तत्रयदागमादिति न्यायेन रेतरेत्यस्य विशेषत्वस्य दृष्टोक्तयोः स्व
तोरेयादेशो स्यादिव द्वावेन सत्वादिरेव स्यात् सामान्यत्वस्य निबोधत्वात् तदेतात्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्या
दृश्यत्वाप्रत्यये वोक्तमिति दिक् लाक्षणिकत्वात् सागमेर स्यादतो द्वे च नमुपक्षदीपमित्यत्रापकमिति
प्रामाण्ये के यदोयन्यायसंचारविज्ञापिभाष्यसु योजमिति नोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशंकतेन वेति सामर्थ्य
दिति वरागमहोनात्रेथ नुपयोगादिति भावः न वृद्धिरिति न पुनर्द्विरित्यर्थः अशाहत्वादिति वराधिक्पमा
त्रेणार्थकमेनेह हि सताको एव जायपित्तपुक्तत्वात् तपरसंज्ञसिद्धांते नियमाधित्वेन तेन सैव वरां तत्काले वा हताव
पित्तकालासवरी व्योहृत्तो मोनाभावाच्च तदा हतकालेति लाभादिति तपरसंज्ञमहतिहारेति भावः एतेनातत्काल
व्याहतेरिवा सवरी व्याहतेरपि शाहत्वमेव एवं च न वृद्धिः अन्यथो अस्यातिवदेत् वरां पदे च न कार्यमिति लाघवमिति
मंदोक्तमपस्तम्भ उक्तपुक्तं असवरीमहत्ताप्राप्तेरेव पुण्याय मागत्वाच्च तपरसंज्ञे पचमीसमासज्ञापनार्थ
हत्पुत्रसोत्वाधे च तदावश्यकत्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चैति दिक् यत्तु स्यादित्वेजशि पूर्वज्ञासिद्धीयमित्यनसिद्ध

त्वेन व्यक्तं यत्तत्त्वादस्य द्वित्वमिति न्यायासंचार एवेति खंडनं ह्युक्तं कारदंडि मंडास्तत्तु उपति एतेनेति पूर्वमिति तदानीं ज
भवाभावे इति भावः पुनर्द्वित्वमिति उक्तं तोत्वाजभवा न सिद्धत्वेन दस्य पञ्चाद्वित्वमित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह पूर्वमि
ति भाष्यानुपलंभ इति मंदोक्तिस्तु चिंत्तेवेत्युक्तं ग्राकः एतेन रूपचतुष्टयोक्त्या पूर्वना सिद्धीयमिति मास्ति ति दीक्षिता
श प इति रत्ना करोक्तिरुक्तं हीत्या एकधकारक द्विदकारक रूपसंभवेन चतुःपंचादिष्वप्यपत्तिर्युक्तेति मंदोक्तिः भ
पास्त्या विकारेति विकारशब्दः कर्मघञंत विकारण्यको विरुता विरुतयोरामु पूर्वोभिन्न एवमेत्यर्थः अ
चः परस्य परोक्षत्वेनानुपूर्वी निवेशः तत्र विरुतत्वादिचावपवद्वारकः पदादिक रितादिश नान्याया श्रानुस
धीत स्याः पूर्वतनानुपूर्वी सहेत्यर्थः नचैवं विकाराण्यो नुपूर्वी भेद रती को गुरोति स त्रस्याद्योत विरोध इति
वाच्यं विकारशब्दस्या श्रानुद्योतत्वेन तदनुपूर्वीताया गमादि कृतावानुपूर्वी तस्यास्त र्हितानुपूर्वीता भेदः
ति न दधीत सिचिहृद्विरिति सत्र स्याभाष्ये विकारस्य ले एव भेद लाभादिति दिकृदिति मिति तदर्थस्तु पूर्वना सि
द्धीयमित्यस्य श्रानुचारः यत्रा सिद्धत्वं त्रिवेध को फले विशेषस्तत्रैव परिभाषात्वेन ते महते एवं च तस्या सदृशपाल
क्ष्यस्यमेवेति सर्वथा तदुक्तिर्युक्तेवेति एतेन ध्वित्वमादाय मूले चतुष्टु मुक्तं दधित्वमुच्चयिकान्यपीति रत्ना क

रक्तिरपास्त्या लक्ष्यभेदापरं खंडनं कारघुक्तमुक्तं यत्तत्त्वं इत्यति एतेनेति एतद्विरुत्तेति पदेति एतस्या
पानंगीकारे लुनी हिलुनी हीत्या दोक्ति या समेभिहारस्येव पचेति पचेतीत्या दोषी शार्देयनेक योत्वं स्यादि
ति भावः इदं च तस्य तत्त्वमभ्युपेयप्रतिबंधा पुनः पुनः प्रवृत्तिरित्याशयेनोक्तं वस्तुतस्तदेव न मोनाभावादित्या हव
स्तुत इति तत्त्ववर्गी हित्वं साधर्म्येच्छा तत्राप्यभावः एकाचोद्देशेमा दोह इत्यस्य संख्येय विशेषापेक्षाया शरी
नुशासनप्रस्तावा छहृद्वेप्रत्यासत्ता स्या नतरेति परिभाषया स्या निसमाना कोपदा गृह्यते तदा एकाच इ
ति स्या नपृथी ति स्या नै द्विर्वचनपक्षः पदातु शब्दपक्षोच्चारणस्य ध्वत्वेन तद्विषयको जेध्यागे हावश्यक
त्वेन तदध्याहारेण द्वे उच्चारणे द्वे अर्थस्तदा तत्क्रियापेक्षोपक्रमेण विधीति द्विप्रयोगपक्षः तत्रकारकविभक्त्यो
पक्षे त्वेनादोषेण चोत्पद्यति होतः एवं वर्गी हित्वेपि पदे हित्वे तत्तु पुन्या तस्येव वाक्यादेरु हित्वा यदस्येय स्या वश्य
कायकर्तृता सिद्धं सर्वमिति सामर्थ्यात् स्या नै द्विर्वचनपक्षस्यापि प्राप्ता दोषाभावेण चोच्चिको विकल्पः पुनस्तु स्या
ने द्विर्वचनत्वेन पुनः प्रवृत्तिस्तु न द्विती यपक्षानुसंधात तेनेवाभीक्ष्ण्यविबोधनाच्चेति तदाहाम्यत्रेति शब्ददुरो
खरादावित्यर्थः पनुत्तिरिधातोः सर्वस्य हृदत्वादि हित्वानो नित्यतमानेत्यापत्तेः रुचिदिश्रान्तो कत्वा यो लोचोवा

भा.प्र.
१४२

अथमप्रवृत्तावेवविश्रान्तापुनः पुनःप्रवृत्तिस्तएवानभ्यासपदं प्रत्याख्यातमिति एवं उक्तं कारादिसूत्रेन उक्तरीत्या ५५
नैयायिकेभ्यो भाष्येन प्रत्याख्यातमिति न हेतुसंगत्यापत्तेश्च सक्तप्रवृत्तेन द्वित्वेनेवाभीक्ष्णपादिवोधनाच्च अतएव
परैर्वर्जनइतिवैकल्पिकद्वित्वस्यापिन पुनः पुनः प्रवृत्तिः एवं चानभ्यासमहत्तुं कुर्वतः सूत्रेकतो नायं न्यायद्वय इति म
दप्रतारणमात्रं वैदितव्यं तदेतदध्वनयन्त्यमरणकैयदा संगतिं च प्रतिपादयन्नाह भाष्येति न दोष इति न पुनर्हि
त्वापत्तिरित्यर्थः देशहेतोरिति पाठः कृतिष्यस्तपाठोपि नाश्वः तस्मैव च यवांतरिति हलद्वयार्थः यद्यपि न्यायेनास्या
पि वारं संभवति तथापि प्राप्तिरेव नैत्याह सैकाहेति अचूत्वाभावेन सूत्रगतदभावेनैत्यर्थः अतएव तद्व्यपदे
शहेतुत्वमस्याप्रियहादिभिरित्यन्तगसूचितमिति भावः एवं मनेपि भाष्येति उक्तभाष्येत्यर्थः तेषां सनतादि
प्रकृतिकणिजंतादिप्रकृतिकलुडाद्यंतानां अनभिधानमिति लोके इति शेषः अतएवाह सौतीति अपि स्यस
मुच्चायकः आहुरिति भाष्यानुसारिणा इत्यर्थः आनं स्यसंवेदितत्वादाहरूपाधिक्यमिति चतुः पंचादिध्वयपुतमि
त्यर्थः ननु सूक्ष्मपास इति लक्ष्ये स्यात्सकारद्वित्वेनेत्यादिप्रत्याख्यानसंगतिरत आह च परेति ननु पदं नापि तद्विज्ञापर
मिति भावः हि यतः अत इति शेषः तत्र अच परपत्तिवद्विज्ञे एव मनेपि प्रसंगादाह एवमिति वैयर्थ्यमिति स्पष्टी

भविष्यति चेत्तदनुपदमेव यतुत्रैवापादिके इत्यादिप्रकाशग्रंथस्य पूर्वत्रासिद्धमसिद्धमित्यनयोमिथः प्रतिर्वध
दप्रामाऽनुत्तरपदे इति वचनेन विसर्गवारणपक्षाशयकतपाकाचित्कपरुषाचना कुंटादिसिद्धिवार्तिकप्र
त्याख्यानयोः सुवचनेन मूलं चित्तमिति एवं उक्तं द्वादयस्तत्वं डयति यथोद्देशे इति त्वाप्रत्ययेन तस्य पूर्व
कालेऽवश्यं कृत्यत्वसूचितं तदाह मूलं तस्मादिदं हि संयोगो तलोपे प्रवृत्तेरित्युक्त्वादाह वरुणो मय इति सिद्धांतम
तमाह विसर्जनीयेति तद्विधिसूत्रस्यादसिद्धं बहिरंगं पूर्वत्रासिद्धमित्यनयोमिथ उपमर्शेपि मूलकत्वप्रतिपादका
त्कुतो नुस्त्वित्याद्यतोऽपुक्तं परिहारेन बाहिरंगलक्षणत्वादिति तत्र भाष्याप्रत्यक्षेणानुमानिक्यादाधइ
ति सिद्धांताशयकादित्यर्थः स्पष्टं चेदमुद्योते अपि यथोद्देशे शयश्च समुच्चायकः मूलसंगतिपरिहरति मूलं चि
ति एतेनैतदनुपापिरत्नाकरादिग्रंथाश्रित्या एवेति ध्वनितं यथाचैवं महिष्यामित्यादिसिद्धिस्तथा स्पष्टममत्र
सुटीभविष्यतिदोषपरिहारे ननु समाजं गम्यहं प्रत्याख्यातमने आह मूलं संप्रसारणेति प्रत्याख्यानरीतिरेव यमि
ति भावः एतेनात्र पूर्वहपाप्रतिरुक्तवार्तिकाय तैवेति मेदोक्तमपात्तं ननु चित्तमिदं तादृशस्य पूर्वहपस्य हने इति सूत्र
सामर्थ्यादल्लिखिते पितृतांगीकारतः नवोपदेशातिदेशाभ्यां संप्रसारणार्हे विध्यनाभेन पूर्वहपनिष्पन्नोति

भा.प्र.
१४३

देशिकसंप्रसारणात्तवत एवात्र संप्रसारणापदेन महतो नतत्स्यानिकदीर्घस्वातथात्वमिति मान्योतित्या
मथाभुतमूलसंगतेरतश्चाहस्यानेरिति तत्स्यानिकपूर्वरूपस्यानेजातसहल इति दीर्घस्येत्यर्थः ननु
हलरतिसामान्यापेक्षज्ञापकेन तत्वेपि पूर्व रूपस्यैव दीर्घस्यापितत्त्वसंभवोऽत आह साक्षादित्यादिभूपादे
रिति तदुपस्यप्रथमजाजातस्येत्यर्थः एतेनादिर्मर्थरत्नपास्त आरंभेति अन्यथा संप्रसारणांतदाश्र
येचेति पूर्वैरूपे तस्यातत्वाद्देयर्थस्यैवमेवेति भावः अत्रिधौ दीर्घतावतैव तस्य चारितार्थ्यं त एवंच जा
पकत्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यपेक्षत्वसुतरनेति भावः एतेन पुन इत्यादिसिद्धये हल इति सामान्या
पेक्षज्ञापकसंप्रसारणाश्रिते कार्येऽनल्लिधाविति निषेधोनेत्यत्रार्थ इति प्रंदोक्तमप्राप्ते सत्त्वं उक्तं युक्तं
तस्यान्यथापि देवैश्च प्राणात्वाच्च तदीत्यावब्रथेत्यादिसिद्ध्या तदर्थं आसुप्रसमाप्रांजाधिकार इति
भाष्यविशेषावतेश्चेति दिक् ननु सधिश्रादेत्यादौ परत्वा नित्यत्वादागत्वादपवादोच्चादौ दीर्घतां केशित्या
प्रवरूपप्राप्ताऽनिष्ठरूपापत्तिः संप्रसारणाच्चेति तदुपन इत्यादौ चरितार्थः नचतत्रविशेषविधित्यादध्वो
पादौ संप्रसारणो संवर्गादीर्घतः परस्वरूपात्परमध्वोपमंतः कार्यत्वरूपातरंगत्वाद्वाधित्वाऽऽदौ जात

संवर्गादीर्घतोक्तरीत्या पूर्वरूपाप्राप्ताऽध्वोपेन चरूपमिति द्वावयित दचारितार्थ्यं नाजानंतर्प इति नि
षेधात्तदनित्यत्वाच्च पूर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च संप्रसारणात्संवरगादीर्घादाव सिद्धत्वन तथा स नित योरा
स्याऽध्वोपेयु उ न इति रूपापत्तेरुपासिद्धिरचारितार्थ्यं च नचकार्गदीगमितनेन ते वाधित्याऽध्वो
पे सवर्गादीर्घतोक्तेषु सिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि शुन इत्यादावाद्युदात्तानापत्तेः उदात्तनिवृत्तिस्वरूप
तेऽलोपसिद्धीपस्या निवत्तेन परापत्तेश्च बहुभेत्त्यादाव न पधेति काडीवापत्तेश्च तस्या दारणादां गति
तस्यानित्यतया पूर्वरूपविषयेऽप्रवृत्तिः अत एव शुन पतिप्रभुवत्तारत्यादिसिद्धिः अन्यथा ह्योरोपदे
कसंप्रसारणोतेन न्ययिनाद्येदित्योपेऽत्ये एनेका च इति यथापसिद्धिः स्पष्टे व उभयेषां महतावेयर्थ्यापत्ता मे
मसारणोत्तरेष्वपचेति वचनं तभाष्यप्रत्याख्योतमिति वाच्यं एवमपि उवाचेत्यादौ तचारितार्थ्यं किं वा अथ
द्युत्तयादौ नोजानंतर्प इति योरा अनित्यत्वेन वलोपे उक्तेऽनसिद्धत्वमिति विप्रतिषेधसुसमाधौ नृरीत्यादी
र्घाकोपोपरत्वातरंगत्वाभावाधित्वा पूर्वरूपे तचारितार्थ्यं नचैवं पुन इत्यसंवरगादीर्घाते सुत्तरीत्या नि
षेधाप्राप्तापरादि वत्तेनामंतत्वाद्यस्य संप्रसारणापरितिरिति वाच्यं अचैः परेति स्यानि वत्तेन तस्य रत यानिषेधमा

भा.प्र.
१४५

ननु द्वेविभवेवसिद्धं हलोयमाप्रित्यस्यवेकत्विकत्वेपिरोति। तिलोपेनशंकेवायुक्तैतितुन। तद्व्यादित्वस्यासिद्ध
त्वादितिभावः। नपत्तैरिति तथाचेतदाप्यवलात्तर्थागीक्रियतइतिभावः ननुसाक्षात्तत्प्रविशिष्टमतेऽपि
विशेषेति। फलितमाहवेत्यादि। अनेचीत्यस्यनिषेधकत्वेनाचोरेत्येकवाक्यतयाप्रविधायकत्वमितिभ्रमंयु
दसन्नाहकत्वातेति। पथगुक्तेऽप्रकारश्चेतत्वे। धनितं चेन्नचिबोपबुद्धिर्वचनेयस्यप्रयइतिवदतावार्तिकक
तातद्यावत्त्राभगवतापीदं धनितं सूत्रेभाष्ये। दंतपवराटपरागमपरत्वादेरप्राप्तेराहानचीति। नचाचोरेतिहप्या
नचीत्यस्यासिद्धत्वाद्येननाप्राप्त्यभावः। वावसानइत्यादौतुर्वैपरित्यग्नितितदक्षतिः। इतिवाच्यं। तथापिस्वाभावेतदव
शंप्राप्त्याऽपवादत्वस्यनिरावधत्वात्। इहापवादकत्वमेकशेषेवप्रकरणेप्रकरणमसिद्धमितिपक्षस्त्वाकरे
द्विषितएवेतिकेचित्तुतस्तुपूर्वत्रासिद्धीयमित्यनेनतस्यानसिद्धत्वमेवेतिवाध्यं। प्रसक्तैरिति। एतेननचीत्यस्य
विकल्पकतयापक्षेनमित्यंतंचरितार्थमितिप्रदोक्तमपास्ते। द्वयोस्तत्वेपिभावपक्षेनत्रापिदत्तदंगीकारात्तत्का
लेनाप्राप्तत्वमात्रेणापवादत्वाक्षतेः। उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च। एतेनर्णकृतिरित्यादौ। परागमपइतिहितेनस्यतत्वे
चरितार्थमित्यपिप्रदुक्तमपास्ते। उक्तभाष्यविरोधेनतदनभिधामात्रत्वेनाभिहितत्वाच्चेतिदिक्। भाष्येति। उक्तरी

त्याप्रत्याख्यानपरोक्तभाष्येतर्पः। अन्यथाऽचोरेत्यत्रवाक्यभेदाद्व्युत्तवाक्येनात्रद्वित्वप्राप्तावपितत्राश्रुतेर्निमित्त
त्वाप्रप्त्या। तन्वायाप्रवृत्त्याहस्यासंगतिरेवस्यादितिभावः। सामान्यतएव। लक्ष्यत्वोवकिन्नेप्रकरणप्राप्तेवएवेन
स्वविषयेस्तत्रविशेषप्राप्त्यवच्छेदः। तथाचवाध्यसामान्यचिंतापक्षस्यलक्षणात्सर्ववाधः। तत्रस्वविषयेसर्वप्रसंग
अत्रतुतत्राप्रसक्तस्यापिवाधइतिभेदः। यद्यपितत्रव्यक्तिभेदेनोभयसंभवस्तथापितत्रकौटिभ्यन्यायेनवाधः। एवंचत
थाकौस्तुभोक्तिः प्रकाशानुरोधेमेवस्तत्तुचिंत्यएवएतेनमापयोर्भेदेनसमाधिद्वयंकुर्वन्प्रकाशकृत्यएस्तइति
भावः। यत्तुमान्याः व्यक्तिपक्षोगीकाराशयकोयंकैयटः। तत्रहिप्रतिलक्ष्यमसकृद्वेक्षणा। प्रवृत्तिः। यद्वा। प्रतिलक्ष्यमि
त्रानांसेवेषांलक्षणात्तत्रैतौचारागमिकोपराचीति। तेतश्चैकमपितात्ययतीनिमित्तत्वबोधनाददोषः। आश्रु
त्वादीपरात्तुनातत्रपक्षेविरोधेपरमेवेतिनियमबलेनतद्विषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात्। एवमपवादविषयेपि
परिहृत्यवेतिनत्यायात्। जातिव्यक्तिपक्षोचलक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थिताविति। तस्माचापनुरोधेन। व्यक्तिपक्षेसर्वल
शंपशास्त्राप्रोतिनजातिपक्षेइत्यत्रमानाभावात्। प्रत्युतनवापरागमित्यादौतदर्थमेवजातिपक्षाश्रयणस्यभा
ष्यदर्शनात्किंचव्यक्तिपक्षेप्यविहृदलक्ष्येचारितार्थेनद्वलक्ष्यविरोधात्तत्रविषयकत्वंनकल्पयतीतिसुवचत्वादेत

मा.प्र.
१४६

दुर्धनयत्राहं चेति सापकं चेत्पर्यः अपि जीतिपक्षसमुदायकः अपथा उभयत्र सापकानं जीकारेः पतइ
त्योदिः तद्विषयकेति इगनिमित्तकत्वं विषयकेत्यर्थः कुत्रेयं सीति द्वे तत्तत्राहं तिसृष्वपि एतौ दृशं तत्र स्पष्ट
मित्यर्थः इक्षुदस्यायादीनामनवकाशत्वेपित्यक्तिलक्षणाप्रवृत्त्यापकीयेरावराकोद्योः प्रवृत्तिरिति च पनमि
त्यादिनिवृत्तिः फलमित्युक्ता अयादयो बाधका इति समाधि उक्तपरभाष्ये द्वयेपि पदार्थे उक्तं गोपवादभावः स
दिग्धा संदिग्धत्वाप्रयोस्त्येवेति केपठेनोक्तं तस्यायं भावः अपवादः स्वविषयेभिः संदेहं तात्पर्यवान् उक्तं स
दस्य विषयस्तद्विषयो वेति संदिग्ध इत्यसंदिग्धेनेन स्वविषयान्न विषयः कल्प्यते तथा च सर्वत्रापवादविष
यस्य त्वस्य अतिविषयलक्षणोपलव्य इति अत्र पराविषये तत्र इकिं चारित्याध्यायि ततश्च तदप्राप्तिर्योग्ये
चारितार्थविषयस्य येनेति म्याजसा प्राप्ता इकस्तत्त्वयोः सिद्धौ सापकोपन्यासः पक्षद्वयेप्यनावश्यकः एवं चापवाद
स्य नेतद्विषयविषयकोत्सर्गवाक्याकल्पनेनेकोपलित्यत्रत्यकेपटस्य पुक्तत्वेप्यत्र तदभावेन हयवदसूत्रस्य केय
तोक्तिर्युक्ता एतेनैतद्वक्ष्यविषयोपलुतवाक्यस्याचारिना र्थादेव सिद्धिरिति संदोक्तप्रकाशं उक्तपक्षैः सिद्धं तेतये
वेष सिद्धेति भावः अनुत्तन्नायाप्राप्तावपितकैकोटिं न्यन्यायोप्रयोक्तृ इत्यत आहं केति अपिस्तन्नायसमुच्चये एव

चद्वयोक्तुः सार्थफलकत्वेनैक्यमेवेति स्पष्टमन्वयः यत्तु अत्रेत्यादिविषय इत्यंतमनूयत नृत्वद्वीत्याकौटिल्या
ख्ये भूदेतत्कदानस्य चारितार्थेन न्यायोक्त्यापत्तेरिति दोषमाह मंदस्तत्र दृष्टांतदाव्यतिरेकयोर्वैषम्यात्
तत्र ब्राह्मणस्यैव कौटिल्यस्याभिमतत्वात् अन्यथा तवापि न्यायोक्त्यापत्तेः मिदचोक्त्यादिति सूत्रस्य भा
ष्यादोषापत्तेश्च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायाद्युक्त्यापत्तेश्च वस्तुतस्तत्त्वोक्तित्वदुत्तरग्रन्थविरोधात्तेश्चेति दिक
संभूमितिः तत्र हि कौटिल्यो जागतादित्यादौ तेषां पक्षासंख्योक्तौ वैधवचनप्रत्युक्तौ न्यायैर्नतयादिदृष्ट्या
बाधमाशङ्क्य दृष्टान्तेनाप्राप्तिस्तत्त्वोक्तौ ह सोऽनुत इत्यादौ तयोरेवास्या तदभाव इति भाष्या कौटिल्याप्राप्त्यविशेषभावा
बाधहेतुः स चेहनास्तीति कैयटोक्तिः मिमित्तांशोतत्सत्त्वोक्तौ कार्योतदभाव इति तदा कृतं एवं च यथा तत्र न्या
यसंवाहस्तथेहाह त्वेकत्वोक्तस्तत्त्वोक्तौ मिमित्तत्वस्यानित्योक्तौ रीत्या तदभावे न तदप्राप्तिः एतेन स
ंभूमितिग्रन्थमनूयहेतुमनुस्तिरव्याकृता भाष्ये कैयटो संलिखन् दूषयन्तं प्रमुक्तः ननु प्रागनंतरं वा तदोन
स्य चारितार्थप्रत आह तदप्राप्तिः तप्राप्तिरप्यप्यवच्छिन्नप्रतियोगिता कर्मद्वयानुयो विषयस्तदभावहेतुप
मित्यर्थः तेन व्यक्तिभेदमादाय न दोषो देयः तप्राप्तिरप्यप्यवच्छिन्नप्रतियोगिता कर्मद्वयानुयो विषयस्तदभावहेतुप

भा.प्र.
१६/७

[illegible]

षतादवस्थात् तथा हि यावद्वातु संबंधित्वेन भूते कौ न प्राप्ते विशेष विहित मत्पादि संबंधिवर्तमानत्वा बाध
कः तात्वे च प्राप्ता प्राप्तिविवेक म्यायेन विशेषतो विधेयवर्तमान काले फलतीति म्यायप्राप्तिरेव एतदभावे सर्वधातु
संबंधित्वेन भूतत्वात् तस्यैव साधुत्वं स्यात् यवंचयदीत्यादि विहित मित्या हुः ॥ तत्रः प्राप्ताया नववर्धात् तथा हि न
तस्तयोस्तु व्यविषयत्वमतो विधेयानवकाश विषयत्वमावश्यकं वर्तते च तत्वं तत्र दानेरे फगतमि मित्तत्वे च
दीकोक्तरीत्या तत्र तु नैव कालानां प्रत्यययोग्योत्पत्त्याऽनुवाद्यत्वेन तस्यैव विधेयत्वात् न च कौ निवेति सिद्धः मूत
सिद्धावपि तत्रासिद्धः एतेन विशिष्टि रित्यपास्तं न च तत्र कवकात् तस्या पूर्व बाध्यत्वेन तत्त्वं तस्य सामान्यतो विशेष
तश्च लोक सिद्धत्वस्य कालोपसर्जनचेत्यनेन प्रतिपादितत्वात् तं त्रीतेरेऽत्र चान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्च न च तत्र कस
बंधित्वमसिद्धमनेन विधीयते तस्य जीतः कुरुते न सिद्धत्वात् न च मत्पादिवाच्ये तत्र तत्त्वमसिद्धतावता व्युत्पत्तेः प्रत्यु
त मत्पादिमालाघनापत्तेश्च न च मत्पादिसंबंधित्वमेवासिद्धः व्यापकी भूतकालसिद्धयेव तत्सिद्धः न च विशिष्ट म
सिद्धः तस्यार्थसमाजगत्तत्वात् तावता यक्षते श्रेतिप्रलोशयः नाप्राप्तमावादे म्याया प्राप्ता विधेयत्वपर्यंतगमनेनि
व्युत्पत्तेर्न पौर्णपद विवक्षया सा सामान्यविशेषभावाभावात् एवेतेन पावहात्वात्पाद्युक्तिरेतदभावे इत्याद्युक्तिश्चा

भा.प्र.
१४८

पास्ता-नाप्राप्तभावात्-एतदभावेपितृत्वात्-एतदभावेपितृत्वात्-एतदभावेपितृत्वात्-
वमपिदुःखहेतुतांतीकारेकवत्प्रत्ययस्यापिबाधायतौजातकानित्याद्युक्तेदापत्तेरितिटीकाशयः-अतः
एवमदीदमितितुक्तिः-सुखेव-किंचतदविवक्षायांचारितार्थेनानवकाशत्वाभावात्-अतएवमित्येकोटितेश्चा
बाधेचेतिस्मृत्यर्थेकेपटमलादिकंचित्यमित्येषमन्यत्र-तिदिकृत्वादिनास्यामित्यसंग्रहः-एवंचतस्मत्तत्त्वं
पिप्रागुक्तरीत्येवस्याप्राप्तत्वात्तत्रतदविवक्ष्यमेषमेव-अपिद्वितीयादिमनुचये-तत्त्वमित्यथाभिमित्तंरादिलोक
शास्त्रबोधितंतथातस्यनिमित्तत्वंनेत्यर्थः-यत्तुनहिकाधीतियायसंचारः-केपटमलादिकंचित्यमित्येषमन्यत्र-
लाकरस्तत्र-सत्यर्थेनिनातदनुभववतएवतत्त्वेनानाश्रयणमितितदर्थेनतदप्राप्तेः-अतएवपच्यतेकार्यमनुभ
वन्हिकाधीत्यादिस्यचदमन्यत्रतदाहेतिदिकृ-इतिननुविसर्गद्वित्वेनभेदादेक्यानुपपत्तिरत-आह-यत्तत्त्वं
समाहारद्वंद्व-तत्त्वं-त्यागितिपंचमीसमासः-तस्यैवप्रागुपक्रांतत्वात्-एवंचतथाधिक्येननक्षतिरितिभावः-ना
त्र-लाकृतिरित्यत्रस्याप्रवृत्तेरिति-यथासंख्येनतदप्रवृत्तेश्चेत्यपिबोधनंनयमेवसिद्धीतः-कुतोनाको-त-आह-
लाकृति-तत्रहिउरणिमत्रपूर्वरापरेणवेतिसंदिह्यपरभावात्-एवैतौवेत्युक्ताकर्तृत्वमित्यादेयणोरपरत्वापत्तौ

एकद्वयश्रुतिरोरितिलोपेननिरस्येवंतर्हि सामर्थ्यात्पूर्वरापरेणपदितथास्यादजित्येववदेत्इतिभाष्यकृ
तोक्तंलाकृतिरितिसत्त्वेनलद्वयश्रुतिप्राप्त्यासामर्थ्यवरीनासंगतिः-भाष्यस्यप्रौढिवाच्यमितिमा-योक्तिस्तु
मा-चामनुसारेणोतिभावः-नेदृशानां-चस्यानिकलादेशयुतानाथप्रयोगाणांतत्त्वं-वास्तवंसमाधानंमूलादि
तुप्रक्रियानुसारेण-तथाचनप्रागुक्तेनिर्भरः-यक्षानुक्रमेणवतिरितिमायात्-आर्षप्रयोगेतुततएवसिद्धिरि
तिभावः-आत्मीयंति-कांदसंहिवचनांतंप्रगृह्य-पूर्वादि-अवग्रहस्त्वाज्यमित्यादाविवासंप्रदायान्नेति
भावः-वेदभाष्येतुआत्मीयमेइतिमेधनुकोद्योः-स्तुकिरित्युक्तौतेधनुकोद्योसमनेवसमनस्केवयोषापत्तिसमी
पेनत्यजातितदुदाचरंतीतदुदाचरंती-अमितश्ररंतीउपस्थेउपस्थानेमातेनपुत्रपथाभातापुनधारयतितदुदाच
भक्तारजानेधारयेतांकिंचइमेधनुकोद्योसंविदानेसंजानेनिविसेवादरहितेआत्मोक्तंयौ-अगतावित्यतोधातो-बुद्ध
मिध्यानिगितिवाहलकात्रिप्रत्ययोधातोरात्तभावश्चकुटिकारदितिटीपिद्विवचनस्यपूर्वसवर्गः-अस्यएतः-अमि
श्रीत्राजैविस्फुरंतीविहिंसंती-अत्र-आपविध्यातांतथाचयास्कः-तेआचरंतीसमनसोवित्तोवेप्रतिवपुत्रविभ
तामुपस्थेउपस्थाने-अपविध्यातांशत्र-संविदाने-आत्मीविमेविघ्नस्यावमित्रानितिआत्मी-अर्त्तयोवारणेवोवारिष

पत्रा २०
पत्रा २७
पत्रा १८
पत्रा १६

होवावातयेरिषा भवतीतीत्युक्तमनिहृते श्रुती इत्यत्र श्रुती धनुः प्रांते ते कुतः श्रुते कृतं भातोर्जत्पर्यस्य गम
यतस्ते रषून्तरापो वोरणा हो रिव होवा हां श्रौवात पोरेषा भवतीति तदाप्युक्तं वाचनिकत्वं मिति एतेन ये
न विधि रित्यत्रादिरं त्येनेत्यत इ दादिपदपास्तस्मिन्नितीत्यस्य चानुहत्या विभक्ति विपरिणामेनैत्यदेनाजो ल
क्ष्यत्वेनेत द्वाभः पदार्थां तप्रत्यया संभवेन प्रथमा विभक्ति कारणाभावा दुक्तं हवार्थः एवं च परिपरिभाषा का इदं
मेव ज्ञापकमित्यपास्तम् उक्तं कुं शापेक्षया वचनस्यो वयुक्तत्वात् लक्षणायां प्रागभावाच्च ॥ अत्र भवेतत्प्रवृत्तौ
तस्मात्तु डचीत्यादाय प्रवृत्त्या पठने प्रथमाति क्रम इत्यत्र स्थानाश्रयणाच्च ॥ इति ते मिति एवाभावेन तथाऽचारित्वायां चेति दि
क्तं ॥ तथा च वार्तिके बहुते यम पूर्वपरिभाषेति भावः ॥ तदिति ॥ पूर्वसूत्रवाक्यार्थस्यः पूर्वसूत्रे स्थानत आसयात् तथानि
र्णयेनात्रापितयेति भावः एतेन सप्तम्यन्तपाठाशयकमिदमित्यपास्तं उत्तरीये वा पपठते ॥ इति भाव इति प्रकाशानयापि
मूलस्येति शेषः तथा च तदनुरोधेनेदं वस्तु तस्मिन्मिदसितिस्य एमन्यत्रेति भावः यत्तवणं द्वित्वेन पूर्वत्रा सिद्धमित्य
स्य प्रवृत्तिः द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धवाच्यं संप्रत्ययो दोत्रियकारत्वाय मिति वार्तिकोक्तेरत एवणत्वं द्वित्वमिति क्रामुदी सगतिरिति ॥ तत्रा
वाक्चवागिति भाष्योक्तं लक्ष्यामिध्यापत्तेः तथा हि तपासतिकृत्वेन चोत्तीसिध्यागस्य द्वित्वेऽप्येव च त्वन्त एव च परत्वेन त्वत्वाभा
वे पूर्वत्रागश्रुत्यापत्तिः न चापवादो वचनं च त्वं विषयत्वाच्चरत्वेनेवना ॥ तथा चोत्तरीत्या कुत्वेन कस्येव द्वित्वेने ए सिद्धिरिति वाच्यं ॥

१४६

पवादप्रवृत्तिप्रतिबंधकद्वित्वविषयत्वेन दार्घ्याविषयत्ववत् ॥ अत एव तादृकशब्दस्य कौमुदीसंगतिः अन्यप्योत्तरीत्या जस्येन इत्यत्र
संगतं स्यात् ॥ न च तत्र तत्प्रवृत्तावपिगकारस्य तद्वचनात् सिद्धेन च त्वेन द्वित्वात्परकं करे तस्य द्वित्वे पिप्रलांजशितिदस्य त्वत्वं
स्यासिद्धतयागकाररूपेण शिपूर्वस्य तस्य जश्वे उक्तरीत्या वाच्यत्वेन गकारस्य तद्विपूर्वा किंच पूर्वत्रा सिद्धमद्वित्वेन जस्य पवादच
त्वेत्येव द्वित्वस्याप्यसिद्धतया आद्यस्य कुत्वेन त एव तजश्वेऽप्यस्य त्वत्वे पिवागुच इति स्यात् ॥ एवं च जस्य पवादकतापितत्वं
स्य भजेतेति वाच्यं तस्यास्तथापाठेन तथापाठाभावेन वक्ष्यमाणार्थो गीकारेण विधिसामान्ये सि ॥ नेमुने इति वत् द्वित्वात्पत्र
द्वित्वेन तेषां प्रत्यासत्या द्वित्वात्प्रकार्यन्यकार्ये च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थस्योक्तभाष्यायलक्ष्यत्वेनो गीकारात् ॥ एवं चोक्त
तत्प्रयोगसिद्धयेतत्रोक्तार्थकतत्प्रवृत्तिरावशिष्यक ॥ अवश्यं शब्दाभावेन मनोऽप्येव तद्विगणत्वात् एव शक्य इति निपात
नाद्वतनोऽर्थः आदेशाद्विगणत्वात् एव ताप इत्वं स्पष्टं चेदं मतुप्सु त्रैकेय्ये ॥ एवं चाविशेषात्सर्वद्वित्वेन तत्र गत्यतेतयस
त्रार्थोक्ती कपादेवोडिदित्यस्य सिद्धिः ॥ अन्यथाऽभ्यासे च त्वापत्तिः वार्तिकं तु तदवयुत्यानुवादः ॥ यत्रापिण स्त्वेद्वित्वमिति
यं पसंगतिरेवेति द्वाकृतं तत्तद्वेन यन्नाशं कतेन चेति ॥ इत्यर्थेनेति इति चिध्यर्थात्पर्यवेनेत्यर्थः ॥ द्वित्वे पूर्वत्र परमसि
द्धेनेत्यर्थस्तन ॥ असमर्थसमासाद्यापत्तेः निषेधविधौ गौरवाच्चास्पष्टं चेदं परभाष्ये पुरोखरे ॥ शब्दपुरोखरस्त्वापि कार्य
पुरतयनेयः एतेन वाक्यसंस्कारपद्धतुस्म कृद्विरित्यत्र धत्वा सिध्यागणेन भाविना ॥ न शोन द्वित्वात् प्राप्याचगुणे द्वित्वेका
र्थेऽसिद्धत्वेनेत्यर्थतात्यर्थक पूर्वत्रा सिद्धमित्यनेन परत्वाद्धत्पमाणरीत्या गंतुना मते निवेश इति न्यायेन द्वित्वशब्दविधे

यस्याग्रे एवोक्त्या सघनं तर्कविधातेनाद्वैतेत्यनेन धत्ता प्राप्ता जश्वा प्रवृत्तेश्च द्वित्वे सति धस्येत्युक्तिरुचितैवेति मान्योक्तिः
 प्राचामनुसंधेनेति ध्वनितं भाष्यविधौ पक्षेऽप्रवृत्तेत्यस्यासत्त्वाच्चेति भावः सर्वत्रासिद्धयमिति गृहीत्वा चैतद
 धिकारमवशात्प्रत्यक्षमस्यासत्त्वं ॥ यत्र तत्त्वतत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः तत्र सर्वत्रासिद्धमित्यधिकारप्राप्तः संभ
 वतिसामानाधिकरण्य इति न्यायेनाद्वित्वे इति सर्वत्रेति त्रान्येति तेन परस्परद्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीति भावः
 नवातिकेन यत्तु जश्वात्तरद्वित्वे तस्य सत्त्वप्रवृत्तिरन्यथात्वावृत्तिरिति लाघववगेरवविशेषात्परिभाषासंकोचे माना
 भावात्तन्मायेन द्वितीयधे जश्वा प्रवृत्तेश्च चिंत्यमिदमिति मेदस्तन्त्र ॥ नत्वेकस्यानेकस्य वेति भाष्याविरोधापत्तेः प्रा
 युक्तरीत्याद्वित्वे तत्र जश्वेपि द्वित्वाप्राप्त्याऽनावृत्तेश्च परिभाषात्वे स्पेव संकोचे मानत्वाच्चा तया लक्ष्यभेदस्य सत्त्वाच्च
 तदेतत्तद्वनयितुमनादरे हेतुमाह यत्रेति ॥ पर्जन्यवृद्धदणप्रवृत्तिरित्यस्यासंचारायाह परीति ॥ यद्यपि वार्तिककृतमुक्तमि
 दंतथापि परिभाषावृत्तिर्भाष्यतत्त्वमुक्तमिति तदुक्तपरिभाषेति न दोषः नियामकत्वमेव हितत्वं नियमश्च पूर्वजवि
 शेषायेवेति तदभावस्य लेनप्रवृत्तिः अतएव श्रीहानवहंतीत्यादौ दृष्टफलेऽविशेषान्नियमजन्यादृष्टकल्पयति वाक्य
 विदः तदाहान्यत्रेति ॥ एतेन जलजगति जशोऽप्रतिरुत प्रसरत्वा दक्त न्येयिन जशः सिद्धत्वाच्च मूलं चिंत्यमिति रवडन
 कारोक्तिः यत्तु क्रुद्धे धस्येति भाव इति दक्षिणास्तन्न जश्वात्ते दस्येत्योचित्यात् ॥ अस्ति च तत्तत्कपरिभाषयानेति रत्नाक
 रोक्तिश्चाप्यास्ता उक्तयुक्तेः व्याख्यातृग्रन्थसंगत्यर्थतत्रत पुनरेत्यादि दोषसंगत्यर्थं चाह ह्यवर इति तथा च तद्भाष्यस्यो

भवविषयकतयामूलेऽप्युभयत्र विकल्पः प्रतिपाद्यते यद्यपि तत्रोक्त एव तथापि दृष्टीकरणाय स्मार्यते ॥ अतएव ग्रन्थेय
 याश्च तन्मूलं तत्तत्प्रतीकं धत्ते भय परतया व्याख्यातं यथा श्रुते एव योजने तदनुपपत्तिः स्पेष्टे वेति भावः मात्रशब्दः का
 लस्यैव गृहणमिति तद्विषयं तेत्यादावनुनासिकपरसवर्णस्य यत्वेन ग्रहणादनचीति द्वित्वेयकारश्रुत्यर्थं हजोय
 सामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेवातत्रानर्थक्येनैकमिति न्यायेन भेदकप्रसूत्या पापमेव ज्ञापकमुक्तरीत्या विशेषापे
 कत्वे हत इत्यस्येव तत्त्वस्यादत आह सामानेति इदं च सूत्ररीत्या ॥ अतः तद्रीत्येवार्थमाह तस्येति ॥ ज्ञापकस्ये
 त्यर्थः तावत्तेव चारितार्थ्येन सामान्यापेकत्वे मानाभावादिति भावः एवोक्त्या भाष्यमते तत्तत्पारव्यानेनास्यावश्यक
 तां ध्वनयति ॥ मूलतत्त्व एतेनैवो व्यर्थ इति मेदं क्तमप्यास्तं ॥ यत्तु रवडनत्वात् ॥ देवदत्तेत्यादावेदीत्यादि पूर्वस्वङ्गयेदर्थनाद
 त्रव्याख्यात्रा तथा हतत्वात्सान्दोषः किंच ज्ञापकमुपमस्येत्यनुक्तौ पालनं ॥ स्योह इत्यतस्तदनुवृत्त्या विकल्पेनायं लोप इति
 काशिकादौ स्थितं तथा च भाष्यमुनुवर्तत इत्यादिना इक्षता वित्यन्तैः पठोपि लोपो वेत्याहेति तद्व्यात ॥ एवं चैव
 कल्पिकत्वे एव भाष्यकैय उसंवादेन ज्ञापकत्वे तद्वाक्ये परंतद्विशिष्टमित्यत्यदेतदिति तन्त्र ॥ इति काशिकादौ स्थित
 नित्युत्पातस्य स्वानिष्टत्वध्वननेन नूनता तात्त्वस्थ्यात् ॥ अभिप्रेत्येति मूले पाठसत्त्वेनोपमस्येत्यनुक्तौ पालं
 न इत्यस्येव तथा च तत्तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेश्च तदेतत्तद्व्यतयेन न्यथातंसंयोभ्यस्वद्वयपतिवदि

त्वित्यादिमिदमिति अणग्रहणादिति भावः ज्ञापकमिति इत्यभिप्रेत्य तत्र तदर्थं तत्परं भाष्यमुपन्यस्तैरित्यु-
 च्यते इत्यर्थः सम्यक्वेति मूलोक्तदोषाभावात् एवं च मूलसुयुक्तमेवेति भावः यथा कथंचिन्मूलाशयप्रदर्शनेन तद-
 वियोजयन्नाह परं त्विति वा प्रकाशकता तस्याप्येति अनुवर्तते इत्यादिनाप्यस्येत्यर्थः सरोजरीत्यत्रा लुप्तो म-
 ध्यस्य तथा ह लोपमामित्यत्रापि तत्सिद्धिरत एव खंडनपराग्रिमभाष्यसंगतिस्तथा च न स ज्ञापकखंडने मूल-
 तात्पर्यं किंतु भाष्यसंमतित्वे खंडने अत एव तदभिप्रायं त्यक्ते नो हिर्यमुख्यं खंडनं तत्रेयादिनोपन्यस्तमूलकता-
 एवं च परत्र येपि व्याख्यानग्रंथा संगतिरेवेति भावः रत्नाकरोक्तिं खंडयितुं मनुवदति न चेति अत्रेति पूर्वपक्षे गो-
 तो णिदितिसिद्धरूपो ह्येव शब्दस्तु अत्रेति तदाह अत्रेति एवमिति विशेषणान्न वक्ष्येति रिति
 भावः परादि च त्वेनेड्त्वादिति व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेनेत्यर्थः इत्त्वचद्वलसमुदायवत्तीति भावः बाधादिति
 पूर्ववत्पूर्वांतवेत्तेनेड्त्वादिति भावः सामर्थ्यादिति एचीति एचीति विशेषणेनान्यत्र अचरितार्थादिति भावः
 अनभिधानादिति इदं पूर्ववत्तमिति शेषः वक्षिस्त्रस्यैकेयदेनेति भावः ननु त्रमात्राभावात् न च वक्षि-
 स्त्रस्यैव भाष्यमानमिति वाच्यं तस्यान्याशयकत्वात् अत एव तत्रत्यः कैयटः चिंत्य एव स्यात् चेदमुद्योतो ए-

वं चासंभवोऽसंभवी अत एव शय्यादित्युक्तमत आह किंचेति एतेनागतिकगत्यनभिधानां श्रयणानौचित्यं उद्योतोपि
 चिंत्यः भाष्यादिकं तूत्तरपदत्वे चेति निषेधाभिप्रायं किंचेत्यादिनं प्राप्तुं असंभवादिति व्याख्येयं यद्विरुद्धः तस्यापुष्टि-
 त्वाकारप्रसंगेण निर्वहो इति मं देक्तमपास्तं उक्तरीत्या तदनाश्रयण उद्योतस्यापि युक्तत्वात् उत्तरपदत्वे चेत्तस्यापी-
 शनाच्च व्याख्येयं योपमदोषमेव किंचेत्यादिप्रवृत्तेऽप्यत एव प्रसंगे वैषम्यं चेति दिक् उक्तरीत्या सामर्थ्या-
 भावादिह न ह्येति यद्ये चोद्विषिष्येत तदा येन नेति न्यायेनो त्रैवो मादो रिति बाधित्वा स्यादिति विप्रौ ह इत्यादिनस्या-
 दिति वाहक इह सूत्रभाष्याभिमतं एतद्विषयानुरोधेनेत्यर्थः असंबंधेति ऊहं इति भावः अत एव णीकारादवि-
 ति प्रवृत्तसूत्रस्य वार्तिकसंगतिस्तदाह वाच्येति वाचीति वाक्यसंस्कारपक्षे इति भावः एचीति विशेषणेप्यवधारण-
 मित्याह न चेति अत्र मते तदभावे पलितमाह मध्ये इति बाध्यविशेषचिंत्यागीकार इति भावः परह्यमेवेति तथा चे-
 ण निवृत्त्यवस्थानस्यावार्तिकदिविरोधस्यादिति भावः ननु ह्येतै प्रवृत्तिप्रत्ययसमूहादेशेप्यत्र न तप्येति तद्वैषम्यं
 किंच एकदेशेति लोकि कन्यायस्यार्धं नूनं अधिकविकारेणाप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेनेष्ट सिद्धिरत आह ए चेत्येति तत्त्वं
 ए चेत्येति तस्याचासंमोहमात्रं यद्वृत्त इति भावः त्यागस्येति तदधिकारस्य स्यादिति भावः ननु प्रत्ययग्रहणपरि-

भाषया धीतिस्थानिन एवाप्येततयानगतया चकपमदोषत्वे ॥ एकाच इत्युक्तेः केवजणि चोऽज्ञादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेः प्रवृत्तिप्र
त्ययसमूहस्यादेशो दोषाभ्याश्चातः आह सार्धेति ॥ एवं चार्थवत्येवेति सिद्धं तोष्यबाधितो भवतीति भवति ॥ एवं तत्वेति ॥ अगत्वे
स्येत्यपि बोध्यं ॥ पूर्वोभ्यास इत्यादि वेद्यपर्यापत्या प्रक्रिया दशयामुक्तन्याया अयणमिति तु नाऽप्यत्र पक्षे तेषामप्यधीतरकच्य
नात् ॥ अतो ते एव स्यान्त्यादेशाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्नानुमानिके इत्यपि न तत्रादेशपदानर्थक्यापत्तेः तदध्वनयन्त्याहोत्येति तद्वि
रोधेन द्वयोर्बोध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेः तासस्पोरित्यादौ तु न दोषः सः स्येत्यतः सीतिवत्स इत्यनुवृत्तेः एव च निर्विषय
मानस्येति विषयेऽलौक्यस्येति प्रवृत्तावपि तद्विषये समः सुधीत्यादौ न तत्र प्रवृत्तिः तस्यैवेय पर्यापत्तेः एवं च तदन्तविधिये दशमाह
तुभयविषयस्तद्विषये इति भावः सन इत्यादि द्यते इत्यंतोक्तिस्वारस्यमाह ॥ सन्निति निजोचत्वात् एकाच इति भाष्योक्तेरिति भावः
स्यादपीति ॥ अपिर्मूलोक्ताभावे समुच्चायत्तकः तथा च पाक्षिकप्रागुक्तमेव मुख्यं दृष्टव्यं न विदमिति मूले निश्चेति पाठः सूचितो
ऽनेन अत्रावप्रतीकं तथा धृतमिति भावनास्येति ॥ अप्यप्यप्यपि निमित्तकत्वादित्यर्थः ॥ भाष्येति ॥ तुना एवेन च सूचितं ॥ ता
वैतवनिर्वीहृतदनुरोधे मुक्तस्योत्तरंगत्वं पर्यंतं धावनं प्रकाशानुरोधेन मिति मूलोक्तेः ॥ स्वाक्तेऽसमूलत्वं ध्वनयति ॥
मिति ॥ शंकाया एवेति ॥ तथा चोभयमसंगतमिति भावः ॥ मेषस्य पर्यापत्यायाह सुनोतीति ॥ स्वपशब्दे धर्मपर इति भावः ॥
केति ॥ तदप्येत्यर्थः ॥ तदुक्तेति ॥ एतत्तस्य शब्दात् तत्त्वं रूपोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ एवं च तत्र कथमप्यप्रवृत्त्योऽभ्यासंगतिरिति भा
वः ॥ मूलोऽसंगत एवेति ॥ अत एवोपेधयते प्रेदिधिषते इत्यादौ वृद्धिः प्रवृत्तिभागस्येधरूपत्वात् ॥ किंच धत्यवयवे
ऽचीत्यर्थस्यावश्यकस्य प्रत्ययलक्षणस्य भाष्यसंमतत्वेनापेक्षात् ॥ एतेन वृत्तिमाधकारेण रवेऽके रूपे ध्यत इत्यत्र

दोषो नो भवति ॥ स्फुर्त्तिशब्दिति जगन्ता योक्तं ॥ प्रवृत्तिभागस्येधरूपत्वेप्यनर्थकत्वेनानतिप्रसंगा नूतं चित्यं भाष्या
द्याशयस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन धातावधिकस्यार्थवत्तया एधतिग्रहणेन ग्रहणादिसंज्ञादतिप्रसंग इति ॥ रत्ना
करोक्तं चापास्तम् ॥ उक्तयुक्तेः तस्या अनित्यत्वाच्च ॥ एधत्यादिना मुपलक्षणात् ॥ विशेषणतया ग्रहणात् ॥ भाष्यादि
सुयोजकत्वात् ॥ इत्यापि मूलस्य योजयितुं शक्यत्वाच्च ॥ वर्णस्य विशेषणत्वेन ग्रहणेन तदप्रवृत्तेऽवस्तुनस्तु इणीकारा
दविति वार्तिके एधत्यनुपादानाभ्यगवता तदुपादानाद्यकरणेन प्रेदिधित्यादेरनभिधाने एते धत्योरेष्वीति वि
शेषणमिति भाष्ये तु एधत्यंशे संभवमात्रेणोपरंजकतया विशेषणबोधकत्वेनोपपन्नं ॥ परममूलमपि तथैव ॥
लिखितकेयटस्तु बहूपुस्तकेष्वनुपलंभादप्रामाणिकः ॥ एवं चोक्तरीत्या माधवग्रंथासंगतावपि वृत्तिग्रंथः सम्यगेव
॥ एतदसुचिबोधकमेव मूलोऽप्यभिप्रेत्येति ॥ शंकायामुचितेत्युक्तमिति बोध्यं ॥ यत्तु अत्राणां मूहिनातिविग्रहउक्तेन
वैस्तम्भं संशया मिति गत्वमिति स्वोक्तिविरोधादिति तत्करस्तत्वं इत्यति ॥ समस्य मानपदेति ॥ ननु वत्यर्थावबोधक
त्वेन तत्त्वं तत्तत्प्रतीतिः ॥ यस्यादनंतत्वसताप्यवयवार्थेन तदर्थे रथेतरादिवत् ॥ अत एव वाप्यामश्च वाप्यश्चः सहा
यामिति समास इत्यादादौ चेति सूत्रस्य भाष्ये केयटादिग्रंथसंगतिरिति भावः ॥ प्रकाशस्तत्तादृशितं प्रसादग्रंथयो
जयन् उभयमनुवदति ॥ यत्तु प्राचेत्यादि ॥ नन्वंतरंगपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तस्य चास्ति हत्वेप्यत्रातयात्वा
दंतरंगेणोपयुक्तोऽनुवादः ॥ न च तत्कालप्राप्तेनेति तदर्थः ॥ ननु परिभाषया विषयः ॥ अत एवाह तेन स्यासंचार इति वा

स्यात्तथा व्यवहारस्यात्र सर्वत्र परिभाषामूलकत्वं स्पष्टं वाच्यं परेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात् ॥ बाधादित्यादिग्रंथा संगते
 स्यात्तथा ह्यप्रमेति पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वेन लोकन्यायसिद्धेर्न बहिरंगा सिद्धत्वमपि पूर्वतदप्र
 वृत्तिरूपं त्रमेणा न्वाख्यानेतु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवांतरंगत्वं बहिरंगा सिद्धत्वमपि निमित्तोभावाद्वाप्यसिद्धं ॥ एवमत्रा
 पि बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः तत्रांतरंगत्वं तु भाविबौद्धबहिरंगेति रूपितमस्तु न जानंत्ये इति तु न उक्तं कुरुत्वा
 दिति भावः नन्वेवमप्यहतेति दुर्वारं ॥ निमित्तविनाशसंभावनापि हितव्यवृत्तिनिमित्तं ॥ अतएव केण इति निर्देशेन तस्या
 अनित्यत्वं सतु क निर्देशवैयर्थ्यं ब्रुवन्नचः परेति सूत्रस्य कोस्तु भोगो मत्प्रियादिश्रौतपद्यते ॥ अंतरंगानपीत्याद्य
 स्या एवमप्येव न ॥ पक्वचास्या एव तत्प्राप्तसमर्थेति ॥ इदं च मूलरूपं तद्विषये ॥ तद्विषयविषयो सिद्धांतराया
 हतस्या इति ननु पजनिष्येति न्यायेन च द्विरेव स्यादत आह मूलं पचादेति ॥ चरितार्थत्वादिति ॥ तथा चापवा
 दौघघन्यत्रेति न्यायस्य विषये ॥ न तस्य अतएव यथोक्तमित्यादिना दृष्टान्तोक्तिः ॥ एवं च विधानसामर्थ्यादु गुण
 बाधकत्वेनेति भावः ॥ ननु युगपदन्वाख्याने विनिगमनाविरहो णो वै परीत्यं कतो नेत्यत आह तदिति ॥ यद्वा
 सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तदूषणं वस्तुतः सेवनेत्याह तदिति ॥ समस्तप्रवृत्तिके च नंत घटकेत्यर्थः ॥
 नो विशिष्टप्रवृत्तित्वेन तन्मात्राप्रवृत्तिकत्वात् ॥ अपि वास्तवाप्यभावसमन्वायकत्वं तत्रेति दिमाचोक्तप्रक्रियाके
 तत्र तत्त्वे ॥ हादृष्टिवा र्तिका प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ तथा च तत्र प्रक्रियायां तत्र च द्विरेव स्यादिति भावः ॥ उपजनिष्यमाणे
 ति न्यायसंचारे आह ॥ तद्वृत्तेति व्याख्यानमयुक्तं ॥ अपवादे वैयर्थ्ये एव तत्प्रवृत्तेः यथा दधतीत्यादौ ऊहादिरेव

नेति तत्प्रवृत्तिरेवैव्यपिनतत्रैवमानाभावात् मूले निष्पन्नमिति ॥ हे स्वैरोस्ति स्वैरप्रियः स्वैरज्ञानं स्वैरघटावित्यादौ वृद्धिरेव ॥ अत
 एव दंत्योः केवलवमनार्थेत्यादि च संगच्छते ॥ एतेनोक्तप्रयोगे वृद्धये उत्तरपदयोरेरिणोरित्यर्थस्तस्मात्संग्रहणाभाजपि न
 स्तुतस्समासे एव वृद्धेरित्युक्तत्वात् कार्यः समर्थपरिभाषोपस्थानेनानन्वितार्थकत्वादुद्धारेणैवैवैरघटावित्यादिदोषानुद्धरादि
 तिमकाशाशयेन मूले चित्यं मिति जगन्नापरत्नाकरोक्तमपास्तं तत्र तस्या इष्टत्वात् सिद्धं ॥ शीत्यातया तस्याप्युद्धाराच्च सा
 चात्यदत्वेन सुवतत्वेन यो देशपत्ताभावात्तदप्रवृत्तेश्च तत्राप्रवृत्तौ मानाभावाच्चैति दिक् ॥ एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदा
 र्थ्याम्यामेव निर्वाहः ॥ यवत्यपरिभाषानिष्कलेति मूलादिचिंत्यं ॥ अन्यथा मोहघटावित्यादौ वनिचोः जरुत्वाप्यायमगति
 चैति प्रादुहोठ इत्यात्रे तदुक्तमप्यपास्तं ॥ उक्तयुक्तेः प्रकाशानुयायित्वा च मूलादेः प्रक्रियादृश्यां जरुत्वाप्यायमगति
 कत्वाच्च गोणमुख्यन्यायेनार्थवत्परिभाषामूलकेन संज्ञाभूतरादिशब्देन तद्विनेति भावः ॥ मूले प्राचः प्रकाशवृत्तः ॥ भ्राजोरजे
 रपीति ॥ अपि पूर्वोक्तं यद्वा यथा अतएव भ्राजिसमुद्भायकः व्यपदेशिवद्भवस्तु मयत्रापितुं यं राजेरपीत्याद्यपाठः ॥
 बुनिर्देशोऽको विधानादंतर्गतस्य चाधनुत्वात् न्नाकराधुनूदितत्वं दुर्लभमुद्धृतं मोहः ॥ नन्वेवमिति तथा पाठ इत्यर्थः ॥ सिद्धा
 तमतेनाह यदुक्त इति ॥ मूले ह्यस्मिपेति ॥ अन्यथा मूलयोर्मियो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः ॥ सिद्धांतमतेन तत्राप्याह भाष्येति ॥
 तस्य ॥ सिद्धांतोपपत्त्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ उक्तदोषत्रयेणेत्यर्थः ॥ फणादित्येनेति ॥ इदं च मूल्यतावच्छेदकं ॥ ग्राहकतावच्छेदकं तु
 राजत्वं सामान्यरूपमेवेति भावः एकदेशेति न्यायेन स्वरूपाभावात् भूतभूतगतेति ॥ तदनुबंधकेत्यस्य तु प्राप्तिरेवनेति भावः
 ननु सोऽप्रतिस्ते भूतपर्वगत्या अप्यणमयुक्तमत आह शब्देति ॥ राती इति रास्तं जगतीत्यर्थः ॥ सिद्धीति ॥ स्वतुको तु न बहिरंगत्वात् ॥

लाहणिकत्वाच्च। बाणोदंगमिति। त्वमिति भावः तदुक्तं शेषद्वयमुद्धरति। अत्रेति साहचर्येणेति। एवं च निष्ठाभ्यामिदं साधय एव
 । तेषां प्रमितं चेतनां श्रोतव्यं नित्यत्वं वेति भावः। राजौ न क्रूरा इति। बुद्ध्या हिरयं। अत्रेति तत्पुरुषः। तस्य। ऋकारस्य। भाष्या
 दीत्यादिना प्रकाशादानं ग्रहणं। नन्वाज्जुग इत्यादौ स्थानेषु ध्वनिदेशात्कथं गतार्थत्वं किंच कथं चित्तमुदायनिष्ठधर्मस्य
 तेनैव नैव व्यवयवधर्मता भार्यमावश्यकमिदमत आह पूर्व्वेति। अपिः प्रत्येकपदोत्तरं योज्यः स च समुदायसमुदायस
 मुच्चायकः प्रत्येकमिति। अन्यथा समाहार इदं नैव वदेत्। अतएव ह्यस्माद्धिरित्यादौ परत्वादिसिद्धिरिति भावः। इति
 भाव इति। मूलस्येति भावः। एतत्सुचिता रुचिं दिगर्थतया पि सुचयितुमादौ तदुपपादयति। एवं चेत्यादिषोध्यमित्यंत। ए
 वेचा। एतेन गतार्थत्वे चाश्रयणमपीति। प्रकाशादित्यतमित्यर्थः। अपिः सूत्रसमुच्चये। एवं चापरं लाघवमिति भावः।
 तत्स्थानि धर्मत्वाभावादिति। समुदायनिष्ठत्वादिना तदंतत्वं तेन न वर्णवन्नित्वादिति भावः। ऋच्छातिः अर्थवत्त्वस्य न काव्यना
 मूलत्वेन तावन्मात्रे पितृत्वेन नति इति। यथा ते स्तुरित्यादौ अतएवैकानिर्देश इति भावः। अपि रनास्या संभावना यो
 वा एवं च तत्र नाग्रह इति बोध्यं पूर्व्वतु नैवं अतएवैतत्वे तदग्रहसुचकस्तुः। अन्यत्वेन मेवेत्याह प्रारिति। तस्यानादेशत्वादि
 ति भावः। विकल्पोपपत्त्यर्थं प्रवृत्तसंगत्यर्थं चाह वर्ण इति। इत्यस्येति वचनस्येत्यर्थः। अतएव न वावक्तव्यमित्यग्रिमोक्तिः। सगच्छ
 ते सूत्रोदेव तयार्थत्वाभावेति नेदमप्यपूर्व्ववचनमिति ध्वनयितुं अनया युक्त्या मूलासंगतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह न वति वर्ण
 मात्रेति अंतादीत्यादिः मात्रपदेन तद्वृत्तिसमुदायवन्निधर्मग्रावन्तिः तदेव ककार्ये एतदतिदेशे तत्त्ववत्त्वमाणात्वादिति
 भावः देशाभावादिति। अनेना ताडूयेति वार्तिके शब्दः प्रदर्शितः ननु सूत्रात्कथमिदं लब्धमत आह पूर्व्वेति। तत्तदव्य

वत्त्वेन बोध्यकसमुदायादेषां तादिशब्दानुपस्थितैकादेशस्थानि परो एकः पूर्व्वपरयोरित्यनुवर्तते तौ च तद्वृत्तिसमुदाय
 परो यथा संख्यमिति भावस्तदाह समुदायेति। तत्तीयां तां वृत्तिरित्याहं तादिभ्यामिति पार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावात्सादृश्यानु
 पपत्तिरत आह एयमिति। असंहितायामिति भावः। एक इत्येकादेशविशिष्टपुर्मित्याशये नारुह्यते केति। पूर्व्वस्य परस्य च
 समुदायस्येत्यर्थः। अपिस्तस्यैव समुच्चये एवं च विशिष्टे तन्निष्ठधर्मस्यैवातिदेशो न वर्णमात्रे वत्त्वत्त्वं ह्यस्वत्वातिदे
 श एकादेशमात्रे विशिष्टं वर्णयुक्तमयुक्तं वेति अंतादियुक्तपरावयवितुः। तैकादेश इति पर्यवसित। अत्रार्थमानमाह
 तएवेति। उक्तार्थगीकारादेवेत्यर्थः तुवपसिद्धेति। तत्र कार्यतस्या सिद्धत्वं बोधकं वचनं तु ग्रहणमित्यर्थः। एवमप्येति। अन्यर्थ
 ति। अंतादिवदिति पदस्वरस्येन पूर्व्वपरांतादितुल्य एकादेश इत्यर्थो गकारे इत्यर्थः। ह्यस्वेति। आदिवत्त्वेनैत्यादिः एवं तयार्थ
 दृष्टी ह्यत्य फलमाह तएवेति। उक्तार्थः। अस्मेति। पूर्व्वतु वत्त्वेनात्वनिबन्धन इति भावः। अयमे इति मित्यादौ सवर्ण दीर्घभावस्या
 प्युपलक्षणमिदं दिगिति। तदर्थस्तु तेन गतार्थत्वं। एतत्पर्येण तादो विकारविशिष्ट एकाजुत्तरपदत्वस्या प्राधान्येनालाश्रयणे
 न स्थानिवत्त्वेनालभ्यत्वात्। किंचैकादेशो वर्णयोरेव स्थानित्वेन भौमिड इत्यादौ वैकादेशविशिष्टं धातुत्वाचनापत्तेः तस्य तत्त्वा
 न्यधर्मत्वात्। आनुमानिकादेशग्रहणे पि न्येकं नयोः समुदाययोः स्थानित्वेमानाभावाच्च तया त्वत्त्वाच्च शब्दस्यास्थानि
 वत्त्वेन स्वशब्दतया तदतिदेशे न शब्दे वध्यापत्तेः किंच मूलादिमते उभयत आश्रयणे इत्यस्य लोकसिद्धिः स्यात्संगतावभीयादित्या
 वसिद्धेः स्थानिवत्त्वस्य न भयत्र आश्रयणे इत्युक्ताव अन्यथा च परेत्यस्यापि तत्राप्रवत्यापत्तेः सायत इत्याद्यसिद्धेः अ

तएव पादे उद्वादे इत्यादावनेन पदाद्यापादनपरमचः परेति सूत्रस्य भाष्यकैयटादिकं सेगद्यते तस्मात्प्राधान्येन तन्मात्रव
 निधर्मोऽयं तादिव चेत्यस्या प्रवृत्तिरिति ततो वैलक्षण्येनास्या व्यपकत्वं अतएव भाष्येन प्रत्याख्यातं एवं च परममूलस्य प्रका
 शानुयायिनो युक्तत्वे पिमूलमयुक्तमेवेति सन्निहितत्वात्पुनरुवात्तमात्रविषयत्वमभ्युदस्यन्नाह सुरवेति एवंच सिंहाव
 लोकतन्मायाप्रयण सूचनायमूलस्य तातत्र नोक्तमिति भावः एतेन पूर्वत्रानुपन्यासे यद्वांतराप न्यासव्याजेन बीजमाह उच्यते तामा न्योक्त
 व्याख्यानेन प्राचामनुरोधेनेति ध्यानि तंतस्यापितु यत्वात्तदेव ध्वनयन्नाहा चेति उपसर्गधात्वादाति आदिनाऽवर्णितत्वादि संग्रह
 इति भाव इति सूचिता सूचिस्तत्त्वेनानुहरदत्तमतेऽतरं गेवहिरंगे वाऽत्र ह्यस्यान्यानतर्यमित्यर्थः ॥ उत स्वगतनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वा
 भावे इत्यर्थः उतास्यान्यचरनिमित्तकत्वे इत्यर्थः ॥ उत चार्थवांगीकृत्याभयत्राचोऽप्रयणमित्यर्थः ॥ नाघजस्याह घुरित्यादाष्टासिध्यानि
 विषयतापतेः धर्मिग्राहकमानविरोधाच्चा न द्वितीयतत्तीयोपचावेदमित्यादावेत्वापत्तेः नान्यः स्वायत्तेशब्दप्रयोगे च तस्यैवोचित्याद
 तस्तन्मतनिष्कर्षमाह अचोऽजानंतर्यमिति तत्र तत्र वा यत्राचोऽजानंतर्यमिति तत्त्वेनाश्रितमित्यर्थः ॥ इत्वं विवक्षितमिति भावः ॥ अचो
 रानंतर्यमिति पाठे तयोरेवमिष्यपानंतर्यत्वेनाश्रितमित्यर्थः ॥ मत्ते हरदत्तेत्यनेनासूचिः सूचिता ॥ ते द्वीजंतुन धातुलोप इत्यादि
 सूत्रस्य भाष्यादिविरोधः पचावेदमित्याद्यसिद्धिश्च ननु धर्मिग्राहकमानविरोधात्कैयटभूतमप्युक्तमतस्याह उच्यते इत्थं कप
 रिभाषायाचेत्यर्थः ॥ यत्तु कैयटादयः पत्वग्रहणं प्रापकं कोसिचकोऽस्योपादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगे कादेशस्या
 सिद्धत्वेन घत्वा प्रवृत्त्या तस्य न्यप्यात ॥ यद्यपि तत्रैव ग्रहणं तत्तु परेणैव तप्यपित घत्वा मप्यतर्भावोऽस्मान्न चैवमप्येकादेशे सि
 च्चदित्यस्यैकदेशविरुद्धतया येन पदत्वे सस्पतदादित्वात्सात्यदाघोरिति निषेधेनैव सिद्धे तद्वयममेवेति वाच्यं ॥ लोकन्यायाद्यास्त

स्यत्तत्त्वस्य भावत्येन तं बाधित्वा परादिवत्त्वेनो सिचदित्यस्य तत्त्वेन तदभावादित्याह सन्न इणः सत्वपदायत्त्वेन पत्वस्यापिता दशत्वेनोभ
 योस्तु व्यत्तात् ॥ त्रैपादिकेऽतरंगे तदप्रवृत्तेः प्रागुक्तत्वाच्चात आह तु ग्रहणमिति ॥ अन्यथा परिभाषानगीकारे आदिना प्रत्येत्यादि ॥ अ
 विति ततः पूर्वतुकोऽप्राप्तेरिति भावः ॥ तत्र समासेऽपि कैमुतिकेतुगपेक्षेति स्पष्टं चैदृशीत्याबहिरंगत्वेन धात्विति सूत्रभाष्यादे
 तदपि नातिरिक्तं किंतु तातभूतमिति भावः ॥ सार्थक्यप्रतिपादयन्तदविरोधमेव बाह्यतचेति अधीत्येत्यादौ वित्यर्थः ॥ द्वितमविवक्षि
 तं गौरवात् फलाभावाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाच्चा अतएव विकल्पोपि नेति भावः ॥ तदध्वनयन्नाह जानंतर्यमिति ॥ एकवचनान्तेन स
 मासः ॥ कैचिनु अचः जानंतर्यमित्येव पाठः ॥ मान्यास्तु पचावेदमित्यादावेत्त्वा च स्यान्निकत्वेप्यचः जानंतर्यस्य तत्र निमित्तत्वेनेति तत्सि
 द्धिः एतेन तु ग्रहणमानमित्यप्यपास्तमित्याह स्तत्कैयटाघनुरोधेन ॥ उक्तयुक्तेः अतस्तत्सिद्धये धर्मिग्राहकमानलब्धेमाध्यात
 रमाह चोऽन्यानंतर्यमिति ॥ एत्वस्यान्यानंतयो निमित्तकत्वात्तत्सिद्धिः एव चाचोऽन्यानंतर्यमिति तत्कैऽतरंगे कार्ये तत्तत्तस्मिन्पदं
 तरंगप्राप्तिसावचकार्ये बहिरंगस्य जातस्य नासिद्धत्वं मिति ॥ एतदर्थो बोध्यः ॥ अतएवाह घुरित्यत्र वलितोपोन ॥ अन्योत्राजतदम्योवा यदि
 त्वं एव गच्छेत्तद्धर्मिग्राहकमा तर्हि अचु घुरित्याद्यसिद्धिः वस्तुतोऽक्षरमयीदयोक्तापोलभिननमुने इति वदंती गीकारेमात्राभावेन वलितो
 पाभावाभ्याप्य चावश्यकं न तदनित्यत्वेन तत्सिद्धिरिति पंचमी समासेनाचः परेति स्थानिवत्त्वेन तद्वारणादित्यादिस्य एमन्यत्रेति बोध्यं ॥
 यत्तु पूर्वद्वयं ननु जगन्नाथरत्नाकरादयः उपसर्गं गेतीति प्रतीकं धत्वा यत्त्रियेत्यादि हेतुक्तिरुपसर्गः क्रियायोग इति यथाश्रुतसूत्रापीदे
 वतदाक्षेपसंभवेन उपसर्गसंशयाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिति वाच्ये विशेषोक्तेरप्यलित्यादित्याह सन्न ॥ अपाशयानयवो धातुतयादि ननु

प्रगतकृष्णः प्रथम इत्यादौ ककारादिधातुयोगेऽप्यंतर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्वेन तत्रानतिप्रसंगाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तदादे
पेपिप्रगतकृष्णकः प्रथम इत्यादिवाच्यफलके धातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कथं योगविभागोऽत आह मूल्ये
क्रियेति अप्रयंभावतत्र क्रियायामिति चाप्ये योगग्रहणसामर्थ्यात् यदर्थं क्रियायां प्रादानामन्वयस्तत्प्रत्येकतत्त्वात् अत्र च कृ
कारादिनिरूपितमेव तत् प्रत्यासतेः अतएव प्रभृतकृष्णः प्रथम इत्यादौ न शब्दं च तत्रावर्णेन तद्व्यपेक्षसदृशार्थसाधकमिति त
त्र हेतुर्न तु तत्तद्व्यतिरेकननुकर्मधारयेतमित्यनुपपन्नं शब्दं प्रत्येकतत्त्वेन च द्वैतप्रसंगश्चात आह यदर्थं इति अत्र यथागतिका
रकौपेति सूत्रस्य शब्ददुशेखरविरोधो न तस्यातत्रैव परेस्त्वित्यादिना स्पष्टं नन्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भूतोत्तिर्युक्ता इत आह
भाष्येति नन्वप्येऽनुवर्त्येव शिवेहात्यादिसिद्धिरत आह तेनाद्येति आहुः योगेऽप्येवमवैकल्यकृत्वा दसमासः गोकर्ण एष तेना
श्वरोहिताश्च मन्त्रा मग इत्यमरः एणः कुरंगमोरिशः स्यादृश्यश्चरुलोचने इति पुरुषोत्तमकोशश्च अस्यातिष्ठत्त्वमोमा
जे अत्रैव भाष्ये ध्वनितं वस्तुतो धातुपाठतद्भावेन संभावेनैव न यद्यपि बोधदेवेनैकविकल्पेनैव उणादिसूत्रधातुपुत्रश
गणितः काव्यकामधेनोः कृशगतिस्तुत्योः कृशयति व्याख्यातं स्वाभ्यादिभिः सूत्रभाष्यरीत्या व्यत्यन्नत्वेन च तेषामिति स्थ
ए मन्त्रा एव चोपसर्गादृतीत्यस्याप्राप्त्या पररूपविषयतेति भावः काचित्क इति प्रकाशानुयायीति शेषः प्रथमोपस्थितत्वात्
जाभावादिमिभावः खंडनकाराद्युक्तं सैषमुद्धरति न चेति अनकरणे इति त्वेति शेषः उभयत्रान्वयोऽतएव समुच्चयः अतएवावृत्ते
त्यस्यासंचारोऽसिद्धत्वाभावश्च प्रकृतवदुक्तरणमिति त्वनित्यमिति भावः ततः परमिति तदनंतरमप्ये इत्यर्थः इत्येति प्रयोगे इति शेष

मः पररूपे प्राप्ते इति शेषः केयरे चेति इको गुणेत्यत्रेत्यादिः चेन तत्रत्यकोऽस्तु भस्ममुच्चयः एतावनुपदं मूल्ये एव वक्ष्येते गु
णस्येति आननासिक्यद्वैत्वादेः शब्दत्वादित्त्वं शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः नान्वास्तेवतेः पुणिन इति शेषः एवैवानुना
सिकः स्यादेवेति तदर्थमेवेति भावः ननु रूपशब्देन यद्यपि व्यादिनिष्ठगुणग्रहणेशब्देऽसंभवः अन्यथा दृशतुगुणेपि संभव
तात्पर्यतस्तदुपपादयन्माह रूपेति एतदपररूपमित्यत्रेति भावः इव्येति वर्णरूपेत्यादिः धर्मधर्मिणोरभेदात् एवैवा
घसत्वेऽप्येव भावात्तेनाव्यावृत्तिरिति भावः अत्र मानं कथयन्तद्वीतिमेवाह अतएवेति तेन तस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः के
यरेऽस्तव्याख्यानायुक्तत्वं धनयन्माह वर्णरूपेति व्यवहार इति तद्वेदेव च शब्दस्य रूपमित्युच्यते इति भावः न चान्
वर्णरूपावयवसंस्थानवान् शब्दत्वादिति यथा तन्न शब्दस्य रूपमेवं स्वर इति भावः तत्र तथोक्तो संगतिप्रदर्शयति तत्र सू
त्रेति उभयत्राचेति शेषः एवेतेनाव्यावृत्तिरूपदोषप्रपंचमुक्तां विनोर्वेषु सिद्धिरिति तत्रैव दोषांतरमाह पर इति स्या
नेजायमान इत्यादिः स्थानीति अंतरतमपरिभाषयो भयस्यानिगुणक इत्यर्थः तत्र पूर्वोक्ते सद्य एव स्थानीति पर
निरनुनासिके इत्यर्थः एवंमप्येति तदुणकेति शुद्धगुणकेत्यर्थः परशब्देनेति भावः तस्यैवा शुद्धस्यैवा एवेनानुनासि
कव्यावृत्तिः ननु तदुपस्थितावेव न मानं मत आह परेति परमित्येवार्थे असंभवादित्युक्तेः फलमाह यत्र त्विति स्वरितो
तेति सुब्रह्मणि साधुरितियत्तत्स्वरितं रापासहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरांतर्यात्स्वरित इति भावः स्वरित इतीति त
स्वनसुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इति भावः इतएव भाष्यादेकादेश उदात्तेनोदात्तानदात्तस्यत्यनुवर्तते इति स्पष्टमन्यत्र सुदी

भविष्यतिचायेतद्भाष्याविरोधं परिहरति। ऐ-ओ-जिति। एकादेशे इति॥ तद्धिधावित्यर्थः॥ इति य इति। इत्याभिकारेय
 इत्यर्थः॥ एकदेशेनेति। तपरत्वात्तेषां संज्ञाया एवाभावात्पूर्वपक्षस्यैवासंगतेरतएवाहमिमानेनेति॥ तत्त्वमेवविशदय
 ति। सिद्धांतोत्विति। संज्ञासूत्रस्यसिद्धांतोत्वित्यर्थः॥ ऐ-ओ-जित्यत्रैवेत्यर्थः॥ यद्व्याप्यरूप इतिन्यायेनतयोक्त्येतिभावः॥ वा
 धेदृष्टे इतिन्यायेनकैयटविरोधं परिहरति॥ इक इति॥ कोस्तुभस्याप्युपलक्षणं नशब्देनैवतत्सिद्धेरितिभावः॥ दितिगिति। तदर्थे
 स्तुप्रवृत्ते इति। विनाऽनुकरणत्वात्तन्निमित्तत्वात्तदप्रयोगाच्चान्यथात्वं दुक्तरीत्या एहानुकरणे प्रवृत्तिवदनुकरणमित्य
 तिदिष्टा इत्वात्तत्त्ववैरोधो ह्येतदर्थेनांतरंगवहिरंगयोरित्यर्थस्यो माहोरित्या इत्यहण इत्यपकपरभाष्यासंगतेश्चानघ
 तघेगविभागेनपरपदानुवत्यावार्त्तिकार्थसंग्राहकमितिवाच्यं। कतेनेभ्य इत्यादिनिर्देशस्तत्संग्राहकमिति॥ रवंऽनदुक्तिरं
 इयति॥ वृत्ताविति। आहुरिति। मूलानुयायिनेमान्या इत्यर्थः॥ तस्ययोगिकत्वादितिभावः॥ तत्प्रकरणस्यानित्यत्वप्रत्यारब्धाना
 भ्यां सुसाधमेवेदमित्यत्रोक्तचिरेतत्सूचिता बोध्याविषयेति॥ अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थेनतदनुपपत्तेरितिभावः॥ ननुतदे
 वाहेत्युचितंनत्वत आहति॥ प्रागुक्तस्यासिद्धांतत्वेनतयोक्तं प्रत्यकारशेखीसिद्धत्वादत आह इति॥ तत्सिध्यनुगुणमि
 ति॥ व्याख्यात इत्यर्थः॥ आहृत्यस्य कर्माकांक्षायां रभ्यमर्थमिति शेषः॥ एवंचात इत्यस्यलाभे हेतुत्वेनान्वयो न च वाक्ये
 वंचसामर्थ्यतभ्यत आहतिभावः॥ आहुरिति। प्रकाशकत इत्यर्थः॥ सिद्धेरिति। यत्तुमंदस्तथासत्यज्ञादेशत्वेनास्या
 निवत्वात्पदात्तत्वेनमनाप्यतजलिरित्यादीनतयोर्लोपजस्यापत्तिः॥ प्रकाशमतेतुनेतितन्ने॥ एवमभिन्नक्रमतया एवोद

रादित्यादेवतेलोपोयस्मिन्नेननिपातनेनेत्यर्थेनएकेनवचनेनविशिष्टस्वरूपनिपातनेतात्पर्यीत्। एतेनाचोत्यादिद्यस्य
 स्यात्रोपन्यासोनिष्कृत इति रवंऽनदुक्तिः परास्ता। ननुशकानां राशनिवास इत्यर्थेचातुरधिकारो लुपियुक्तवभवेपित
 द्विशेषेणैवातेरितिनिषेधेनदेशविशेषस्येत्युचितमत आह॥ देशेति॥ समस्तत्वेनतत्रसंबंधस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनजाते
 रतत्वादितिभावः॥ इतिभावइति सूचिता रुचिस्तुप्रोठमनोरमेत्यत्रोक्तैव। ननुसूत्रेपक्षसमासः कर्मधारयोवा नाघस्तपात
 अनुकरणस्यध्वनिरूपस्यैवसंभवेनतत्राद्यसंभवात्तानात्यः अनुकरणशब्दनेर्थापत्तेरितिचेन्नतत्सामर्थ्यात्प्रथमपक्ष
 स्यैवग्रहणात्तत्रोक्तदोषतत्सामर्थ्यादेवतदनुकरणस्यवर्णिसमूह रूपस्यैवग्रहणात्तत्रतस्यानुकरणत्वासंभवः सजा
 तायस्यैवतत्वादितिवाच्यं सजातीयेप्रत्यभिज्ञयातत्त्वस्यैवसत्वेनानुकरणत्वस्यदुर्वचत्वेनभेदेऽवतस्मवाच्यत्वेनसर्वसाम्यभेदा
 भावेशद्यत्वादिसाम्येनतस्यतत्त्वसंभवात्। तदेतदभिप्रेत्याहमूलऽव्यक्तेत्यादि। व्यक्तशब्देनाविधमानकत्वादिवंशादिध्व
 निग्रहणेतस्यचाच्यवस्यानुकरणेएवतादृशसंभवेनानुकरणस्येत्युक्तं सूत्रेननुतत्साम्याभावात्तत्त्वमेवानुचितमत आ
 ह॥ किंचिदिति शब्दादात्यर्थः तावताप्यनुकरणत्वाविधातात्वं वर्णप्रतीतावपिध्वनितादृश्यस्योक्तधर्मेणसत्त्वादिति
 भावः अनुकरणशब्दसामर्थ्यतभ्यतवायमर्थ इतिव्यतिरेकमुखेनप्रतिपादयतितदभावइति। अनुकरणशब्दसामर्थ्यतभ्यत
 स्येत्यस्याभावइत्यर्थः॥ हियतः ध्वनिरुपाव्यक्तः अद्यसंभवात्। शब्देऽवतिरावेनध्वन्यनुकरणव्यावृत्तिः तत्रसंभवतित
 ग्रहणेमानाभावादितिभावेः। ननुकपमुक्तसापमव्यक्तत्वंतस्येत्यत आहव्यक्तत्वमिति॥ अपिरुक्तरूपसमुच्चायकः ए

धेधसंगतिरितिभावः तत्रादेतिः तथायोजनायां पूर्वमंथविरोधमाहेत्यर्थः अतएवातत्रादेतिनोक्तं **पुरुषेणे**
वेति। एवंचापदत्तादितिहेतुक्तिस्तदीयाऽपुक्तेतिभावः एतेयोनसक्त्यंमूलेइत्यपासं० इत्यपत्तिः। नित्यचहेत्येव
 वेति। जश्चाप्रवृत्तीचेत्यर्थः **सांख्येति**० स्पर्शबाधनस्पर्शनयोरित्यस्पर्शरूपस्पर्शमिति० इदियंयुक्तिरुभयोः
 धर्मेमशकोत्यर्थः खंडनकृदुक्तदोषमुद्धरतिदिगितीत्यादि। **अतएवेति**उत्पपदांतादित्यतः **यथेवेति**
 तन्मतेइतिशेषः एतेनसमुदायनिर्देशोपिप्रतिपत्तित्वाववायाइत्येवास्तुतक्ष्येजश्चेरुत्त्वत्यायेतानसि
 हत्वेनसिद्धमितिप्रश्नावयः दांतानुकरणसंभवेनतत्रैवतोऽनसिद्धत्वेनचारित्योतार्थेतन्नूनस्यादित्यु
 तराशयइतिप्रकाशखंडनकृदुक्तिः परास्त। तपरस्वेदप्रक्षेपंएतत्रापिहस्वाकारत्वंसंभवेनतन्निवृत्त
 योक्तयुक्तेरावश्यकत्वेनप्रतिपत्तित्वाववाभावात्। **अतएवदांततोतयोरुविशेषाश्च**० तांतानु
 करणेअप्राप्त्यापक्षेतिदिक्। **जश्चाविद्येइति**० अयंभावः। तद्व्येदांतत्वंमित्यस्यसंभाव्यतइति
 शेषः तांतत्वविवक्षणादित्यस्यजश्चाविषयस्यविवक्षाणादित्यर्थः अतथादांतत्वेजश्चासिद्धलोकेः
 पुनरतमहणाभावेपि तांतत्वविवक्षासंभवात्पुनरित्यादृश्यासंबद्धत्वापत्तिः एवंचनोत्तरमंथवि
 रोधइतिनयवेयर्थोदोषस्तुल्यसवाप्यतआहमममेति० तथाधाततस्तवमतेतत्सत्वेपिममेरं

कस
२४

कलेहर्दमिति न दोषः स्पष्टत्वात् नोक्तं ॥ इतीति दिगिति। तदर्थं सुत्वाप्येवमुक्तं यत्तु मंथस्य प्रकाराप्रमाशयस्यैव
 जस्येतिप्रकाशोत्तरसंगतिदुष्परिहरेवेति। जातिपक्षेतिव्यक्तिपक्षेतरांतयेनतदज्ञानातदसंभवादितिभावः सचित्त
 मिति० अकोऽकीतिमंथेनेतिभावः एतेनतद्व्यंथविस्तृतिदमित्यपासं० पक्षभेदेनमंथयोः सामंजस्यातस्पष्टितत्वा
 व्युत्पत्त्येवमनकृत्कृतीत्यादिवार्तिकेसोक्तेदधिककारइत्यादावनति० असंगतयतस्यावश्यकत्वादकीत्यधिक
 करणेगौरवाच्चचित्तंनूत्नमिति। तत्त। तत्रप्रत्याख्यानात्संश्लेषकमेतदध्याहारखंडनै॥ तदध्वनयन्ताहस
 द्राव्येत्यादीति। प्रसादस्वरूपकप्रकाशानुवाहोयंमूले। वार्तिकान्यथेति। तत्साध्यफलात्ययेत्यर्थः॥ **उ**० इतिवेति।
 उक्तं० **हंभाविता**प्रोक्तेत्यर्थः। **अतएव**सिद्धसोश्चेत्यादिषुबहुषुसर्वेष्वसंभवादव्यभिचाराच्चनोपयोगेऽतआहेक
 इति। गोर्थावित्यादिनिवृत्तयेइतिभावः अत्रादिशब्दप्रकारेतेतसर्वत्रअवहितिसूत्रयोरपिसंग्रहः। इकोसर्वेणइ
 त्यक्तोदंसचित्तमन्यथासर्वत्रेत्येववदेत्॥ तथाचासंतनानुवृत्तौतात्यर्थः० **यदा**। सप्रभृतावेवतयोः त्वामध्येपि
 स्वल्पलेसंबंधउक्तप्रायइतिस्त्वितं० **यदा**पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्योत्पदांतेएवतयोः। प्रवृत्त्यानासाधारणंतत्फलमि
 तिसूचयितुंतथोक्तिः। **अतएव**सुखसंगसमानदेशादित्यायेनतयोः फलाभाववइतिबोध्यं। नियमाशंकेति। तथास
 तिरुचयइत्यदिवारणेपिभवतीत्यादिवरणंनस्यादितिभावः। **यस्येति**० सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमितिभावः० **अतएव**

भा. प्र.
२५

हृत्चित्रगोऽग्रमित्यादाववड प्रवृत्तिभावाभावाभावकस्यानिवृत्तिनिषेधेनैवचित्रग्वग्रमित्यादिव्यावृत्तौवेऽइत्यनुवृत्तिर्नि
 षुफलानुवृत्तदनुवृत्त्यालाङ्गिकत्वात्तव्यावृत्तौवेऽइत्यनुवृत्तिनिषेधेनावश्यकइतिवाच्यं उपदेशपदेनवर्णग्रहणे
 तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्॥ अन्वयाचक्रे च इत्यादावेऽऽप्यन्तादित्यादिप्रवृत्तेनतुहरेवेत्यादेः॥ नचपूर्वापरग्रंथविरोध
 श्चेति॥ तत्राउक्तरीत्येवनिर्वहेवचननकार्यमित्याशयात्॥ प्रतिपदेऽक्तस्यन्यथाजाभेनदोषलेशाभावाच्चतत्त्व
 नयन्नाह॥ एङ्ग्रहणावृत्तेतीति॥ लक्ष्यानुरोधादितिभावः एतेननोतइतिपाठेऽन्तरत्वात्पूर्वस्यस्येवनिषेधेनचि
 त्रगोऽग्रमित्यादौयणोनिर्विघ्नत्वेनेऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्तद्व्याभः यद्वाप्रवृत्तेतिपाठेगोरितिषष्ठ्यन्वयायांतपदमनु
 वर्त्येसामर्थ्यतत्त्वात्तच्चोपदेशिकांतत्परं॥ एतेनोत्तरार्थेष्वनिर्देशसत्त्वेनात्रप्रथमयाविपरिणामइत्यपास्तं॥
 प्रथमांतस्यात्तरत्रषष्ठाविपरिणामस्ययुक्तत्वात्॥ एवंचैऽग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादंतपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशि
 कंतलाभद्वारावातद्व्याभइतिमायोज्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेतिध्वेनितं॥ आद्यपदेचित्रगोऽग्रमित्यादौपदऽवादेऽप्यपत्तेः
 अतएववाच्यं दसीत्यनेनदीर्घाज्ज्ञातिनिषेधेयुहेनिषिद्धेमाहताश्चतस्त्रः चाराहीउपानहावित्यादौपूर्वमवर्णदीर्घ
 प्रवृत्तिः अथवावाच्यसामान्यचिंतोर्गीकारस्तर्हि तत्रैवनिषेधाप्रवृत्तयेतदनुवृत्तिः सफलैतिसामर्थ्याभावः द्वितीये
 समस्तत्वेनविभिन्नविभक्तिकत्वेनमध्यवाचकत्वेनचानुवृत्तेः तद्वारणेनसाफल्येऽप्युपदेशिकांतपरत्वेमानाभावा
 अ॥ अतएव त्रयस्य हेतुयुक्तः किंचोक्तलक्ष्येयणोऽवश्यायावश्यानुवृत्तेऽइत्यस्यप्रथमयाविपरिणामेऽन्यथा

१६०

आज्यात्तवापितस्यावश्यकत्वादितिदिक्॥ प्रकाशानुयायिमूलव्याख्यानेइतिस्मृतिमरुचिंस्यष्टयन्भाष्यसिद्धेस्त
 त्याह प्रतिपदेकैति॥ एवंचतद्भाष्यविरोधस्यान्यथादूष्यरिहरणीयतयातद्विरोधेनैवसर्वयोऽप्यमितिनकोपिदोषस्त
 दाहवर्णेति॥ आपकस्य॥ क्वाधकाणविधायकाद्वोमम्वेत्यादेरित्यर्थः मात्रपदेनवर्णग्रहणेएवसर्वत्रतदप्रवृत्ति
 निरासः एतेनवर्णप्राधान्येतदप्रवृत्तरूपदेशग्रहणेनज्ञापयिष्यमाणत्वेननदोषइतिरत्नाकरोक्तमपास्तं॥ धर्मिग्राह
 कमानविरोधात्॥ वर्णग्रहणांशोऽविशेषात्तस्यसाफल्यस्यवस्यमाणत्वाच्चतत्त्वध्वनयन्नाह॥ अनितमिति॥ अतश्चि
 प्रतिषेधोवाच्यः अनदः अदः समभवददोभवत्तन्वाच्यः लक्षणप्रतिपदेक्तयोऽरित्येवंनभविष्यतिइतिग्रेयेनेति
 भावः एवंचात्रयमूलस्ययुक्ततयेतद्विरुद्धान्यमूलग्रंथायुक्तः तच्चात्रखंडनद्वयस्तद्विरोधोभ्युपगमंनहृतस्तदेकवाक्य
 तासंयादनंचायुक्तमेवेतिभावः एवंसतिप्राप्तंभाष्यमतेदोषपरिहरति॥ एङ्इति॥ नप्रतिपदेकैति॥ एतेनभवतेइत्या
 दिनिर्देशात्सामान्यापेक्षयापकाद्विपरीतनियमाभावेनऽसिङ् सोऽश्वेतीष्टनियमेनसिद्धेयदांतग्रहणसामर्थ्यात्तत्र
 प्रतिपदेक्तग्रहणोत्तरार्थत्वेपीहकरणस्यसफलत्वाच्चित्याह एवंचाप्यधिकारइतिमूलाशयइत्यपास्तं॥ उक्तयु
 क्तैः तदस्येत्यत्रेति॥ उच्यतेतादवित्यर्थः प्रागुक्तदोषादहंइति॥ एवोप्यर्थइतिभावः तद्व्याभोपपत्त्यामाह गोशब्दे
 ति॥ तादृशस्येत्यर्थः तेनतत्रपणोऽनिवृत्तिरितिभाः वनोतइति॥ पाठतरेकवाच्यत्वायानंतरस्येतिन्यायानेगीकारे

भा. प्र.
१६१

णसुजातेऽप्रसूनते इत्यादौ बाध्यता मान्यचिंतांगीकानेन तयोर्नित्यनिषेधवदिति भावः इत्यर्थ इति इति शब्देऽर्थ इत्यर्थः त
थाच निषेधविकल्पे विधिविचयः फलित इत्याशयेन तदेव विकल्पत इति सूत्रे उक्तमिति भावः अपिः पूर्व रूप समुच्चये न न
त्रसूत्रे उपलक्षणत्वे मानाभावेन यथा प्रुत मूलस्येव सा मंजस्य मित्याशयेनाशंकते न नित्यादि ॥ स्वरेति गवायमिति ब्रुवा
हो इ ए स्वरेत्यर्थः कदाचिदिति ॥ पर्यायेणेत्यर्थः व्युत्पत्त्युत्पत्तिनिपक्षभेदादिति भावः अतोऽनेनेपीति अपि शेषे
दत्तसमुच्चायकः वस्तुत आदिबाधभावे विषयपदेशवदितिकार्यतिदेशेन कार्यस्यकरणे पिस्मनो कारस्यादित्वादित्यप
देशाभावेन निपाता घुदात्तादिव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे सुतरांतदभावः गोणव्यवहारस्य चाभ्युपगमे तस्योभयविधस्या
पिसत्त्वादादेशे पिपर्यायप्रसंग इति भावः ॥ एतत्सूत्रेति ॥ अवद स्फोटितिसूत्रस्य स्वरभेदप्रतिपादकभाष्येत्यर्थः किं मानमिति ॥
तस्य गवायप्रत्ययत्वादिति भावः निपातनेनेति ॥ एकश्रुत्या सूत्रपाठेन्याये प्रवृत्तितः प्रादिः नत्रेति ॥ तद्युक्तेचित्रगोऽयमित्य
त्राकिसतीत्यर्थः अवादेशे च सतीत्यपि बोध्यं ॥ उभयोः गवाकारयोः ॥ निपातनेनेति ॥ बहुव्रीहिः तद्युक्तेऽवदितित्यर्थः सन ३
स्येतीति ॥ अवणमित्यनुषज्यते ॥ स्पष्ट इति ॥ तथा च कथं वार्त्तिकप्रत्याख्यानमतं स्तथाप्येकत्वनमावश्यकमिति भावः उपदेशे
त्युक्तेर्वह्व्रीह कलाभावे पितयुरुषे फले वक्तुं शंकते न चेति ॥ तस्येति निपातिता घुदात्तत्वस्येत्यर्थः इवातेन दृष्टं तमुपपाद्य
महत्तमाह मंत्रितेति ॥ परत्वेनेति ॥ गोऽयाम् अस्मिन् सुइत्यत्रा चित्कृतां तत्वात्प्रातिपदिकत्वं स्य तत्पूर्वभागे समाससंज्ञाया
अयुगपदप्रवर्तौ सुबुद्धिः आधुपतत्त्वयुक्तावः समासोदात्तत्वे योर्युगपत्प्राप्तौ युगपदसंभवरूपविरोधेन तं परत्वेनेत्य

समासोदात्तत्वेनेति ॥ अगं संज्ञाया स्मिन्तत्त्वययापेक्षेत्यर्थः अंतरंगत्वादिति ॥ प्रवृत्तिमात्रापेक्षेनेनेति भावः ॥ आमंत्रितेति ॥ एतदं नवा
भावेनावदस्तदानीमप्राप्तेः एवं च भिन्नकालमात्रिकत्वमिति भावस्तदाह तदप्रवृत्तीति ॥ आमंत्रितस्वराप्रवृत्तीत्यर्थः नस्य
पदेशिव इचनस्योचित्यमिति ॥ तत्तथाय (नपरभाष्यतुलाघवानादरेण सूत्राभिप्रायेण प्रवृत्तिमिति भावः ननु अवद विधोत्तया
व्याख्यानस्य समूलत्वेपि न पूर्वसूत्रीयस्य तस्येत्यत उभयसाधारणं मानं माह ॥ स्यानिवदित्यादि पूर्वत्वे इति ॥ पूर्व रूपे कर्त्तव्ये इत्यर्थः
वार्त्तिके कदेशो यो न नत्र पूर्व रूपो ह्येखेन कथं तत्र मानता कथं च सर्वत्रेत्युक्तेरत आह ॥ अत्रेति ॥ वार्त्तिके भाष्ये चेत्यर्थः बावडा वि
ति ॥ तावेव ननु स्वार्थः सर्वत्रेत्युक्त्यनोचित्यात् तत्राप्यापत्युद्धारयोश्च शक्यत्वेन तदकरणे नूनतापत्तेः अतत्रेऽपदे चारणेन शंका
नुचितेऽवदानीं त्वनुवृत्तिमज्ञानतः शंकेति बोध्यं ॥ नन्वेवमपि प्रवृत्तिभावस्यैव ग्रहणमस्तु तावतेव ग्रन्थसंगते रत आह ॥ विनिग
मनेति ॥ ननु सर्वत्रेत्युक्तेरेव तथेत्यत आह सर्वत्रेतीति ॥ ननु तत्रैव किं मानमत आह त एवेति ॥ तज्जगृह्ण स्यापीष्टत्वादेवेत्यर्थः ॥
वार्त्तिकस्य साधारणत्वादाह भाष्ये चेत्यर्थः ॥ एतेन सर्वत्रेत्युक्त्या तस्य प्रवृत्तिभावपरत्वेनावदपरत्वमिति खंडनं दुक्तिः परास्ता ॥ ए
वंतदीत्यादिभाष्याशयं सूचयितुमाह ॥ चित्रगविति ॥ लारुणिकत्वेपि इति तेन स्वतः प्रवृत्तिभावाप्राप्तावपीत्यर्थः ॥ प्राप्ताविति ॥
अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्त्या इयंतुतया दुर्निवारेति भावः ॥ चोद्यातभाष्यस्य तत्समर्थकप्रतीतावप्योऽसूत्रभाष्ये कवाक्यतया
आशयमाह ए इति तन्नेति ॥ गोः पूर्वोक्तिवचनमित्यर्थः ॥ संबुद्धिगुणनिष्पन्नत्वेनास्य लारुणिकत्वात् ॥ तदंशे स्यानिवृत्तानपेक्षणे
नातिदेशविषये सतीति भावः ॥ लाघवमिति ॥ मूलोक्तमतापेक्षया पीति भावः ॥ दिगिति ॥ तदर्थं सुमनसते सूत्रत्रयभाष्ये कवाक्यता

भवति न भवन्मते विरोधश्च मिथः तस्मादेऽनुवक्त्या प्रतिपदोक्तत्वाभाः एवं च प्रागुक्तं खंडनं दुर्लभं त्रिवर्गमित्यादौ स्थानिव
 त्वनिषेधेनैव तयो रप्रवृत्तिरिति माधवोक्तिश्चायुक्तेति। अस्यादितीति। प्रकाशस्तु स्वीयसिद्धांततया अनुवादः ननु तदपवादो जा
 तेरिति दीर्घचितः न च सन्निपातपरिभाषया सनेति वाच्यम्। नयासयोरिति सामान्यापेक्षारूपकेन तस्यास्तत्राप्रवृत्तेः इ
 दं चावश्यकमित्यन्यत्र स्पष्टमतम् आह। दीर्घ इति। खंडनं करोति खंडयति। गवीतीति। तत्राप्येति। प्रक्रिया ग्रंथेत्यर्थः।
 नाजसमिति। नाक्षरमयी दद्यात्कप्रतीयमानमित्यर्थः। एवं रीतेः क्वाप्यदृष्टत्वात्। प्रकाशोऽप्येवं। इदं इतीति। एतेन सूत्रो
 क्तसचपाठोप्युपेक्ष इति सूचितं। भाष्ये तथापि आहः सूत्रैकदेशानुवादातिमान्योक्तिस्तु सूत्रे प्रक्रिया प्रकाशानुयायिनीयतः
 पश्चादनुक्तसमूहार्थी न्वाक्षर इत्युक्तं सर्वथाऽतुपपन्नफलसत्त्वे तयोक्तिरुचिता। तत्फलस्य तु पूर्वसूत्रेणैव साधित
 त्वात् अतएव व्यवस्थितविभाषा सुगवाह इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः। तदुक्तेरिति। भाष्योक्तेरित्यर्थः। ननु पुनर्वापि प्रवृत्ति
 भावेन असिद्धत्वादत आह प्रवृत्तीति। तत्रेति। प्रवृत्तिभावे कर्तव्ये इत्यर्थः। उपलक्षणं फलमाह। एवं चेति। उपलक्षणत्वे
 चेत्यर्थः। अपिस्तत्सतासमुच्चोपकः बोधनमावश्यकं अनयोस्तु नाग्रह इति सूक्तं नृपिबेत्सादवपि भवतीति भावः ननु द
 वदतेत्यस्यापि पदसमूहेन वाक्यत्वाच्चेष्टोऽयुक्तः किंचतिऽतस्यैव कुतः शेषोऽत आह। वाक्यस्येति। शास्त्रप्रक्रियाया
 मेकतिऽवाक्यमित्युक्तेरिति भावः। सिद्धांते नाग्रादित्येन वा संबध्यते। उपस्थितत्वात्। अत्र करणाच्च। भो राजन्ये तत्र वा
 पदानर्थक्यापत्तेश्च। विभाषा एष्टेत्यत्र तदुक्तेश्च। ध्वनितश्चायमर्थः। पर आह तत्क्याऽरुचिबोधनेन भाष्यकारेणेति। तस्या

मनुरोधेन। परममूलभाष्ये च सर्वपदोक्ताऽस्यापत्तेः विभाषा एष्टेत्यत्र भाष्यस्य तत्त्वविभाषेति योगविभागेन सर्वपुनस्तस्यैकस्य
 कत्वासाधनाच्च। तत्तद्ध्वनयन्नाह। अत्र पदे इति। अनेन भाष्योक्तोऽप्यपर पदो स्तीति सूचितं। तत्र पदे प्राचामिति तु पूजायै स्व
 स्वमतप्रच्युतिदोषपरिहरार्थं वा। तथा च द्वयोरकवाक्यत्वे चित्येन तदनुरोधेनात्रापि पदे सर्वप्रकरणसंबंध एवोचित इति
 भावः तदुक्तिविरोधं परिहरति। विभाषेति। वाक्तिकेण वाग्रहणान्यथैवमेव। भिन्नकर्तृत्वाच्चैयर्थाशं कानेति भावः नन्वे
 वमप्यविद्वंस इति भाष्यविरोधः त्वन्मते मत्प्रतिवाद इत्येवैकत्विकत्वात्। भाष्येण लुप्तयुक्तस्यैव प्रत्यभिवादस्य कर्तव्य
 त्वोक्तेरत आह अविद्वंस इति। नास्त्येन पुनर्विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीश्चिवायमहं वदेदित्यासंयासं। आख्यातप्रा
 गिति बहुव्रीहौ च निष्पद्यते आह पुत्र एहतीति। तथा च तत्र तत्पुरुष इति भावः इदं समाधिद्वयमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तदेव ने
 त्याहानुकरणे इति। बोधकत्वेति अयं भावः दूरादाकानंदूराद्धे धनस्योपलक्षणं न तु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखी
 कृत्यबोधनस्यैव। आगच्छतु भवान्देवदत्त इत्येवमाहानस्यापि संभवात्। अतएवाकडारसूत्रे गुरुनदासंज्ञयोः समावेशो
 वासीबंधुरित्यत्र गुरोरिति पुनो नदीबंधुनि इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये अन्यथा तत्र तादृशसंबोधनाभावेन ग
 रोरित्यस्याप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टेवेति। एतेन तच्च संबोधनं संबोधने चेति शास्त्रव्युत्पादितमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेना
 संबोधनोपलक्षणमित्येवं प्रकाशादिरत्नाकरोक्तिस्त्वयुक्तेवेति सूचितं। ननु प्रवृत्तिभावस्य नित्यत्वेन तयोक्तिरयुक्ता अयुक्तव
 द्भावस्येति शेष इति मान्योक्त्याख्यातुहेतुसाध्ययोर्वैयधिकरणप्राप्त्याऽसंबद्धात् आह स्येति। इदं केति विधेयस्येत्यर्थः

क्षस्येति। प्रवृत्तिभावस्येत्यर्थः। तत्त्वमिति॥ फलितं वैकल्पिकत्वमित्यर्थः। खंडनकारोक्तिं खंडयितुमाह। तस्येति। चात्र चर्मणोऽस्येत्यर्थः। तथा च फलितो यो मूले उक्त इति भावः एतेनेति। फलितार्थक्यनेनेत्यर्थः। इदं सर्वं चित्तमिति वैकल्पिकत्वादिस्तात्पर्यमिति। प्रवृत्तिभावाच्चैकलिकात्वात्। अप्रवृत्तवद्भावस्यैव प्रवृत्तिभावाभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वेनैव प्रयोजकत्वेनेति भावः। मूले सर्वोपीति इति शब्दपरः। निति शब्दपरश्चेत्यर्थः। नन्वेवं व्याख्यानेऽपि म दोषा संगतिः तेनाप्यप्रवृत्तवद्भावस्यैव प्रतिपादनेन यौनरुक्त्वात् दत्त आह प्रकाशं तरेणेति॥ तथा चोपायोऽंशे भेदं तूपायोऽंशे अतएव चतुर्धेति शक्तिसंगतिरिति भावः। प्राचोक्तस्यैतत्प्रा व्याख्याने दोषं स्पष्टयति॥ अत्र हति॥ चेदं तत्त्वमिति॥ इदं तत्त्वादिकं चेत्यर्थः। एवमपि। प्राचोक्तस्यैतत्प्राचं तत्त्वं यत्तद्विवचनं तदंतमिति व्याख्याने उक्त दोषस्याहारेण प्राचोक्तं सम्यगेवेति तदुक्तिनिरासायाह॥ इदं चेति॥ शब्दरूपविशेष्यस्वलेकपोतन्यायेनान्यथ इति भावः। उभयोरसंभव एवेति॥ उक्तनिषेधात्। एवेनोक्तदोषनिरासः। एवं चात्रा यमेव दोषः। पूर्वत्रा यमतिव्याप्तिश्च॥ एतेन द्विवचनांतपरोऽदू देत दंतमित्यपि पक्षो निरस्त इति भावः॥ द्विवचनं चत दंतं च स्वरूपं चेति प्रकाशखंडनकृदादिव्याख्याने तु न पुनिसहमितिदिकं इत्युक्तमित्यस्याधिका व्याख्यानेऽनुक्तत्वाच्चाह मूले इति। तथा च तत्रोक्तमेव दाहयिष्यस्मादिरितमित्यप्यौनरुक्त्वमिति भावः। वं प्रचेतसीति मेदिनी व्याख्यावसरे सत्याभासेत्यादिवदिवार्थे च शब्दप्रयोग इति व्याख्यानमिति मान्योक्तिस्तदनुरोधेनेति ध्वनयन्माह। ववेत्यादीति॥ कोशस्यानिर्णायकत्वादाह विनापीति॥ तादृशेति। सर्वे इत्यर्थः। तथा च लोपे कार्यकालपक्षे प्रवृत्तिभावे संपादनेनाचारिता र्थादाहानुनासिकेति। तदुपपादयति तदित्यादि। हि यतः संवेति। अनेन परिभाषाणां तथाऽस्तीति सूचितमन्यत्र स्पष्टं च। बोधकत्वमिति। लक्ष्यसंस्कारकमित्यर्थः। किंतु प्रदेशवाक्येन सह वेति भावः।

एतेनापि निष्कर्षनिष्पत्तेरित्यत्र स्वग्रंथविरुद्धमिदमित्यपास्तं॥ अतएवायादिभ्यः कार्यकालपक्षे परैव प्रगृह्य संज्ञेते वधटितमदसोमादिति सूत्रभाष्यसंगच्छते। ननु किं तावतेत्यत आह पूर्वत्रेति चोहेतौ। कार्यार्थे इति॥ एवं च तज्ज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिरुचितेति भावः। तदाह कार्येति। यद्देशे प्रदेशदेशे॥ तस्य। संज्ञाशास्त्रस्य। एवं च तस्यैवास्ति हत्वेन पूर्वमदेनाग्रहणात् पूर्वत्रेत्यप्रवृत्तौ मूलादीनां सत्त्वेन प्रगृह्यत्वादिनुनासिकनिषेधेन साफल्यमिति भावः। ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धं तितत्त्वान्नैवं वक्तुं शक्यं अतएव मूलशास्त्रे इत्यादिवक्ष्यति व्याख्यायामत आह चेति॥ स इति। पूर्वत्रेत्यतिदेश इत्यर्थः। तत्त्वं च प्रागुक्तं एवं चेति। अधिकारत्वे चेत्यर्थः। अशक्यत्वमिति॥ सिद्धशास्त्रस्यैव तेन ग्रहणात्॥ एवं च साफल्येन सामर्थ्यमयुक्तमेवेति भावः एतेनेति॥ उक्तभाष्याभिमतप्रागुक्तव्याख्यानेन संज्ञास्थले कचित् विद्यमानस्यापि पाठस्तत्पूर्वत्वस्य पूर्वत्रेत्यादिप्रवृत्तावनियामकत्वसूचनेनेत्यर्थः। अपि योऽंशे देशसमुच्चायकः तत्र यथास्ति एवमत्रापीति भावः। नद्येकमिति न्यायावर्णे भेदसमाधत्ते अगृह्येति॥ अणोऽप्रगृह्यादसोनुनासिक इति न्यासेनेत्यर्थः। एव। संज्ञासूत्रनिरासाय तत्सामर्थ्येन॥ उपस्थितिसामर्थ्येन। सिद्धत्वेति॥ मूलादेरिति भावः। ननु यथा न्यासे समूहत्वेन दृष्टवानुनासिकाभावो नान्यत्र। तथा न्यासे तु हेऽसुकेत्यादावपि तदापत्तिः प्रगृह्यादसोरणवर्ज्यत्वेत्यर्थेति एवं च फलभेदे कथं तन्मासेन सिद्धिरत आह हेऽसुकेति यत्तु अदस इत्यावर्त्यनविद्यतेदस्य स्थाने सोयस्यत्वाद्दृशादस इत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति। तन्ना। आह नौमानाभावात्। अत आह अविस्थितेति॥ तदप्रामाणिकत्वे आह तयो रिति। संबाधनाभावस्यान्यत्र सत्त्वादेतद्भाष्यस्याप्युक्तं चोपपत्तावाशयोत्तरकत्वेन न मानमिति भावः॥ भाष्ये इति। अत्र सूत्रे इत्यर्थः। ननु छंदसीत्यस्याप्रिहृतत्वात् कथं तत्त्वमत आह शास्त्रेति॥ अनुकरणत्वेन गभियासंधिकं योऽकरणं। ननु अदसत्वात्कथं मनुकरणे फलमिति वैयर्थ्यमेवात आह प्र

हतीति। कार्येतिदेशेनेत्यर्थः। अभेदविवक्षायां मर्त्यवत्त्वाभावादियभेदविवक्षायां तेनातिदेशेन पदत्ववत्प्रत्ययान्तत्वस्यापिलाभे
नाप्रातिपदिकत्वेन सुबन्तुत्वेनेतिभावः तेनेति। एवं च लोकार्थेनेदं सूत्रमिति प्रचलुनेति दुर्बलत्वादिति शेषः तदेवैष पादयति
त्वेराय इति। एतद्वन्ति निरासः फलाभावेति॥ सर्वेषां फलभावावेत्यर्थः एतेनात्र परममूलत्वे वैदिकमात्रोदाहरणदानमन
वधानादिति खंडनं ह्युक्तिः परास्ता। व्याख्यानेन स्थापितुं क्लेशः पदेनातिदेशप्रवृत्तिनिरासः। ननु वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्त्वेन ना
मप्यात्मतया ह्यहं। अनभीति॥ एवं क्लेशतदिति स्मृत्यर्थे निर्देशादहं विस्मृतेति। इदमर्थलब्धं मध्यमपदेति। अन्यथेतरेतरं
हे द्विवचनापत्तिः समाहारेणुमापत्तिः गतिसंभवे लिंगव्यत्ययकल्पनादिकं नोचितमिति भावः एतेनात्येऽप्रागमाशास्त्रस्यापि
त्यक्तानुमभाव इति हरदत्तप्रकाशघुक्तमपास्तं॥ तस्यासत्त्वादिति बोध्यं। निरुक्ते इति॥ अत्रेऽप्यपः। अपोभेदादिति तत्रेऽप्युक्ते॥
अव्ययीभावेति। विभक्तिविहितेत्यादिः। परत्वादिति॥ अन्यथोभयत्र विभाषात्वापत्तिरिच्छायापत्तिविभाषात्वमिति भावः
साहचर्यमतीति सूत्रभाष्यपर्यायशंकतेन चेत्तदभावेति॥ शाकल्यस्येति सूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः पक्षे इति यावत्। ननु पादिकसंज्ञा
विधायकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या संभवेत्यत आहतीति॥ औदित्यस्येत्यंतादृष्टांतोक्तिः संबुद्धवितिसिद्धांतरीयोक्तिः। एवं
चेति तस्य तत्र पूर्वोक्तत्वे चेत्तस्यार्थः। तस्मात्सत्त्वमोक्षघुक्तरूपस्यैव निष्पत्त्या नित्यत्वस्यैव फलितत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव फलितमि
ति न तदापत्तिरिति संबुद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयेण चोद्यं विधेयैक्यात्सहज्जति आयाप्राप्तिरित्या
शयः उभयत्र विभाषात्वं समर्थकत्वे विरोधं प्रतिपादयति परत्वेनेति। तदंशभूतप्राप्तविभाषाप्रेरणांतरेऽपि वृत्तावित्यर्थः सं
ज्ञासमुच्चायकः आपारेण तत्संभावेनया। अस्याविकल्पस्य ननु पक्षे संज्ञाभवतितदभावश्चेति वाक्यार्थसंपत्त्या तत्पक्षे तदभाव

लिङ्गावर्धितदभावपक्षे स्यादेवात आह सद्यदिति॥ अतएव संबुद्धिग्रहणं सफलं तावत्तैव च विषये भेद इति भावः।
अतएवेति। अत्र च त्रेरेवेत्यर्थः। निषेधायित्वसंपन्नयेऽप्यहं न पदीति। तदग्रेष्वप्यमानमित्यर्थः। निषेधायेति। निषेधसं
बंधिनीतत्प्राप्त्यापत्तिपूर्वकेत्यर्थः नवेति सूत्रभाष्यकैयट्यादिभिस्तत्त्वेन द्वितीयपक्षत्वेनोक्तेति भावः प्रागुक्तहृत्त्रे इति या
गस्तु प्रतिपत्तिगौरवेणेति बोध्यं॥ निषेधेति॥ विभाषेत्यनेन पादिकनिषेधविधानमिति भावः पूर्वसूत्रेति नयदात्यस्यैव
र्थः दुर्लभेति। अप्राप्तविभाषात्वस्यैव लभादिति भावः। अन्यत्र तदधिकारवाहिर्भूते च स्वर्ये। केचिदिति॥ मत्तानुमायिनोमा
न्या इत्यर्थः। अत्राह चिर्वीजंतुसाहाय्यमतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधतया हि च्युतस्य प्रतिषेधोवाच्यः। तावणी ह्यत्मनवापूर्वे
ण हतत्वादस्य नेन विभाषापूर्वण नित्याभविष्यतीति भाष्यं। तावणीः ह्येत्येति अत्र हि परत्वादनेन विभाषाप्राप्तेति नित्याचगति
संश्लेष्यते पूर्वणेति पुनः प्रसंगविज्ञानादिति भाव इति केयटश्च॥ पुनः प्रसंगेति॥ परत्वादिकल्पे पितदभावेन नित्यविधिप्राप्त्या
न दोष इति भावः। न च प्राप्तिविभाषाविषये वैकल्पिकाभावेन नित्यांगीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरध्यते चारिताप्यादित्यु
द्योतश्च तत्र हि यत्र पूर्वविधेः परप्रवृत्तिविफलवत्त्वं न तत्र पुनः प्रसंगेति प्रभृतिरियुक्तमिति वाच्यं इत न चाश्चेति सूत्रभाष्य
कैयटविरोधः। भाष्यस्यान्यथापिसुयोजनत्वात् एतदभाष्यकैयटविरोधाच्च द्विवचन इत्यत्र त्रयभाष्यादिविरोधाच्च तत्र त्रयकै
यटस्य चिंत्यत्वाच्च॥ स्पष्टं चेदं मत्तपरिभाषायांतत्र वार्तिकं प्रत्याख्यायते तमेह संबुद्धिपदमपित्याज्यं॥ आस्यानुरोधे तदपि
कार्यं अप्राप्तविभाषायांतस्यैवाभावेपि प्राप्तविभाषायांचिकस्यानर्थक्यापत्त्यापत्त्यासन एवमुभयत्र विभाषात्वे दोषापत्त्या

विरो

तत्रपादिकभावाभावतात्पर्यकेसनेतिदृष्टान्तेभाष्याक्तानंजीकारैतदंजीकारयोःपिसिद्धांतेनयोरमाप्तविभाषात्वेनतुल्यत्वात्सिद्धस्य
 गतिश्चित्तनायेतिन्यायेनवैषम्यंतुनपरत्विपादिनागतेर्वैषम्याणत्वात्चारितार्थ्यमुभयोरुभयत्रतुल्यंअतएवोदिस्येत्यंतोक्ति
 साप्रत्यमितिपूर्वपक्षेयुक्तएवेतितदेतत्तद्व्यनयनप्रकारांतरेणामूलंयोजयितुमाहपरत्विनि॥संज्ञास्तुतुनचोरीक्रियतइति
 भावःननुसंबुद्धिग्रहणसामर्थ्यादंतरंगन्यायाप्रवृत्तिरतआहसंबुद्धिविति॥अन्यथासंबुद्धवित्यस्याभावेतथाचनिरव
 काशत्वात्प्राप्तविभाषैवस्यादितिभावःनन्वेवमपिविनिगमनाविरहात्तपेवास्तु॥तदननुवृत्तिस्तुव्याख्यानात्॥एवंचपरत्वे
 युक्तमेवातआहनित्येतिधाभावेनेति॥उक्तभाष्यरीत्यापक्षेसंज्ञाविधानमात्रंतेन॥अभावपर्यंतव्यापारेमानाभावा
 दितिभावःएवंचेति॥सर्वथापरत्वासंगतौचेत्यर्थः॥उक्तपृष्ठादिति॥निरवकाशत्वेनेतिभावःएवंचसंबुद्धस्यादिति
 तात्पर्यं॥ननुस्वार्थविवक्षयातदननुवृत्तिमात्रफलकमेवसंबुद्धिग्रहणं॥अन्यथातत्रैवविकल्पापत्तिः॥एवंच
 ओन्मात्रानुवृत्त्याऽस्यसामान्यत्वेनातपवादत्वेपितत्रोक्तरीत्याऽंतरंगत्वादिसिद्धिरितिचेन्नहिअर्थमेवतत्ग्रहणं॥अन्यथा
 पितत्फलसिद्धेःकिंचतदभावेतदननुवृत्तावव्याप्तिसंभवेनतात्पर्यातिव्याप्तिदानेनिर्वीजमतआहओत्ग्रहणेति॥पुनरोदि
 ति॥ओत्शाकत्यस्येतिन्यासेनेत्यर्थःप्रतिपत्तिलाघवेनेतिभावःअपिःसंबुद्धिग्रहणसमुच्चायकःतन्निवृत्तीति॥निपातप
 दाननुवृत्तीत्यर्थःएवंचनाव्याप्तिरिति नतद्वारणंजापितनिवृत्तिस्तस्मिन्मुख्यफलमितिभावःवैचित्र्याप्यमेवेति॥स्वार्थ
 विवक्षयाआनुषंगिकव्याप्तिनिर्वासाप्यमेवेत्यर्थः॥आवश्यकत्वमुपपादयतिअन्यथाकइति॥तस्यतत्रासंबंधेइत्यर्थेत्या
 न्याय्येतीति॥अतएवपक्षेप्रकरणेप्रवृत्तिभावइत्यपसोमादितिस्त्रभाष्यसंगद्यतेसमासेनितिनेकधेत्यादाविवेतिभावः॥

२+ स ह्यारथ्यं कतदति आसित दनु वृत्ति निरास ह्यारचमिषो इति त्याक्षे मुख्याति व्याप्ति निरा + २३

अनुवृत्ति

॥खंडनहृत्नाकराद्युक्तंखंडयति॥नचगोभामितिहियुडति॥इयडकरणेनतत्सत्वस्येवविभक्त्युत्पत्त्यातदनित्यत्वस्यअपि
 नेनबोधनादितिभावःअन्यत्रापिफलसत्त्वेनेवोऽयुक्तइतिखंडनहृत्नाकराद्युक्तंखंडयितुमाहतदर्थमपति॥निपातानामनेकार्थतयैवोपपत्ते
 इतिभावःतदेवाहानितरितिचिनोषीति॥अग्रेसर्वत्रैवमेवपाठः॥चिनोतीतिपाठस्तुलेखकप्रमादतआपिरुक्तसमुच्चायकःखंडनहृत्
 त्नाकरदंष्ट्राद्युक्तंखंडयतिनचैवंन्यासेइति॥तत्रमानाभावादहन्महतइति॥आदिनासन्नहृदित्यादिः॥खंडनहृदाद्युद्धवितन्य
 नतामपाकर्तुवस्तुतस्तुयरोनुनासिकेजमुवेत्येवसुखंयुक्तमितिदंष्ट्रुक्तंखंडयति॥पूर्वोक्तेइति॥तथाप्यैवैनेतत्फलस्याप्युक्तेप्रायत्वादि
 तिभावः॥तदुक्तंखंडयति॥विधेयेति॥पूर्वोक्तेकमलादिरनभिधानेनविधेयकोटेतन्निवेशोऽकलएवेतिचे
 न्मूलरीत्येदमुक्ते॥वस्तुतस्तुपदजाघवाभावात्प्रतिपा॥क्तिगौरवाश्चकैवायुक्तेतिबोध्यंतद्व्यनयन्याहपण्यान्यासमेवसाध्वितिअ
 न्येतदुक्तिरधिकेतिस्पष्टमेवंप्राप्तिरिति॥एवंचअर्थएवतथापाठइतिभावःविवाद्यामपितत्प्रवृत्तेरनुस्वारस्यासिद्धत्वेन
 सन्निपातविधानाभावादितिसमाधेरयुक्ततोध्यनयितुमाहत्रिपाद्यामिति॥तथापाठेनेतिवयुक्तपाठेनेत्यर्थः॥चारितार्थ्यमय
 त्रफलंचस्पष्टमेवेतिभावः॥मूलदृष्टयतिइदंकेयरेति॥प्रकाशानुरोधेनेत्यपिबोध्यंमयइतियतइत्यादिः॥अत्रलुह्ये॥अन्य
 पेविधेयेसर्वेयहृत्नाकराकलांगीकोरेत्यादितिद्विवचनादवितिभावःअतएवेदृशइतितत्रतादृशकारापत्तेरविषयेइत्यर्थः
 प्रतिपादितंचेतदिकोयणचात्यत्रअचोर्द्धीत्यादाविवक्त्यादेर्न्याय्यत्वेनाचसंधिरित्ययुक्तमितिध्वनयन्नाहइतिखरेति॥॥
 ॥इत्यं संधिद्वयं समाप्तं॥ ॥श्री॥मूलेशोत्रमिति॥तृतीयादिस्थितिस्तत्ररुतमित्यर्थः॥तुतविभक्तिर्कंपदं सर्वत्रभि

ए

नमित्यपरे साहित्यं तु ययोगः सच यदि शु कर्तक भवन क्रिया यां तर्हि तयोः पुत्रस्ये वा र्थे सं बंधा प ता वा र्थे स्थानि लाप त्या निर न्याप
तिरत आह ॥ साहित्यमिति ॥ तस्माच्छ्रुत्वा न इत्यादि निर्णयः तु त्रेण सह स्थूलो दृश्यते इत्यादौ विवा र्थे प्रधान क्रियान्वयित्वं स्य त इति
भावः ॥ योग क्रिया या मिति ॥ तद्वाच्यो न न रूप क्रिया या मित्यर्थः ॥ नन्वेवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वेन चान्वयो स्थिति वाच्यः ॥ धनेन
च स्त्रीषु ॥ रुषयो र्योग इत्यादौ विव निरूपकत्वादिना न्यस्या न्वया पत्तेः ॥ यदि तु स्त्रिया सह पु रुषस्य योग इत्यादौ विव तस्ये वा र्थे त
त्तत्वं तर्हि सह युक्ते इत्यस्यैव विव य इति भावः ॥ योग स्य व्यवहिते पिसत्ता दाह ॥ संयोगे इति ॥ अत्र बाजमाह सत्या भीम इति व निर्देश
इति ॥ सखंडत्वेन विनापि प्रत्ययस्य प्राप्तेरिति भावः ॥ अत्र व्यवहितेति ॥ रुक्तेरिति भावः ॥ उत्तर सूत्र तस्य माह क हिति ॥ अनदि तयेति ॥
अनंत्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यं स अपरतो यदित तत्र मध्ये यमति ऐत्सवर्णः पूर्ववर्णो योरिति नार दाय शि च्छादि पर्यालोचनयेति भावः ॥ दृष्टं
तमाह ॥ परेति तद्वदित्यर्थः ॥ क्रमेणो बोधेति ॥ उपस्थित क्रम त्यागे माना भावा दिति भावः ॥ योगा भावा दिति ॥ वर्णान्तरस्यो भयोः स्थानेन ज
भो इत्यनेन विधानात् ॥ स्थानिवत्त्वं तु न ॥ अत्र विधित्वा दिति भावः ॥ न चिदमिति ॥ शि च्छोक्त परिगणना संगत्या पत्तेरना वज शक्ति
दिसिद्धिरिति भावः ॥ ननु तस्या इत्यनेन पूर्वोक्त परिभाषा परामर्शेन तदनुपस्थितौ चित मित्या दो दोषः पूर्वत्वश्रुतेरित्यर्थस्तु न युक्ति
सहोत आह ॥ पूर्वत्वं शोति ॥ तथा चोक्तार्थकस्य तस्या इत्यस्यावयवषष्ठ्यतत्वेन चयवाकांक्षाया मस्य लक्षणं यत्तदर्थलाभः सच श
कारटवर्गो शो एवेति नाग्रहः ॥ इत्येकस्य योगा पेक्षत्वात् ॥ अथ व्यवधाना शो पस्थिति स्य स्येव तत्तथा धकत्यने माना भावात् तत्फलमा
ह्मेति ॥ यो ननु तस्मात् पूर्वत्वं ननु पत्तिः स्य एव ॥ एतेन पूर्वसूत्रा प्रवृत्तौ चित मित्या दो दोषः तावदंश एवाधेशकारटवर्गो शो एव वा

बाधापक्षो ननु इहो वा दो श्च ना घना पत्तिरिति जगन्नाथोक्तस्याप्यश भावे या च त इत्यादौ वति प्रसंगा प त्या मूलं चित्यमिति रत्नाकरोक्तं वि
शेष्यभूत पूर्वस्ये स्य नदंश विशेषण नुपस्थितिरिति मंदोक्तं चापास्तो उक्तहेतौ विभिन्न विभक्तिकत्वेन विशेषण विशेष्यभावाभावात्
॥ अत्र मित्याति ॥ जस्मा पवादकृता पवादत्वादिति भावः ॥ तद्वर्णमिति ॥ प्ररूपे व्यावर्त्यभावेन टेरिति व्यर्थ मित्यर्थः ॥ एतेन चोक्तोऽकिमि
ति प्रश्नस्य परममूलस्य स्याशयो वर्णितः ॥ उत्तराशयमाह ॥ अत्रेति न स्पष्टस्य ॥ न चैवमपि स्थानि बुध्या स्यादिवाच्यं देवदत्तहंत
रुतन्यायेन तदभावा दिति भावः ॥ पाठादिति ॥ प्रकाशोप्येवं ॥ तद्वर्णाननुभवादाह ॥ नन्वेवेति ॥ लोपस्तु वैकल्पिकत्वात्नेति भा
वः ॥ तत्रा तत्त्ववृत्तिकमनुपितत्यर्थः ॥ द्रष्टुं प्रमाण समाधत्तुः ॥ अत एव शक्य मित्यग्रे इति केचित्तन्मन्मा मित्या दावति प्रसंगादिति
पाठमभिप्रेत्या न्घतत्र शय इति वत्वेन तदुपस्ये वा सिद्धेरिति खंडनं ह्युक्तिं खंडयति ॥ इतीति ॥ परेति ॥ यत इत्यादि ॥ तद्वर्णमिति
तथा च तज्ज्ञाता यपदकल्पना ननु तदनुवृत्तिरिति भावः ॥ नन्वेवेति ॥ उत्तरीत्या पस्थितं परित्यजेति न्यायेनेति भावः ॥ अंशस्योक्त
रेति ॥ पूर्ववृत्ता र्थरहितस्येति शेषः ॥ अत एव पूर्वस्ये तस्य न्वयः ॥ अन्यथा तत्र साव्यर्थे वेति भावः ॥ तत्र लुप्तपक्ष्यंतं पृथ
कपदमेव मयित द्द्वयसार्थक्यं मितितत्त्व बोध्यम् ॥ ननु सस्य पूर्वसवर्णस्तः तस्य प्ररोक्षरीतिलोपे एकतंतदभावे दितमन
चाति द्वित्वे त्रितं ॥ इत्के दो रोग इति भाष्यो दाहरणात् पूर्वसवर्णनियाम कत्वस्य महाप्राणत्व घटितो तयस्यानंगीकारात् ॥ अन्ये
तु शापके विशेषापदमिति मूलोत्तरीत्या सस्य प्तस्य सिद्धत्वात् त्वेनेति द्विपं रूपमाहुः ॥ न चैतदप्याभाषिकं च यो द्वितीया
इति पक्षे श्रुतेरवर्ज्यत्वात् इति माधवहरदत्तप्रकाशे दाधुक्तत्वेन कथमतिशयस्य मतस्तस्य सामान्यपरत्वाशयेन त्रि

तयसाधारणतत्रहेतुमाहचयोऽभावादिति। आद्यपहेमदीत्यातस्येवाभावादसिद्धत्वाच्चतदभावादित्यर्थः। अन्येति। पक्षेपक्षे
 वसत्वादसिद्धत्वेपिसस्यत्वाच्चतदभावादित्यर्थः। परद्वयेषु दृष्टुं तस्यासिद्धत्वेनतदभावादित्यर्थः। अतएवचयोद्वितीयाइत्यस्य
 भाष्येनादिनात्यत्रपाठेनतत्तस्यासिद्धत्वादितितत्रमान्यानाहेतुक्तिःसंगच्छते। यपहेतुतदभावःस्पष्टएवेतिनतत्रहेतुपे
 हेतितेषामाकृतं। भाष्यमतेयस्यचर्त्वेनचयःसत्वात्तदशयिकोयंप्रपञ्चइतिभ्रमेनिराकर्तुंभाष्यरीत्याप्यस्यानसिद्धत्वेनचर्त्वे
 भवत्येवानेवोक्तभाष्यप्रयोगसंगतिः। मूलादितुप्रचामनुरोधेनेतिसिद्धांतंआद्यतृतीययोःचयोऽभावेहेतुचस्तु। चयि
 तुमाह। दार्ढ्यादिति। एतेनतत्रपूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वंशर्पित्वाभावोवाहेतुःसचायुक्तः। इदस्तकारस्येयःपूर्वसवर्ण
 तकारस्यप्ररोक्षः। शतिलोपइतिद्विपंस्तपमितिदशयातइतिखंडनद्वयुक्तिः। परस्तादुक्तयुक्तेःयोगविभागस्याप्रमा
 णत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादितदुक्तिस्तुचिंनैव। भाष्यसमतेइति। एतेनतत्रतथापाठेलेखकप्रमाददितिमंदःप्रत्युक्तः
 अतएवाद्यद्वितीयपक्षयोस्तदतिशयेहेतुमाह। रिति। तयोस्यपरत्वादितिभावः। अन्येति। पक्षेमूक्तोक्तदोषोपपत्तयेत
 दक्तप्रक्रियांपूरयति। ततइति। जस्वाप्रवर्त्तेरिति। एवंचतदुपन्यासःप्रसादस्थनिष्पन्नइतिभावः। एतेनजम्बूपतिचर्त्वा
 सिध्दादस्येवतुजस्वविशेषादितिप्रकाशोक्तंतदूषणमपास्तंउक्तयुक्तेः। तद्वध्वनयन्शंकतेनचैति। नमानमिति॥
 निरवकाशत्वरूपवजाभावात्। एवंचासिद्धत्वादितिप्रकाशवत्वाचेऽपवादत्वादित्युक्तं। अतएवमान्येवस्तुतस्तु
 चर्त्वासिद्धात्तदुपन्यासएवप्राक्युक्तःचर्त्वेवैष्यर्थ्यतूक्तरीत्यानेतिव्याख्यातंमंदनापितदेवानुसृतमितिभावः

ननेति॥ तदमासियो ग्रेचरिना र्थस्येतन्मायबीजत्वस्योक्तत्वादितिभावः। शीतेरित्येकवचनेनप्रकाशोक्तेरत्रैतानाजविशेषाऽन्यस
 वेनदनुवादएवेतिस्मृतिः। तयोरेकविषयकत्वस्योक्तत्वादेवाहएतदेवेति॥ तत्कालावश्यंप्राप्तिपूर्वकमुक्तबीजमेवेत्यर्थः। अपिद्वित्व
 समुच्चायकःवचनोत्तरमिति। तस्यपूर्वोपास्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वादितिभावः। ग्रंथाइति। द्वित्वोत्तरंदिग्वादेशस्यचारितार्थ्य
 नतेनतस्याबाधइत्येवंरूपाइत्यर्थः। असंभवेएवेति। विरोधस्यतद्विजत्वादितिभावः। वार्त्तिकेति॥ भाष्यद्वतादधिकृतत्वात्तन्मतस्य
 तस्यसिध्युपयोगित्वमितिभावः। प्रागुक्तसिद्धांतविशेषादयत्नितपरिभाषांगाकारं व्युत्पन्नफलितांतरमाहेवंवेदशेइति। अन्यथा
 विसर्गापत्तौचपदंतरसंबंधासंबंधाभ्यां विलक्षणरूपविषयेइत्यर्थः। एवंनपदसंस्कारपदव्यावर्त्तिः। इष्टापत्तिरिति। तावतापिप्रा
 चोक्त्यसंगतेरितिभावः। सविसर्गमपीति। आदौविसर्गस्ततस्तिष्ठंतसंबंधइतिभावः। अपिस्तत्पक्षोक्तसरेफरूपसमुच्चायकः। अ
 न्येतुआहुरितिस्मृतिरुचिर्वाजंतुतथाप्रयोगानभिधानेनतत्रतदनाश्रयणौचित्यमिति॥ नन्वर्थपरत्वेयथासंख्यमित्युचित
 शब्दपरत्वेतिष्टासिद्धिरतआह॥ व्यातंकदेशेनेतितयोर्भेदविवक्षायातदनुकरणेनेत्यर्थः। तथाचतद्युक्तसूत्रप्रवर्त्तेरितिमूलार्थः
 ननुनपंचमीनिर्देशस्यपरत्वेवंपरीत्यात्प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयोर्मध्येइत्यतःसीत्यस्यपरत्वंकिंचित्करवै
 परीत्यापादकंचआगमसंनिहितत्वादित्यर्थेतुनतदुक्तिस्वारस्यमतआह॥ तस्मिन्नितातिपरिभाषाणांकार्यकालपक्षेपिपाद्वत
 परत्वमस्तीतिविप्रतिषेधसूत्रप्रवर्त्तिर्निर्वाच्येवेतिभावः। तथाचपरत्वादितिनपरिभाषांतर्गतं किंतुप्रवृत्ताभिः। प्राप्यमितिबोधस्य
 एंचेदमन्त्राः। अन्यत्रचारितार्थ्यस्यमुपेत्यविरोधंतर्जमुपपादयतिउक्तमिति॥ अर्थेइतिसतीतिशेषः। अतत्वात्। साम

श्रीसत्त्वञ्च॥ एतेनडात्यरः सेपरे पूर्वपदस्येतिवाक्यार्थे उभयानुग्रहाय सपरादिरेव सस्येत्यादितु फलितार्थे इत्यथास्ते। विधेयस्या
विधमानत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात्॥ परस्येत्यादेः वक्ष्यंतस्यैव क्रमेण परिभाषाभ्यामुपस्थानेन तथान्वयासंभवाच्च॥ असंभवेति॥ कथितनिमि
तत्वयोर्युगपदसंभवेत्यर्थः यथीयस्तुन आचत्वापत्तेः॥ एतेनडात्यरस्यसे पूर्वस्यैव पूर्वपदस्यैव सस्येति तत्त्वसंभवात् विरोधाभावेन कथंते
नव्यवस्थेत्यथास्ते॥ उक्तरीत्या तस्यालक्ष्यत्वात्॥ व्यवस्थेतीति॥ परप्रवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तिरिति भावः॥ अतएव तस्यागमसन्निहितत्वं॥ अ
न्यथा धुःसीतिवदेत्॥ संदेहस्तु भयत्रापितु त्वइति बोध्यं॥ निर्णयइति॥ तत्प्रवृत्त्या फलितइति भावः॥ एतेन षष्ठीप्रवृत्तिपक्षस्येदमित्या
त्कप्यमिदमित्यपास्तं॥ अतएवोपस्थितेत्युक्तं॥ उभयत्रा एवं च तत्कार्योपस्थित्या तन्निर्देशस्य प्रावत्ये सिद्धमिति बोध्यं॥ तथोपरत्वा
अप्यपेवीजध्वनयितुमाह॥ स्पष्टं चेदमिति॥ मूलाधुक्तमित्यर्थः॥ अतएव सूत्रपाठोपेक्षया परतत्त्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति तत्र केयदः ननु
सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्रयोगात् पत्तिरत आह॥ षष्ठाइति॥ न्यायेन तथोपयोगीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः इत्यर्थे इति॥ इति तात्पर्यार्थे इत्यर्थः ननु
सविवक्षितार्थत्वेन षष्ठीबाधनार्थे इति भावः॥ अतएवेति॥ तदसिध्या तस्य तथोपाभावादेवेत्यर्थः॥ साध्यपरा मर्शः॥ न्वयासंभवादाह चेत्येति॥ एतेन
योगविभागादतसिद्धत्वेन पक्षे द्वितीयोपि॥ एतेन धुडभावपक्षेऽप्यहानापत्तिः॥ अकारात् सिद्धांतिते तु उपपक्षे प्रापत्तिश्च मनोरमोक्ताऽपास्ते
तिहरदत्तप्रकाशाशायकः कर्णकखंडनहृ॥ दुक्तिः परास्ता॥ उदः स्येत्यत्र दोषोक्तेः॥ धुक् इति॥ एवं च विधेयस्य प्रागुक्त्या सांनिध्याच्च उदस्येवा
गमितं॥ एतेन उः सिधुगिति दंशुक्तमपास्तमिति भावः तदाह॥ सप्तमीति॥ ननु तावतापि न्यायुपपत्तिः कृतो नेत्यत आह उद इति॥ उक्तं हेतोः
प्रथमोपात्तत्वे पितृस्यास्यागइति भावः॥ न च वमपिशक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदात् संख्यावो धानापत्तिरत आह परमेति॥ एतेन पुरुष
भेदाच्च न्यायनिवेचि अंतताप्यावश्यकमिति न दोषो चेति समाधिरयुक्तेस्तस्य कथितत्वेनानुपयोगादिसूचितं॥ अपदेपि दर्शनात्सं

हिताभावेन तत्र धुडभावो अनावग्रहे दोष इति भावः मूलेष्टेति॥ धुक् इत्यादिः अतएवेति॥ धुक् प्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः॥ अत्र
मान्याः च यो द्वितीया इत्यस्य प्रातिशारब्धानिरोधेन वेदेऽपदांते एव प्रवृत्तिरिति हलंते स्फुटं॥ एवं च लोके वेदयोरेकार्थे बोधो केपि व्य
स्थितविभाषायापदांते द्वितीयादेशेनेति वादिनां मतेनेदं॥ प्रथमातिक्कमेकारणाभावात्तदपेक्षयेव द्वितीयस्य सत्त्वाच्च द्विती
यपदेनेवाक्षेपात् प्रथमस्य स्थानि चेत्यर्थे प्रथमपदमन्यस्यानिकप्रथमव्यावर्त्यार्थमिति तद्व्याख्यातारः॥ एतेन तु इति न्यासे
प्रापादकपरग्रंथविरोध इत्यपास्तमिति॥ एवं च प्रातिशारब्धैकवाक्यता॥ अतएव द्वितीयस्यापि प्रसंगाच्चेह सन हत इति दंशुक्ति
स्तस्यापि पक्षे प्रसंगाच्चिंत्य मूलमिति रत्नाकराक्षिप्रत्येति बोध्यं॥ अत्राक्षिर्भाष्ये कान्यता सामप्रामाण्यमेकवाक्यता नोचित्य
चेति मूलमयुक्तमेवेति वादिनां मतेनेत्यनेन सूचितं॥ अन्येतु तु कः पूर्वतत्वेन तत्स्थानिकधुक् निषेधाप्राप्या धुत्वे पूर्वस्य चत्वे
दयं श्रूयेत॥ तस्य यस्तुन धुक् दृष्ट्या असिद्धत्वात्॥ न च धुत्वात्तरं टापत्तिः॥ अतएव परग्रंथसंगतिरिति वाच्यं॥ कृष्णोदयमिति
प्रातिशारब्धैकवाक्यताऽपदांते एव तत्प्रवृत्त्या परोत्प्रेक्षितयोः पदांतत्वापदांतत्वद्वयप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां तदापत्तिरतसंगतो
रभावात् तस्य भाष्येव तौ च शशः खुधुरं प्रत्यः श्वस्वमसुपन्॥ शतक्रतुः यूसरत् विरफुशोगोगतीति॥ ककसा मान्यो विशय
संभ्रातृ तत्सवितुर्वर्णामहे अण्वग्र इति चोदाहरणप्रत्युदाहरणानुक्तानि च प्रत्यः श्वस्वमसुपन् इति तद्भाष्योदाहरणा
संगतिः प्राड्ख्येष्टया च सिद्धिस्तत्र तदुद्देशवासंगतिश्चेति वाच्यं॥ तत्रापदांतभाजमित्यस्या चत्वं भाजमित्यर्थोपलक्षक
त्वेनादेः॥ एतेन च यो द्वितीया इति दृष्ट्या चत्वं सिद्धत्वेन व्याख्यानोपाद इति यावत् पदांते प्रायेजस्वप्रवृत्त्या विना चत्वं च यो

लाभात् ॥ अत्र तु तेन जन्मस्य सिद्धत्वात् चर्त्तते तस्मात्प्राप्य देवना ॥ एवं च प्राप्तिरवस्था एव कुणादीनां जन्मस्य
 तस्य सिद्धत्वेन तदप्राप्तिवत् चर्त्तते वाचिकेऽप्या ॥ सिद्धत्वेनाभावात् न चैवमपि वयसा अप्सरा इति भाष्योक्तं वाचिकलक्षणा
 गतिर्मत इयेषि ॥ अपूर्वसिर्त्तरिर्वदेः सुइत्यादावुक्तत्वेन पतयोश्च त्वनिष्पन्नत्वादिति वाच्यं ॥ भाष्यप्राप्ताप्यान्तरात्
 प्साधातो रसि ररुः न तो पश्चपतेः स आदेव इति व्युत्पत्तेरिष्टत्वात् ॥ तत्राचस्पष्टं निरुक्तं भद्राये च ॥ इणादेर्भाष्यविरुद्धस्य वक्तुं
 उपलंभेऽप्यप्राप्ताप्येकत्वाच्च वस्तुतः पाणिनिसंमता व्युत्पत्तिपक्षेऽप्येव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च एवं च प्रातिशारव्ये कवावयवताया
 नदोषलेशः ॥ अतएवेत्यादि मूलतु अप्रदातभाजमित्यस्य मूलोक्त्यप्याश्रुतायैकवाक्यताशयेनेत्याहुः प्रमत्तुप्रतिभातिनास्थतदे
 कवावयवतायुक्तासमाख्याबलेन तस्य तत्त्वोपायमात्रविषयत्वात् ॥ अस्य साधारणत्वात् तिरस्वित्यादौ तु चर्त्तसीध्याप्राप्तिरेव न अत
 एव तथा व्युत्पत्तावपि ॥ अक्सराभाष्योक्ततद्वत्संगतिः ॥ एवं च सकललोकवेदसाधारणे स्यात्पदांतेऽपदांते च प्रवृत्तिरुचिता
 अतएव तैत्तिरीयप्रातिशारव्यप्रथमकृष्णपरोक्षितीय इति प्रथमः स्पर्शः तत्परः स्वर्गीयं द्वितीयमापद्यत इति तदर्थः ॥ विरपुशित्त
 दादायंतपुषोऽप्यमवत् ॥ प्रत्यङ्खवसो मो अतिदुत्तः तत्पुसवितुरित्यादितथा सर्वसंमतशिद्धान्याससिद्धाचः पदांतस्यापदांतस्य
 सषयोऽपरभूतयोः प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदांतस्य शोभते इति ॥ कृष्णोत्तरे द्वितीयः स्वाद्यदिशः प्रथमस्य त्विति च ॥ शोपरतोऽपदांतस्य
 तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः ॥ अतएवार्वायेतंतं छेयोरित्यादौ रुकारः प्रथमादूर्ध्वतत्स्थाने च चतुर्थे के स्पर्शपूर्वः शाकारश्चोत्त
 रस्यादौ तिलोत्तरः इति ह शयोर्छेयोर्विधानात्तदस्य कृष्णकृष्णोत्तरे इत्यत्र गृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् ॥ शिष्टं स्पष्टं तत्र त
 स्थाने अथ मसमानस्थाने के स्पष्टं इति बहु ब्रीहिरेवं लोत्तर इत्यविलं तश्चेत्यस्य परकस्तकारोलकारमेति चेत्पर्ययद्योहितं

तद्वत्तत्तत्र तत्त्वमस्योपाहरणमुक्तमेव सषपरस्मयपदांतस्यापि ॥ तस्यापदांतस्य तु इदमप्युपमेति ॥ अपर ॥ इधुधनुदतामित्यादिवो
 ध्ये ॥ एकवाक्यत्वे तु विरपुशित्तनयः स्वदुषधमित्याद्यन्येषां प्रागुक्तानां वाचिके नासिध्यापत्तिः पदांतत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकानां क्रांत्या
 तद्वत्पत्तिस्तु उक्तरीत्या कर्तुमशक्या ॥ एवं च मतद्वयमप्ययुक्तं तत्त्ववितुरित्यादौ तु दस्यते तस्य तेन ये च दत्ते द्वितीयचतुर्थे योस्तु व्यंजनयोः
 पूर्व इति प्रातिशारव्येन द्वित्वापवादेन व्यंजनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्पर्शयोः परतः स्पर्शसमानवर्गीयः पूर्वः प्रथमतः तस्योवायपा
 त्रममागमो भवति इत्यर्थे केन प्रातपूर्वतो बोध्यः ॥ अतएव स्वरपूर्व इत्यात् ॥ तैत्तिरीयं व्यंजनं व्यंजनोत्तरे इत्यादि द्वित्वप्रकरणं संधिस्व
 व्यंजनं यन्निमित्तं न द्विवर्णमिति वर्णितं ॥ द्वितीयचतुर्थयोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्विति व्यासशिद्धान्तसंगच्छते ॥ द्वितीयतिसूत्रम्यंतं इदं
 पंचेदे इव लोकेऽपि वर्णद्वित्वस्य द्विप्रयोगत्वेन तस्यैकेन दस्य द्वित्वेन तस्य चर्त्तत्वाच्च स्पष्टमिति इत घटितरूपमादौ चर्त्ततु द्वित्वरूपमि
 तिकलविशेषेण पूर्वत्रासिद्धीयमिति प्राप्तादस्य चर्त्ततस्य द्वित्वेन द्वित्वसिद्धौ द्वितीयस्य च यो द्वितीया इति दुर्वीरत्वात् ॥ न च तत्र तस्या
 सिद्धत्वां प्रागुक्तरीत्या द्वित्वाश्रयकार्यं न्यकार्यं पूर्वत्रापि तदर्थं गकारेण तत्प्रवृत्तेः ॥ अतएव सर्वथा वैलक्षण्यस्य लेशो नैतिरी
 यकेन स्यत्रोभवेत्काठकेन चेदिति व्यासशिद्धान्तसमुच्चयोक्तिः ॥ शार्त्तस्य नकारस्य जकारस्तैत्तिरीयके इति सर्वसंमतशिद्दौ
 त्तिश्च संगच्छते ॥ अन्यथा तैत्तिरीयक इत्यस्य वैयर्थ्यस्य एव ॥ एवं चोदरेण शिष्वाप्राप्ताप्याध्यातादुतं प्राप्ताप्याह स्वगाद्यन्ये प्रा
 म्पतात्यादेशनयोगेशादिति सूत्रेणार्थेन चतुर्थमवसाधुः विश्वः प्रमत्त इत्यादौ लोके अत्र चरिणी प्रमत्ता च किं प्रथमा इति
 त्रिमत्ता इति सकलं भद्रमश्रुते इत्यादौ काठके च न तद्वदिह ॥ एवं च साहितिकवर्णक्रमबोधनेन क्रियते इत्यत्रापि तत्सिद्धि

निष्प्रत्युहोचिताचचत्तीसिध्यानक्षितीयइत्यादिग्रंथास्तुःअद्विचप्रयोगाशयकाःस्पष्टाएवेतिनतद्विरोधःएवंचैतत्प्रकरणस्या
 हतंतस्यावःअद्विचप्रयोगाशयिकातदेकवाक्यताशयिकाचजीर्णोक्तिरयुक्तैवेतिमूलसंमयेवात्रत्येऽग्रिममपिमूलयुक्तं
 द्विचप्रक्रमेणप्रशमाप्यशयेनपरिभाष्याप्रवृत्तेःसूयपादत्वात्।यदितुप्रकाशग्रंथोपिद्विष्टःसद्विचप्रयोगाशयेनयोज्य
 इत्युच्यतेतर्ह्यस्तुतथासूतंतुसर्वथासर्वेद्विष्टमयुक्तमेव।एतेनपरसवर्णसिध्याशरःखयइतितद्विचनद्वित्रिंशत्।तस्यद्विचत्वाकरणा
 त्सर्वत्रासिद्धयमितिनाद्विचभाज्येवतत्प्रवृत्तेरित्वात्।एतेनसंस्पशरःखयइतितद्विचनद्वित्रिंशदितिमूलमयास्तमूचत्तीसिध्याख
 यःपरत्वाभावात्।वस्तुतोतरंगपरिभाष्यानिर्वहैसाव्यर्थेवेतिस्यष्टंकेयटेएवंचात्रलक्ष्येऽनुस्वारयोर्द्विचैचर्त्यपरसवर्णयोःस
 तीर्दमसिद्धंवरुंगमित्यस्याप्राप्तापूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्यचर्त्येनिर्वोधत्वात्।अतएववत्तिद्रुतासवर्णग्रहणसामर्थ्या
 त्दोषादित्यादिसिद्धिमत्वातत्रादृतमितिरत्नाकरोक्तमपास्तमूक्तयुक्तैःत्रैपादिकैतदप्राप्तेःसर्वपदस्यान्यथासार्थक्यस्य
 भाष्योक्तेःपरिभाष्यार्थाज्ञानाच्चेतिदिक्।नन्वेवमप्यतएवेत्यादिमूलानिर्वीहस्तदवस्थएवेतिचेतष्टृण॥अतएवेत्यस्यानोपी
 तिव्याख्यानेनापेवदपमाणदोषसमुच्चयकत्वेननोत्तरग्रंथविरोधःयद्यप्योनिन्याशयवर्णनेसूत्ररीत्येवदोषसंभवेनतस्यैव
 दोषस्यप्रागुपस्थितत्वेनचातएवेतियथाश्रुतमेवअग्रेत्यस्यासंभवेनतथोक्तं।एवंचात्रत्यंमूलनिर्दष्टमेवेत्यत्रत्यशब्ददुश
 रवरोहंतस्यशब्दरत्नश्रुत्युक्ततत्रत्यमूलानुयायीअतएवअप्राप्तेस्तत्प्रविस्तरइत्येतोचमूलद्रुताचास्यार्थस्यसूच
 नादित्युक्तं।अप्ययोगव्यवहारेदएवकारार्थःयद्यप्युत्तनिषेधेतुगकरणहेतुत्वान्ययोगव्यवहारेः॥सशक्तिकश्चित्।वस्तुतस्तु

धरःपरादित्वमित्याश्रययोगोक्ताविच्छिन्नप्रकाशग्रंथानुवादःतत्रनीरद्विरन्यायेनत्यागोगीकारयोःसत्वेपिमूलत्वाहु रित्यतए
 वेत्यतःप्राक्पठितंमूलद्रुता॥लेखकप्रमाणानुअग्रेपद्यते।एवंचनकोपिदोषइतिबोधमृतस्मादेकवाक्यताऽयुक्ता।अ
 तएवबहुवचंदुशेश्वरोसंगतिरिति।तदेतत्तद्वनयन्नाहश्चोततिरितिसादिरिति।सकारजइत्याद्यभियुक्तोक्तेरितिभावः।बो
 धमिति॥अयमितिभावः।आद्यरीत्यामूलयोजनेतद्वदस्याप्यपिनासमुच्चयःयदेतिरीत्यायोजनेतुतद्वदिदमपिवातिवसि
 द्धमेवचरमरीतोतुतद्वयमपितत्रदोषोबोधयइतिमात्यानांतावन्मात्रोद्धरायप्रयासोनिष्फलएवअतएवनतद्व्यवहितमि
 दंमूलद्रुतोक्तमित्यलमिति॥अष्टमिति।तदर्थफलतोबोधयतीत्यर्थः।अचरितार्थत्वेइति॥एवंचोभयनिर्देशइतिन्यायोवाच
 निकत्वात्प्रवृत्तेइतितात्पर्यमिति केचित्प्रस्तुतःशीतिचषष्ट्यर्थेषष्ट्यर्थोबोधककार्येशइत्येवकार्यमित्यर्थःद्वितीयादेश
 जवेतत्तत्प्रमितितुमाग्वहोध्यो॥ननुछंदसत्वादेवतत्रसिद्धेतद्व्यर्थमतआह॥छंदसार्थमपीति।उभयार्थत्वाद्याकरणास्यास्ये
 तिभावःएवंचतथाशयेनतथोक्तंनतुलोकेसद्विचप्रयोगसूचनायेतितवापिफलसत्वात्तदर्थमत्यावश्यकंतदितितात्पर्यं।बहुशइ
 ति॥छंदस्यादिपदघटिततत्तत्सूत्रकरणादित्यर्थःइदमेवेति॥एवंचयत्तुवदेतात्यादिनाप्रकाशहृत्सिद्धांतानुवादस्तथाहिकमि
 त्यादिदोषाविर्भावश्चायुक्तएवेतिपादिकपरतयातत्प्रपंचकमंचितमोजयोनरवडनहजगन्तायादिःसुतरामयुक्तइतिभावः।अ

इत्यात्परस्मात्तदावयवऽमः परस्माच्चोऽमुडिति नोक्तं। हस्वेति। सच प्रत्याशत्या तदवयव एवेति भावः। हित्वेनाहिसं प्रत्या
सत्यात्तवधं कलितं स्पष्टार्थमावत्या आह उम इति। अजा दोष दे इति॥ अ। चीति यथा अतमेव। पदे इत्यनुवत्या तदा
दिविधिः अन्यथा पदस्येयस्यावत्या संबंधे प्रियेन स्यादिति भावः। पूर्वोदित्वमेवेति। एवेन पदशदित्वव्यावृत्तिः
एवं च पदशमात्रमावर्त्यमिदमिति भावः। ननु नदमान नरद नोद इत्यादौ उमते पदसमुदितं तदवयवो हस्वात्प
रोहमपूर्वपदं तनकारस्तस्य परादिवत्त्वेनाजादिपदे परत्वात्तदापत्तिः। अधित्युऽतस्य अन्तःप्रवृत्तिक शत्रंतेन
कर्मधारयः अंत्ये सुप्पेति पंचम्यंतेन समास इति चेन्म। सिद्धं ते पिदोषापत्तिसत्त्वेन सर्वसमाधेयत्वात् प्रत्या
सत्तिन्याया अयणे नेष्टसिद्धेति भावः। अतस्तस्येति। तदना अयणे नेदं। नुद इति। द्वित्वस्याप्युपलक्षणं। बहु
निमित्तकत्वस्य तत्र स्पष्टत्वादिति भावः। परादित्वमिति। ~~परादित्वमेव वाच्यमिति भावः। इदं च गौ~~ उक्तरीत्या
रवो गीकारे। तदनं गीकारे आह इति। अयं च प्रकाशवृत्तिश्चान्तःपादिकमित्यस्यैकल्यिकमित्यर्थश्च
मवारणायाह। कार्येति॥ अभाव एवेति ननु कदापि प्रवृत्तिरित्यने। एतेनार्धमात्रा लाघवेन हान गौरव सहजा
नोचित्यमतो हे। चिह्नस्वाह उम इति न्यासे मात्रा लाघवे तात्पर्यं प्रकाशवृत्त इति खंडनं ह्यत्र या सो निष्कलं
ति स्मृतिं। यदीत्यस्या चते इत्यत्रान्वयो ततुवो अते इत्यत्र एव च नात्रार्थः। सिद्धं तत्त्वभ्रमः कार्यतेति बोध्यं।
अपिऽप्रसिद्धार्थसमुच्चायकः अयं भावः। आगमायेन येन धर्मेण गत्यते तदुणी भूता गमा नाम पितेन ग्रहणं

उक्तरीत्या
पूर्वा

सधेन शब्देन गत्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणं मिति चतुर्थः। प्रवृत्तस्तत्र भाष्यमेवाद्यर्थे मानमिति। इति हेतौ च चिदेतस्या
तेनेनेति यावत्। नकारा धृतिः। तस्या घवयवेत्यर्थः। न स्यापीति। आगमनस्यापीत्यर्थः। सादृश्यपर्यवसितेन वाचनिका
वयवत्वेन वर्णस्यान्यवर्णः कथमवयव इति न शक्यं। इयं च मुविधिसामर्थ्याद नित्यातेन जहरेत्यादौ न दोषः। ततो व
र्णग्रहणे एवा प्रवृत्तिरिति तु न प्रवृत्तस्तत्र अने मुक्त्वा च भाष्ये तत्र संचारितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं। एतेनानेन न्या
येन समुदायस्य पदं तत्त्वे विके वलागमनस्य तत्त्वाभावेः न त्वंतु तस्याप्यस्येवेति अयास्तो। अनुवत्तस्य पदस्येयस्य
मूलाभिमत विशेष्यत्वा मित्रायेणाह तहीति॥ उक्तरीत्या पूर्वोदित्वस्वीकारे मूलोक्तदोषाभावे सतीत्यर्थः। हस्वादिति॥ य
दस्य विशेषणं माध्यात्॥ एवं उम इति॥ पक्ष्यंतमपि। आवतौ पदे इत्यनुव नौ च मानाभाव इति भावः। तथा सतीति। तस्य वि
शेष्यत्वां गीकारे सतीत्यर्थः। एतेन सान्निध्यात् हस्वादिति उम एव विशेषणमिति तहीत्यादि चिंत्यमित्यपास्तं। आगुक्त इति
॥ कलाशयवर्णनशंककोक्त इत्यर्थः। मरुदनिष्टमिति। अस्ति प्रत्यङ्। त्यासुगणीश इत्यादावेवानिष्टं स्यादिष्टस्याले
नेव स्यादित्यव्याप्त्या सिद्धमित्यर्थः। एवं च मूलहृत्तमवश्यमंगीकार्यमिति भावः। सर्वमिति। शंका समाधानावसरो
क्तमित्यर्थः। अनुसर्तव्यत्वादिति। एतेन नलोपं प्रति नुदोऽसिद्धत्वा नुदस्यादिति मूलोक्तं। चिंत्यमिति खंडनं कारोक्तमपास्तं॥
प्रकाशोक्त्यानुवादेनादोषात्तदेतत् ध्वनयन् इत्येति भाव इत्या घनत्वा इतरसोकोत्तत्वेन प्रतीयमानत्वाद न्यथापलिते
विहाय सिद्धं कशो धतनेति ध्वनयन्नाह॥ वस्तुत इति। एवेनोभयव्यावृत्तिः। रोहित्यस्येतत्प्रकरणविधेयस्यातिन इत्यर्थः। एतेनैवं
व्याख्यानेतो पादिपदे उनुनासिकादिकरणंतव चिंत्यमिति खंडनं ह्यनुक्तिः परास्ता। स्तत्र स्यादाहरणादनादाह ह्यतयोरिति। छंद

सप्रयोगसिद्धयर्थमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः ननु तत्रैषां पाठात्वनशब्दोऽसत्त्वात्साध्यांतरशीत्याहुरयति॥ यदि हित्यादिनि
मित्तके इति॥ तत्स्थानिके इत्युक्तौ तत्परमबुधा वित्यत्र भवभावापत्तिरतस्तथा सादृश्यमविवक्षितं॥ एवं ननु टिप्रवृत्तिव्यावृत्तिः न
हि भवभावविधाविवदमुडविधौ तत्वेन निमित्तता स्तीति भावः मनेतति निरनुस्वारानुकरणम्॥ नन्वेवमपि इमेतयत्यदमि
त्युक्तानि निमित्तकोटौ यदा तत्त्वस्य प्रवेशेनेष्टसिद्धिः किंच प्रसज्य प्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः तदा हि प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरि
त्येव तेन गृह्यते इत एव तत्र नातिप्रसंगः अत एव ननु ह्यघटितवृत्तिकैकवाक्यतात आह किंचेति॥ आस्यार्थस्य यथा लाभ
स्तथा न्यत्र स्पष्टं॥ एवं न प्रवृत्ततत्त्ववृत्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः॥ सिद्धिरिति॥ अन्यथा तस्य तत्र निमित्तत्वेन तत्प्रवृत्त्याऽनिष्टं स्प
ष्टमेवेति भावः॥ अत्रादेरिति॥ इत्वात्परपदावयवऽमः परस्येत्यादिः एवं न कोमुचुक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः किंचानुवृत्तस्यैव यधि
करणेनान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभावात्॥ गौरवाच्च॥ अत एव लक्षणोपनिर्णयकर्मणि द्वितीयेत्यादिनियमवै
यर्थ्यपत्तेः॥ एवं च यदेति अतः पदवत्पदाधिकारस्य विशेषणत्वेनापेक्षं॥ अत एव नवापदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति
प्रवृत्तसूत्रभाष्यसंग्रहे तदाह॥ स्पष्टमिति॥ तेनेति॥ उत्तरपदत्वे चेति वार्तिके तेनेत्यर्थः॥ आस्तामित्यंगीकारे॥ एतेनैव
जातायकारवाकरदंष्ट्रादयश्चित्ता एवेति सूचितं॥ समः सुरीत्यस्यामानमिति प्रागुक्तदानं च मः सुरीत्येव सुवचं समोऽन्य
त्र सुरपरस्य मस्याभावादिति वाच्यं पदलाघवाभावात्मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वाच्च॥ मां तस्य पदस्य शब्दरूपस्य वा
मस्यैव सृष्टिप्रत्याहारेः स्यादित्यर्थोपपत्तौ सुपुमप्रतामे प्रताम इत्यादेरुत्पापत्तेः चेति दिक्पशं कतेन चेति धी॥ ननु रुप्रक
रणादग्रे होठे लोपे इत्यादावननुवृत्तिरित्येव तया बोधयितुं तत्र पक्षे तस्यादत आह॥ इदमिति॥ दोषांतरस्यापीति शेषः तदाह

प्रतीतिः अपि नाविधिपक्षसमुच्चयः इत्यर्थेति॥ स्वसूत्रोपात्तविधेयसंबंधेन तैराकांक्षेणान्यत्रानन्यथादिति भावः॥ बाह्वव
दिति अनेनोभयपक्षीति मूलतः प्रशेषः सूचितः॥ सूचितमिति एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तत्रार्थऽतात्पर्यात् तस्याप्यत्रैव
तात्पर्याच्च मूलतः न तोपरिहरति॥ विधीति॥ एवमुभयत्र गमकसत्त्वात्पाणिनेरुभयमपि मतमिति मूलतोलभ्यं तत्र प्रक्रियाप्रकाश
मतापिरत्नाकरः विधित्वमेव युक्तं सबद्धिधिया पारमात्रेणाकांक्षाशोभ्यालाघवात्॥ अन्यथोक्तरीत्यातिगौरवमिति वार्तिकस्य ह्यं
स्येव प्रवृत्तिरतस्तत्र ह्यं सत्त्वेनापि निर्वीहः सुकर इति न सर्वथा तद्विरोधोऽत आह॥ विभाषेति॥ अस्य तत्र पाठे पि न ह्यं सत्त्वं तत्प्र
योगस्योभयत्रेष्टत्वादिति भावः॥ पूर्वैवेति॥ एतदुपकरण इत्यर्थे कात्रयग्रहणादिति भावः॥ उत्तरत्रैवेति॥ तत्त्वस्यैव तदार्थत्वात्॥ अ
न्यथा पूर्वमेव पठेत्॥ न च विधिपक्षे पि पूर्वत्रैव पाठेऽग्रे पाठसामर्थ्यात् तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यं ततो लाघवेन तत्प्रसंगस्यैव युक्तत्वादिति मे
व ध्वनयितुमाचितमिति प्रागुक्तं॥ एवं चागम्योक्तगौरवांगीकार इति भावः सूत्रद्वयेभाष्याभावादाह वृत्ताविति॥ इति न्यासेनेति॥ नन्वेव
मातोऽतस्य त्रिपितयैवानुवृत्त्याऽनिष्टपत्तिः इष्टपत्तिस्तु कर्तुमनर्हीतद्वेयप्योपत्तेः मरुः इंड इत्यादेर्दाघीदृशितिरुत्तेऽनेनैव तयोः सि
द्धत्वात् ह्यं स्यापाघमानरूपाभावात्वाहिकदोषाभावादिति वाच्यं॥ ह्यं स्यापाघमानरूपाभावेन प्रयोगनैपत्येन चैव मापादयितुम
शक्यत्वात्॥ अत्रानुस्वारयोऽनुनासिक इति न्यासोक्तेः॥ समस्तोक्तावपिलक्ष्यानुशेनेकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञेयसिद्धेः॥ अ
विष्टाख्यायामनुस्वारपाठस्तु ह्यं सत्त्वाव्ययनबोध्यः केचित्तु वेदेपि विकल्पस्यैवावस्थित्या तत्सूत्रमेव न्यायं॥ एवं च न व्यत्यय
लक्ष्यनेति लाघवमिति न शक्यं चेत्त्याह॥ एतेन बाग्रहणमावश्यकं॥ अन्यथाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारः स्यात् तस्य लोपपंचम्यां
मानाभावात्॥ न च परपदव्यर्थे पूर्व इत्येतन्निरवृत्त्यर्थत्वेन चारिताप्यीत्॥ तस्मादित्युत्तरस्य स्पष्टतुनप्राप्तिरादेशविभावेन तत्प्रवृत्ते

रत एव परम्येति सार्थकम् किंच वृष्टं तस्योपस्थित्याऽनिवृत्तयेऽप्युक्तं विकलौपस्थितौ तु न गमकं ॥ एवं च बाग्रहणं स्पष्टार्थं
 मिति मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमस्मात् ॥ अवधारणार्थत्वे उत्तरग्रंथा संगतिर्यावत्प्राभावश्चात आह प्रसिद्धे वित्तिननु
 मंडुकानुवृत्तौ तस्यावसानेऽपि स्यात् ॥ आह पानुवृत्तौ स्तुत्यत्वात् अत आह क देश इति ॥ तत्कृतमाह त एवेति ॥ ननु तत्र स
 हिताधिकारादेव न तत्र सः अवसानसंज्ञया सहिता संज्ञया बाधा त्रमहासंज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्ष एव तत्सत्त्वाच्चात
 आह ॥ पूर्वणेति ॥ तमादायतयोः सन्निकर्षस्य सत्त्वात् संज्ञिभेदेन बाध्यबाध्यकभावायोगाच्चेति भावः ॥ अत एवेति ॥ इति श्रुत्यात
 योः समावेश स्पष्टत्वादेवेत्यर्थः ॥ आह इति ॥ अन्यथाऽस्ते भवदुक्तिकतां पतिः स्पष्टेवान च ते पुनतदधिकारः तोलीत्यादौ मंडक
 त्यापतेः स्पष्टत्वे हे मन्त्रभाष्येष्वभावे मानमाहा अत एवेति ॥ इण उत्तरमया ठादवेत्यर्थः तैतीत्यस्य समान्यरेति शेषः पूर्वमि
 ति ॥ नुमग्रहणं तु सुहिनु इत्यादावतिष्ठसंपादेनेन सफलं व्यर्थमेव वा स्यात् ॥ तत्तामथ्यादिभिर्मनार्थात् सकल्यनापेक्षया विदमेवो
 चितमिति भावः ॥ आदिशार्थ इति ॥ तथा चाप्येय एवाधित्वाऽप्यस्यात् अत्येत न आतात्प्रतिषेधिका जाघोः प्रथमाद्वितीया यो गीत्य
 यांगीकारेणोभयतश्चाश्रयणात् ॥ किंचा चत्वेन व्यपदिदेशितभावेन तदादित्वेऽपि द्वितीयात्वाभावात् ॥ अत्रिधित्वाच्चा एव न
 तत्र यणितिकेचित् अत्येत विसर्गो नुस्वारयोरचत्वेऽपि अत्यिन व्यपदिशेत्त्वात् ननु तदादित्वेऽपि तद्विना प्रथमात्वाद्योभावात्
 परममूलोक्तसिद्धांतव्याख्यानेऽप्यशास्त्रीयत्वात् तत्संबन्धित्वात्ताभः इदानीं तयोर्दोषेष्वप्यमिति न दाघः एवं चोभयत्रापि यणेन
 पूर्वसवर्णेत्यादिग्रंथोपिकश्चिदित्येते कदेशिग्रंथात्तर्गत इत्याहुः ॥ अत एवेति ॥ अस्य अनित्यत्वादेवेत्यर्थः स्थानप्रयत्नाभ्या

मित्यादिमायारत्नाकरा पुनस्तु न युक्तेति भावः ॥ अत्राजशोत इत्येतद्वृत्तात्स्यात्सिद्धत्वादाह ॥ सत्तोजशरशरीताति ॥ अन्य
 याऽयोगबाहविज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शिरोक्षयात्तात्पर्यत्वेन न करणपत्तिरिति भावः ॥ कश्चिदिति ॥ कोऽस्तु भवद्वि
 त्यर्थः ॥ तत्र नुमग्रहणं स्पनुम्विसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्यैव प्रसारव्यानात् इष्टावकांतरस्याभावाच्च भाष्यानु
 क्तत्वाच्चास्यानित्यत्वमप्रमाणं ॥ अर्थासेचर्चैत्यादिसाहचर्यादप्यदोते एव तत्प्रवृत्तिस्वीकाराज्ज्ञाना एवमादिशब्दो व्यप
 एवेत्यरुचिरनेन तत्र एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ सन्यास इति ध्वनयनं यत्र न योर्गुणयत्र मेणवा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधाना
 पत्तिरिति इत्यस्य संख्येयपरत्वेन इष्टावद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वेन पर इत्यादिषष्ठाः कारकवि
 भक्तित्वस्य न्याय्यत्वेन चोच्चारणे इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति शंका निरासार्थमाह ॥ एकस्येति ॥ पूर्वत्रा
 सिद्धायत्वेन ॥ शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ उच्चारणपदेन तत्र द्विव्युत्पत्त्यो गयः सूचितः ॥ एकैकं ॥ अचोरह भ्यामित्य
 नेन ॥ पूर्वत्रासिद्धायमित्युक्तं फलाविशेषात् ॥ परस्परभिन्नस्य ॥ पूर्वस्येति यावत् ॥ अन्येन यणो मय इत्यनेन ॥ अनित्यसि
 द्धांतभूतवत्त्वमाजरीत्यापि परममूलसंगते राहमत्ययेति तत्र ॥ व्याख्या दर्शितं सामानाधिकरण्यं एतच्चेति ॥ तस्यासंगतं

204